

ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ
A STUDY OF THE PERFECTION CULTIVATION AND
ENLIGHTENMENT OF NĀLAKATHERA

พระวิญญู ภูริปณฺโณ (สีวงค์ดี)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระนาลกเถระ

พระวิญญู ภูริปณฺโณ (สีวงค์ดี)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Study of the Perfection Cultivation and Enlightenment of Nālakathera

Phra Winyoo Bhūripañño (Seevongdee)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2015

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นักศึกษานิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระนาลกเถระ” เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระมหาสุรชัย วรรณโก, ดร.)

กรรมการ

(พระศรีวินยาภรณ์, ดร.)

กรรมการ

(พระราชปริยัติเวที, ดร.)

กรรมการ

(ดร.ชินัญ ทรวงอมรสิริ)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระราชปริยัติเวที, ดร.

ประธานกรรมการ

ดร.ชินัญ ทรวงอมรสิริ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระวิญญู ฐริปณโณ)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ
ผู้วิจัย : พระวิญญู ภูริปัญญา (สีวงค์ดี)
ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์
: พระราชปริยัติเวที (สุชาติ กิตติปัญญา), ป.ธ. ๘, พธ.บ., ศศ.ม., พธ.ด.
(พระพุทธศาสนา)
: ดร.ชินัญ ทรอมรสิริ, บธ.บ., วท.ม., พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)
วันสำเร็จการศึกษา : ๗/มีนาคม/๒๕๕๙

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทและเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวบรวม สรุป วิเคราะห์ เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา ตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ จากการศึกษาพบว่า

การบรรลุธรรม หมายถึง การรู้แจ้งในสังขารธรรม คือการตรัสรู้หรือริยสัง ๔ ได้เป็นพระอรหันต์ที่เข้าถึงมรรค ผล นิพพาน สามารถพ้นจากกองทุกข์ทั้งปวงได้ โดยการปฏิบัติตามหลักอภิปกขัยธรรม ๓๗ ประการ เรียกว่า เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ธรรมอันสูงสุดในพระพุทธศาสนา การตรัสรู้ธรรมนั้นมีความแตกต่างกันไปตามบุญบารมีที่เคยได้สั่งสมมาตั้งแต่อดีต พระอรหันต์บางพวกบรรลุธรรมได้ด้วยวิธีการฟัง บางพวกบรรลุธรรมได้ด้วยการปฏิบัติตามหลักวิปัสสนาญาณ ๙ หรือ ๑๖

ส่วนการบำเพ็ญบารมีในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เป็นแนวทางปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงเป้าหมายสูงสุด คือการบรรลุพระอรหันต์ บารมีที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท มี ๓ ระดับ คือ บารมี, อุบารมี และปรมัตถบารมี การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมจะต้องสะสมและบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นกำลังในการประหารกิเลสที่เกาะอยู่ในจิตใจ บารมีจึงก่อให้เกิดประโยชน์สุขต่อตนเองและผู้อื่น ท้ายสุดก็เพื่อการสิ้นสุดการเวียนตายเวียนเกิด บรรลุธรรมในขั้นสูงสุด คือ นิพพาน

พระนาลกเถระ ออกบวชเป็นดาบส คอยการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า จากนั้นจึงได้สั่งสมบุญบารมี รักษาอินทรีย์ระอวยพระผู้มีพระภาคเจ้า ต่อมาได้ฟังเสียงประกาศของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้อุบัติขึ้นแล้ว ทรงประกาศพระสัจธรรมอันประเสริฐแล้ว ในโลก จึงได้เข้าเฝ้ากราบทูลถามปฏิบัติปฏิบัติของมุนีหรือโมไนยปฏิบัติอย่างอุกฤษฏ์ คือสูงสุด จนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ท่านนาลกเป็นพระอรหันต์สาวกรูปเดียวเท่านั้น ที่เป็นผู้บำเพ็ญเพียรใน “โมไนยปฏิบัติ” อย่างอุกฤษฏ์ และมีชีวิตอยู่ได้ ๗ เดือนเท่านั้น ก็ดับขันธปรินิพพาน.

Thesis Title : A Study of the Perfection Cultivation and Enlightenment of Nālakathera

Researcher : Phra Winyoo Bhūripañño (Seevongdee)

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phra Ratchapariyattiwethi (Suchat Kittipañño) Pali. VIII. B.A. M.A. Ph.D (Buddhist Studies)

: Dr. Chin Songamornsiri, B.BA., M.S., Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : 7/March/2016

Abstract

This thesis has three objectives; to study the Enlightenment in the Theravada Buddhist Scriptures, to study of Cultivation and Perfection in the Theravada Buddhist Scriptures, to study of Cultivation and Perfection in enlightenment of Venerable. Clarified data are taken from the Theravada Buddhist scriptures and other related documents, then composed, summarized, analyzed, explained in details, corrected and verified by Buddhist scholars. From the study it found that;

Enlightenment means the enlightened in Saccadhamma which is the enlightenment in the four Ariyasacca (the four noble truth). Then becoming the Ariyapuggala who reaches the Magga Phala Nibbāna, release from all suffering by practicing according to the thirty seven Bodhipakkhiya-damma which is called the qualities contributing to the highest enlightenment in Buddhism. The Enlightenment will be different according to the cultivation and perfection since in the past. Some of the Ariyapuggala enlightenment by listening, some enlightenment by practice according to the nine or the sixteen vipassanānāna.

For perfection in Theravada Buddhism is the way of practice to attain the highest goal. which is the attainment of an Arahant. The perfection in Theravada Buddhism has three levels which are Pārami Upapārami and Paramattha-pārami. The Cultivation and Perfection for enlightenment shall accumulate and perfection in order to be the strength in for eliminating the defilements covered in mind. Thus Pārami

will benefit to self and others. Finally is for the ending of redie and rebirth enlightenment of dhamma at the highest level which is Nibbāna.

Venerable Nalakathera had ordained as Dābasa, waiting for the enlightenment of the Lord Buddha, since then he had cultivate his perfection and trained indriya waiting for the Lord Buddha. Later he heard the notice from dheva and all human beings that the Lord Buddha had arisen in the world and announced the Noble Truths. Then he went to query about the noble behavior of the muni from the Lord Buddha till faith arise. Then he asked for ordain as a monk. He had practiced the Patipada of muni or Monayyapatipati and achieve to Arahant. Venerable Nalakathera is the only Arahant savaka who practice Monayyapatipai seriously. He stayed alive nly seven months and then nibbāna.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณ พระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสम्महाเถระ ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นอย่างสูงยิ่งที่เมตตาเปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิปัสสนาภาวนา อันส่งผลให้เกล้าฯ ได้เข้ามาศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นเวลา ๗ เดือน อีกทั้งส่งผลให้เกิดการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาแพร่หลายในทั่วประเทศ ดังเป็นที่ประจักษ์ชัดในปัจจุบัน ขออนุโมนทนากองทุนเล่าเรียนหลวงสำหรับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตลอด ๗ เดือนในครั้งนี้ด้วย

วิทยานิพนธ์นี้สำเร็จด้วยดี เพราะได้รับความเมตตาจาก พระมหาสุรชัย วราสโภ, ดร. (ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์) พระภิกษุวิฑูรย์เมธี, (ประเสริฐ มนต์เสวี) และคณะกรรมการผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์ทั้ง ๒ ท่าน คือ พระราชปริยัติเวที, ดร. และ ดร.ชินญ์ ทรงอมรสิริ, รวมทั้ง ดร.ชัยชาญ ศรีหามู, ดร.วิโรจน์ คุ้มครอง ที่ให้ความรู้ในการทำวิทยานิพนธ์ และคำแนะนำในการแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ และขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ผู้เกี่ยวข้องทุกท่านไว้ ณ โอกาสนี้

ขอขอบคุณ พระมหาณรงค์ฤทธิ์ ธมฺมโสมโณ (รักษาการผู้อำนวยการสำนักวิชาการ) ที่ได้ให้คำแนะนำอันมีประโยชน์ในการทำวิทยานิพนธ์ และขอเจริญพรขอบคุณ รองศาสตราจารย์ เวทย์บรรณกรกุล (รองผู้อำนวยการสำนักวิชาการ) ผู้ให้ความรู้ในวิชาต่าง ๆ เพื่อนิสิตรุ่นที่ ๗ และรุ่นที่ ๙ ทุกรูป เจ้าหน้าที่ห้องสมุด และเจ้าหน้าที่ส่วนงานอื่น ๆ ของวิทยาลัยเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ทุกท่านที่ช่วยเหลือเกื้อกูล อำนวยความสะดวกในการค้นหาข้อมูลต่าง ๆ และให้กำลังใจกันตลอดมา

ขอกราบขอบพระคุณ พระครูอดุลธรรมมานูวัตร เจ้าอาวาสวัดไผ่เงินโชตนาราม ขอปัจจัยอุบาสกอุบาสิกาทุกท่าน ที่ให้ความอุปการะ ให้กำลังใจ ช่วยเหลือสนับสนุนทุนการศึกษา ปัจจัย ๔ ในการศึกษาคั้งนี้ ด้วยอานิสงส์แห่งบุญกุศลในการศึกษาและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตลอดทั้งคุณประโยชน์แห่งวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ขอน้อมนำสักการะต่อคุณพระรัตนตรัย คุณบิดา มารดา คุณครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีพระคุณทุกท่าน ขอบุญกุศลนี้ จงรวมลงเป็นตบะ เดชะ พลวะ ปัจจัย หนูนนำส่งให้ท่านทั้งหลาย จงสำเร็จมรรค ผล นิพพาน ด้วยกันทุกท่าน เทอญ

วันที่ ๑๑ มีนาคม ๒๕๕๙

พระวิญญู ฐิริปณฺโณ

สารบัญ

เรื่อง	หน้า	
บทคัดย่อภาษาไทย	(๑)	
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	(๒)	
กิตติกรรมประกาศ	(๔)	
สารบัญ	(๕)	
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	(๗)	
บทที่ ๑	บทนำ	๑
๑.๑	ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒	วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓	ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔	ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕	นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖	ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗	วิธีดำเนินการวิจัย	๑๑
๑.๘	ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๑
บทที่ ๒	การบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๒
๒.๑	ความหมายของการบรรลุลุทธิธรรม	๑๒
๒.๒	ประเภทและระดับของการบรรลุลุทธิธรรม	๑๕
๒.๓	หลักการปฏิบัติเพื่อการบรรลุลุทธิธรรม	๒๒
๒.๔	หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการบรรลุลุทธิธรรม	๒๕
๒.๕	วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุลุทธิธรรม	๔๐
๒.๖	ผลการบรรลุลุทธิธรรม	๔๗
๒.๗	สรุปท้ายบท	๕๐
บทที่ ๓	การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๕๒
๓.๑	ความเป็นมาของบารมีในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๕๒
๓.๒	ความหมายของบารมี	๕๓
๓.๓	ประเภทของบารมี	๕๘
๓.๔	ระดับของบารมี	๕๙
๓.๕	ลักษณะของบารมี	๖๓
๓.๖	วิธีการบำเพ็ญบารมีในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๖๕

๓.๗	เป้าหมายของการบำเพ็ญบารมี	๖๗
๓.๘	บทสรุป	๖๘
บทที่ ๔	การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ	๖๙
๔.๑	ชาติภูมิของพระนาลกเถระ	๗๐
๔.๒	การบำเพ็ญบารมีในอดีตชาติของพระนาลกเถระ	๗๐
๔.๓	การบำเพ็ญบารมีในปัจจุบันชาติของพระนาลกเถระ	๗๐
๔.๔	ข้อปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ	๗๑
๔.๕	วิเคราะห์การบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ	๗๗
๔.๖	วิเคราะห์ข้อปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ	๗๘
๔.๗	สรุปท้ายบท	๘๖
บทที่ ๕	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๘๘
๕.๑	สรุปผลการศึกษาวิจัย	๘๘
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๙๑
บรรณานุกรม		๙๒
ประวัติผู้วิจัย		๙๗

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎกและอรรถกถา

๑) คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙ อ้างอิง โดยใช้อักษรย่อว่า เล่ม/ชื่อ/หน้า ตรงเชิงอรรถ ระบุชื่อคัมภีร์ เช่น ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๐๙/๒๔๒. หมายถึง สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุपरินิชาตปิฎก ภาษาไทย เล่มที่ ๑๔ ชื่อที่ ๒๐๙ หน้า ๒๔๒. เป็นต้น

การอธิบายอักษรย่อพระวินัยปิฎก (ไทย)

เล่มที่	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
๑	วิ.มหา. (ไทย)	= วินัยปิฎก	มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)
๔	วิ.ม. (ไทย)	= วินัยปิฎก	มหาวรรค (ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่อพระสุตตันตปิฎก (ไทย)

เล่มที่	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
๙	ที.สี. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย สีสันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย ปาฎีกวรรค (ภาษาไทย)
๑๒	ม.มู. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย มูลปิณณาสก์ (ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณณาสก์ (ภาษาไทย)
๑๕	ส.ส. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย สคาถวรรค (ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
๒๐	อง.เอกก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย เอกกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๑	อง.จตุกก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย จตุกกนิบาต (ภาษาไทย)
๓๐	ขุ.จ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย จุฬนิตเทส (ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามวรรค (ภาษาไทย)
๓๒	ขุ.อป. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย อปาทาน (ภาษาไทย)
๓๓	ขุ.พุทธ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ (ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่อพระอภิธรรมปิฎก (ไทย)

เล่มที่	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	
๓๔	อภ.สง. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี (ภาษาไทย)

- ๓๕ อภิ.ธ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก ชาติสุกเถา (ภาษาไทย)
 ๓๖ อภิ.ปุ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ (ภาษาไทย)

๒) คำย่อในคัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย ชุด ๙๑ เล่ม พิมพ์ พ.ศ. ๒๕๕๖ อ้างอิงโดยใช้อักษรย่อว่า เล่มที่/เล่ม/ภาค/ตอน/หน้า เช่น

ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๕๓/๒/๓/๔/๕๖๔ หมายถึง สุตตันตปิฎก ขุททกนิกายเถรคาถา อรรถกถา ภาษาไทย เล่มที่ ๕๓ เล่ม ๒ ภาค ๓ ตอน ๔ หน้า ๕๖๔.

อรรถกถาพระวินัยปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๑	๑	๑	-	วิ.มหา.อ. (ไทย)	สมันตปาสาทิกา มหาวิงค์อรรถกถา
๒	๑	๒	-	วิ.มหา.อ. (ไทย)	สมันตปาสาทิกา มหาวิงค์อรรถกถา
๗	๕	๒	-	วิ.ม.อ. (ไทย)	สมันตปาสาทิกา มหาวรรคอรรถกถา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๑๑	๑	๑	-	ที.สี.อ. (ไทย)	สุมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรคอรรถกถา
๑๓	๒	๑	-	ที.ม.อ. (ไทย)	สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา
๑๔	๒	๒	-	ที.ม.อ. (ไทย)	สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา
๑๕	๓	๑	-	ที.ปา.อ. (ไทย)	สุมังคลวิลาสินี ปาฎีกาวรรคอรรถกถา
๑๖	๓	๒	-	ที.ปา.อ. (ไทย)	สุมังคลวิลาสินี ปาฎีกาวรรคอรรถกถา
๒๐	๒	๑	-	ม.ม.อ. (ไทย)	ปปัญจสูทนี มัชฌิมปิณฑาสกอรรถกถา
๒๑	๒	๒	-	ม.ม.อ. (ไทย)	ปปัญจสูทนี มัชฌิมปิณฑาสกอรรถกถา
๒๒	๓	๑	-	ม.อุ.อ. (ไทย)	ปปัญจสูทนี อุปริปัญญาสกอรรถกถา
๒๓	๓	๒	-	ม.อุ.อ. (ไทย)	ปปัญจสูทนี อุปริปัญญาสกอรรถกถา
๒๙	๔	๒	-	สั.สฟา.อ. (ไทย)	สารัตถปกาสินี สฬายตนวรรคอรรถกถา
๓๐	๕	๑	-	สั.ม.อ. (ไทย)	สารัตถปกาสินี มหาวรรคอรรถกถา
๓๑	๕	๒	-	สั.ม.อ. (ไทย)	สารัตถปกาสินี มหาวรรคอรรถกถา
๓๒	๑	๑	-	อง.เอกก.อ. (ไทย)	มนโรธปุรณี เอกกนิบาตอรรถกถา
๓๓	๑	๒	-	อง.เอกก.อ. (ไทย)	มนโรธปุรณี เอกกนิบาตอรรถกถา
๓๕	๒	-	-	อง.จตุกก.อ. (ไทย)	มนโรธปุรณี จตุกกนิบาตอรรถกถา
๓๖	๓	-	-	อง.ปญจก.อ. (ไทย)	มนโรธปุรณี ปัญจกนิบาตอรรถกถา
๓๙	๑	-	-	ขุ.ขุ.อ. (ไทย)	ปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐอรรถกถา

๔๒	๑	๒	๓	ช.ธ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	คาถาธรรมบท
๔๓	๑	๒	๔	ช.ธ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	คาถาธรรมบท
๔๔	๑	๓	-	ช.อุ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	อุทานอรรถกถา
๔๕	๑	๔	-	ช.อิติ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	อิติวุตตกอรรถกถา
๔๖	๑	๕	-	ช.สุ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	สุดตนิบาตอรรถกถา
๔๗	๒	๒	-	ช.เปต.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	เปตวัตถุอรรถกถา
๕๐	๒	๓	๑	ช.เถร.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	เถรคาถาอรรถกถา
๕๑	๒	๓	๒	ช.เถร.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	เถรคาถาอรรถกถา
๕๓	๒	๓	๔	ช.เถร.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	เถรคาถาอรรถกถา
๖๗	๖	-	-	ช.จู.อ.	(ไทย)	สัทธัมมปัชโชติกา	จูฬนิทเทสอรรถกถา
๖๘	๗	๑	-	ช.ป.อ.	(ไทย)	สัทธัมมปัชโชติกา	ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา
๖๙	๗	๒	-	ช.ป.อ.	(ไทย)	สัทธัมมปัชโชติกา	ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา
๗๐	๘	๑	-	ช.อป.อ.	(ไทย)	วิสุททชนวิลาสินี	อปทานอรรถกถา
๗๑	๘	๒	-	ช.อป.อ.	(ไทย)	วิสุททชนวิลาสินี	อปทานอรรถกถา
๗๓	๙	๒	-	ช.พุทธ.อ.	(ไทย)	มธรรตถวิลาสินี	พุทธังสอรรถกถา
๗๔	๙	๓	-	ช.จรียา.อ.	(ไทย)	ปรมัตถทีปนี	จรียาปิฎกอรรถกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหายานกุฎราชวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ตอน	ภาค	คำย่อ		ชื่ออรรถกถา	
๗๗	๒	๑	-	อภิ.วิ.อ.	(ไทย)	วิภังค์	สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา
๘๑	๔	๒	-	อภิ.ก.อ.	(ไทย)	กถาวัตถุ	ปัญญาปกรณ์อรรถกถา
๘๒	๕	๑	๑	อภิ.ย.อ.	(ไทย)	ยมก	ปัญญาปกรณ์อรรถกถา

ข. การอธิบายอักษรย่อฎีกาปกรณ์วิเสส

วิสุทธี. ฎีกา. (ไทย)	ปรมัตถมัชชสา	วิสุทธีมรรคมหาฎีกา	(ภาษาไทย)
----------------------	--------------	--------------------	-----------

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ศาสนา คือ คำสั่งสอนของศาสดาผู้ประกาศศาสนา และเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจของ คนมุ่งประโยชน์สุขแก่มวลมนุษย์ เพื่อออกจากทุกข์ทั้งปวง อันมีสาเหตุมาจากกิเลสและตัณหา พระพุทธศาสนาถือได้ว่า เป็นรากฐานและอารยธรรมที่สำคัญของโลกอีกศาสนาหนึ่ง พระพุทธเจ้า ทรงถือกำเนิดขึ้นมาเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและ ความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พระองค์ทรงได้บรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณด้วยอริยสัง ฆธรรม โดยการเดินตามมรรคมงคล ๘ ประการ ซึ่งเป็นหลักคำสอนสำหรับปฏิบัติเพื่อให้รู้แจ้งใน อริยสังขันธ์ หรือหลักปฏิบัติเพื่อความรู้ยิ่งในทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และมรรควิธีเพื่อให้ ถึงความดับทุกข์ เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้แก่ พระนิพพาน คือ ความหลุดพ้นจาก ทุกข์ทั้งปวงโดยสิ้นเชิง พระบรมศาสดาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสอนสังฆธรรม คือความจริงแท้ของ ชีวิตและกฎธรรมชาติที่มนุษย์สามารถพัฒนาตนเองได้โดยไม่ต้องพึ่งบุคคลอื่น และสอนให้ พึ่งตนเองก่อน ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลายจงมีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่ง อื่นเป็นที่พึ่ง จงมีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่เกิด”^๑

มีพระอรหันตสาวกมากมายที่ได้ใช้เวลาอันยาวนาน ในการสั่งสมอบรมบารมีก่อนจะมา อุบัติเกิดขึ้นในสมัยของพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ซึ่งในเส้นทางของการบำเพ็ญบารมีก่อนจะเต็ม พร้อมนั้นต้องประสบกับความทุกข์ยากลำบากทั้งกายและใจมากมาย จนเกือบเอาชีวิตไม่รอด หรือ บางท่านบารมีต่าง ๆ เต็มพร้อม ก็จวนใกล้มรณภาพแล้วก็มี แต่ในท้ายที่สุด ท่านเหล่านั้นก็ไม่ย่อ ท้อต่อการบำเพ็ญเพียรพยายามเรื่อยไป ถือว่า อุปสรรคต่าง ๆ เป็นบททดสอบความมั่นคงแน่วแน่ ใน คุณความดีของตนเอง ยอมเสียสละทรัพย์เงินทอง อวัยวะ ร่างกาย หรือกระทั่งชีวิตในบางครั้ง จึงมีคำพูดกันว่า “มารไม่มีบารมีไม่เกิด” ก็สามารถทำบารมีให้บริบูรณ์ และสามารถบรรลุอมต ธรรม อันเป็นเป้าหมายของพุทธศาสนาในที่สุด ดังนั้นบารมีกับการประพฤติพรหมจรรย์จึงเป็นสิ่ง สนับสนุนกันให้คุณธรรมสูงขึ้นไป จากการศึกษาเรื่องราวของพระอริยสาวกทั้งหลายที่ดำเนินชีวิต อยู่ในครั้งพุทธกาล จะเห็นว่ามีความแตกต่างและหลากหลายไม่เฉพาะในด้านชีวประวัติเท่านั้น แม้ การบรรลุธรรมก็มีความหลากหลายและน่าสนใจ เนื่องจากพระพุทธเจ้าทรงมีพุทธวิธีสำหรับโปรด พระอริยบุคคลแต่ละท่านให้บรรลุธรรมแตกต่างกันไป การบรรลุธรรมในพุทธศาสนาเถรวาทนั้น มี รูปแบบการปฏิบัติหลายวิธี เป็นสิ่งที่รู้ได้ยากในหมู่ของปุถุชนทั้งหลายที่ไม่ใช่พระอริยบุคคล “ใน

^๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๐/๕๙.

ครั้งพุทธกาลเมื่อเกิดความสงสัยขึ้นพระพุทธเจ้าก็ทำหน้าที่แก้ความสงสัยเหล่านั้นให้”^๒ แต่ในปัจจุบันถือว่าการบรรลุธรรมนั้นเป็นเรื่องที่รู้ได้ยากมาก เนื่องจากไม่มีใครที่จะรับรองหรือตัดสินได้ว่าพระอริยสงฆ์รูปใดบรรลุพระอรหันต์ แสดงให้เห็นว่าไม่มีใครรู้การบรรลุธรรมของใครได้ การบรรลุธรรมในพระพุทธกาลนั้น ส่วนใหญ่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าและบรรลุธรรมหลังจากที่พระองค์เทศนาจบ แต่การบรรลุธรรมนั้นก็ย่อมมีเหตุปัจจัยมาเกื้อหนุนด้วย เช่นการได้ตั้งความปรารถนาไว้ในอดีตชาติ หรือเหตุที่สืบเนื่องมาจากอดีตชาติ และเหตุผลในปัจจุบัน คือได้ปฏิบัติตนอยู่ในหลักศีล สมาธิ ปัญญา และดำเนินชีวิตอยู่ในหลักอริยมรรค เหตุที่สนับสนุนเป็นเหตุให้ท่านเหล่านั้นได้บรรลุธรรมตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงที่สุด

ฉะนั้นการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาจึงไม่ได้จำกัดกาลเวลา เพศ วัยหรือบุคคล ชนชั้นใด ขึ้นอยู่กับความเพียรและบุญบารมีธรรม ที่ได้สั่งสมมาเมื่อครั้งอดีตชาติ แล้วส่งผลให้แต่ละท่านได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลในเวลาและสถานที่แตกต่างกัน สิ่งสำคัญของการบรรลุธรรมอีกประการหนึ่งคือ การศึกษาหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ โดยเฉพาะโพธิปักขิยธรรม ๓๗^๓ ประการ เป็นหลักธรรมที่นำไปสู่การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมโดยเฉพาะ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ในวาระต่าง ๆ กันเพื่อให้เหมาะกับจริตแต่ละบุคคล โพธิปักขิยธรรมประกอบด้วยสติปัญญา ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมีองค์ ๘ แต่ละหมวดธรรมมีความสมบูรณ์อยู่ในตัว ผู้ปฏิบัติจะถือหลักธรรมหมวดไหน ในการปฏิบัติธรรมก็สามารถบรรลุธรรมได้เช่นเดียวกัน เปรียบเหมือนแม่น้ำทุกสายย่อมไหลลงสู่มหาสมุทรฉันใด การปฏิบัติธรรมตามหมวดธรรมใดย่อมนำไปสู่การบรรลุธรรมได้ฉันนั้น

ในสมัยครั้งพุทธกาล พระนาลกเถระเป็นพระอสีติมหาสาวกองค์ที่ ๗๙ ที่ได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ (ไม่มีเอตทัคคะ) ท่านเกิดในสกุลพราหมณ์เมืองกบิลด์ เป็นหลานของท่านอสิตดาบส หรือ กาทเทวิลดาบส เมื่อครั้งพระมหาบุรุษประสูติใหม่ อสิตดาบสไปเยี่ยม ได้เห็นพระลักษณะของพระมหาบุรุษถูกต้องตามตำราพยากรณ์ของพราหมณ์ ว่าพระองค์จะเสด็จออกผนวชแล้วจักได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นศาสดาเอกในโลก จึงแนะนำนาลกเถระผู้เป็นหลานชายให้ออกบวชประพฤติพรตตามลัทธิของพราหมณ์ รอคอยการตรัสรู้ของพระพุทธองค์ เมื่อพระมหาบุรุษออกผนวชได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว จึงได้เข้าเฝ้ากราบทูลถามปัญหาในโมเนยยปฏิบัติทาพระพุทธองค์ทรงพยากรณ์แล้วเกิดความเลื่อมใส จึงกราบทูลขอบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา หลังจากที่บรรลุพระอรหันต์ผลแล้วได้ ๗ เดือน ท่านก็ได้ดับขันธปรินิพพาน

พระนาลกเถระบวชหลังกลุ่มพระปัญจวัคคีย์ ๗ วัน ดังนั้น หากนับลำดับกันแล้ว ท่านก็เป็นพระสาวกของพระพุทธเจ้ารูปที่ ๖ และเป็นพระอรหันต์รูปที่ ๗ โดยมีพระพุทธเจ้าทรงเป็นพระอรหันต์รูปแรก แต่ถึงคราวที่พระพุทธเจ้าทรงส่งพระสาวกไปประกาศพระศาสนานั้นกลับไม่มีท่านรวมอยู่ในจำนวนนั้นด้วย ทั้งนี้คงเป็นด้วยเพราะท่านถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัดในข้อปฏิบัติของมุนินั่นเอง พระพุทธเจ้าจึงทรงอนุญาตให้ท่านเป็นอยู่อย่างอิสระ และไม่ทรงเรียกประชุมในคราวส่ง

^๒ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ธมมปทภูฎกถาย ฉฎฐฎฐ, ภาโค, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๖๗.

^๓ ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๕๑/๑๐๓๘-๑๐๔๒.

พระสาวก ไปประกาศพระพุทธศาสนา โดยเหตุที่ท่านไม่มีบทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในครั้งนั้น และนิพพานเร็วกว่าพระสาวกรูปอื่นในยุคเดียวกัน จึงไม่มีงานสำคัญอันใดเหลือไว้ อันเป็นเหตุให้ชื่อท่านเลือนหายไปจากประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาจนกลายเป็นชื่อที่แปลกตาสำหรับนักศึกษายุคปัจจุบัน พระนาลกเถระเป็นพระอรหันตสาวกรูปหนึ่ง และเป็นเพียงรูปเดียวเท่านั้น ที่เป็นผู้บำเพ็ญเพียรใน “โมเนยปฏิบัติ” อย่างอุกฤษฏ์ เป็นผู้ได้รับการจัดไว้ในคณะของพระอสีติมหาสาวก คือพระสาวกผู้ใหญ่ของพระพุทธเจ้า ๘๐ องค์ แม้ว่าท่านจะไม่ได้รับยกย่องให้ เป็นผู้เลิศในทางใดก็ตาม แต่ก็เป็นผู้ทรง “อริยมคุณ” อันควรแก่การเคารพสักการบูชาเป็นอย่างยิ่ง

เพราะฉะนั้นผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ ซึ่งเป็นผู้บำเพ็ญโมเนยปฏิบัติ ให้มีความชัดเจน รู้ถึงแนวทางการสอนของของพระพุทธเจ้า และแนวทางการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม ตามที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท อันจะนำไปสู่การศึกษาเรียนรู้ที่เป็นประโยชน์ และเป็นแนวทางปฏิบัติสืบต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยคุณภาพเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการวิจัยเป็นสองส่วน คือ ขอบเขตด้านเอกสารเพื่อกำหนดเอกสารที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ และขอบเขตด้านการศึกษาเพื่อกำหนดขอบเขตเนื้อหาประเด็นหัวข้อต่าง ๆ ที่จะศึกษาในการวิจัยครั้งนี้ มีรายละเอียดดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ในงานวิจัยครั้งนี้แบ่งเอกสารสำหรับการวิจัยออกเป็น ๒ ส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส ดังนี้

- ๑) พระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙
- ๒) อรรถกถาภาษาไทยจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย และอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ๓) ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค

เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ใช้เอกสาร หนังสือ ตำรา บทความ และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ของพระเถระ นักปราชญ์ ผู้เชี่ยวชาญและนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตการศึกษาแง่มุมเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาในอดีตชาติ ชาตภูมิ มูลเหตุที่ออกบวช การสั่งสมบารมีเพื่อการบรรลุธรรม ศึกษาหลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรมใน คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท รวมถึงการบำเพ็ญบารมีด้วยการปฏิบัติโมเนยยปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติของ มุนี) เพื่อการบรรลุธรรม และบทบาทของพระนาลกเถระ

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ บารมี หมายถึง ปฏิบัติอันยิ่งยวด คือ ความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษ เพื่อบรรลุ จุดหมายอันสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน

๑.๕.๒ บรรลุธรรม หมายถึง การบรรลุเป็นพระอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่งคือ พระ โสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

๑.๕.๓ โมเนยยปฏิบัติ หมายถึง คุณธรรมของนักปราชญ์ ข้อปฏิบัติเพื่อถึงความเป็น มุนี กล่าวคือเป็นข้อปฏิบัติยากที่กระทำได้ และยากที่ปฏิบัติให้ตลอดได้

๑.๕.๔ พระนาลกเถระ หมายถึง พระอรหันต์รูปหนึ่งที่ถูกจัดไว้ในคณะของพระอสีติ มหาสาวก ของพระสัมมาสัมมาสัมพุทธเจ้า และเป็นเพียงรูปเดียวเท่านั้น ที่เป็นผู้บำเพ็ญเพียรใน “โมเนยยปฏิบัติ” (ข้อปฏิบัติเพื่อความเป็นมุนี) อย่างอุกฤษฏ์

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาเกี่ยวกับการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ ผู้วิจัยได้ทบทวนวรรณกรรม เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนา ดังนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ที่เกี่ยวข้อง

พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้แสดงเกี่ยวกับการบรรลุธรรมในขณะฟังธรรมไว้ในอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต เล่ม ๒๒ ข้อ ๒๖ หน้า ๓๓ ว่า “พระพุทธเจ้าหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครุบางรูป แสดงธรรมแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เธอ รู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม ในธรรมนั้น ตามที่พระพุทธเจ้าหรือเพื่อนพรหมจารี ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครุบาง รูป แสดงแก่เธอ เมื่อเธอรู้อรรถ รู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อม สงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติ ประการที่ ๑ ซึ่งเป็น เหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อา สวะที่ยังไม่สิ้นไปย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอด เยี่ยม ที่ยังไม่บรรลุ”

๑) ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค เล่ม ๓๑ ข้อ ๔๓ หน้า ๕๐๐-๕๑๒ ได้แสดงการ บรรลุธรรม “ธรรมเหล่าไหนเป็นโลกุตตระ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕

พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ ธรรมเหล่านี้เป็นโลกุตตระ คำว่า โลกุตตระ อธิบายว่า ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะมีความหมายว่าอย่างไรคือ ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นแต่โลกชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นจากโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามไปจากโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะล่องพ้นโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะล่องพ้นโลกอยู่ ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะเป็นอติเรกในโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามที่สุดโลก”

๒) คัมภีร์อรรถกถา แสดงพระบาลีอธิบายเกี่ยวกับการบรรลุดรรม ๕ ประการ คือ ๑) ภิกษุตั้งอยู่ในฐานะผู้ฟังธรรม แล้วสามารถบรรลุดรรมในขณะที่ฟังธรรม ๒) ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในฐานะผู้แสดงธรรม แล้วสามารถบรรลุดรรมในขณะที่แสดงธรรม ๓) ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในฐานะผู้สาธยายธรรมที่ได้ศึกษาเล่าเรียนมา แล้วสามารถบรรลุดรรมในขณะที่สาธยายธรรมที่ได้ศึกษาเล่าเรียนมา ๔) ภิกษุตั้งอยู่ในฐานะผู้พิจารณาธรรมที่ได้ศึกษาเล่าเรียนมา แล้วสามารถบรรลุดรรมในขณะที่พิจารณาธรรมที่ได้ศึกษาเล่าเรียนมา ๕) ภิกษุตั้งอยู่ในฐานะผู้เจริญภาวนา แล้วสามารถบรรลุดรรมด้วยเจริญภาวนาโดยมีสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา เป็นต้น^๔

๓) คัมภีร์ฎีกา เช่น “อภิมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี” แสดงรูปขันธ์ (กองรูป) เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายเมื่อได้กระทบกับวิโรชปัจจัย คือ เหตุที่ไม่ถูกกัน ได้แก่ ความเย็น ความร้อน หิวข้าว กระจายน้ำ ยุง รื่น เหลือบ ไร ลม แดด ภูเก็ต ของแข็งเป็นต้น รูปขันธ์มี ๒๘ รูป ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ มี ดิน น้ำ ลม ไฟ และอุปาทานยรูป ๒๔ อุทายรูป คือ รูปที่อิงอาศัยมหาภูตรูป ๔ เช่น สี เสียง กลิ่น รส โภภุฎฐัพพารมณ^๕

๔) คัมภีร์ปกรณ์วิเสส “วิสุทธีมรรค” พระพุทธโฆสจารย์ ได้แสดงถึงการบรรลุไว้ว่า “อันพระนิพพานนี้เที่ยงแท้เพราะมีสภาวะ คือ ความถูกต้อง (ชอบด้วยเหตุผล) ดังกล่าวแล้วเป็นอรุรูป เพราะล่องเสียแล้วซึ่งสภาวะแห่งรูป (มีความเสื่อมโทรมเป็นต้น) มิใช่สิ่งไม่มีอยู่โดยปรมาตถ์ เพราะเป็นสิ่งที่พึงบรรลุได้ด้วยญาณวิเศษ สำเร็จด้วยความบากบั่น อันสม่าเสมอ ไม่ย่อหย่อน เพราะเป็นพระดำรัสของพระสัพพัญญูเจ้าด้วย จริงอยู่พระสัพพัญญูเจ้าได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิด อันเหตุไร ๆ มิได้ทำขึ้น อันปัจจัยอะไร ๆ มิได้แต่งขึ้น”^๖

๑.๖.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑) สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก องค์ที่ ๑๙ กล่าวถึงการเจริญสมณะและวิปัสสนาอย่างง่าย ๆ ไว้ในหนังสือวิธีสร้างบุญบารมีว่าการเจริญสมณะและวิปัสสนาอย่างง่าย ๆ ประจำวันซึ่งควรจะได้ทำให้บ่อย ๆ ทำเนื่อง ๆ ทำให้มาก ๆ ทำจนจิตเป็นอารมณ์แนบแน่น ไม่ว่าจะอยู่ในอิริยาบถใด คือ ไม่ว่าจะยืน เดิน นั่ง หรือนอนก็คิดใคร่ครวญถึงความจริง ๔ ประการ พระพุทธเจ้าตรัสว่า จิตของผู้นั้น ไม่ห่างจากวิปัสสนา และเป็นผู้ไม่ห่างจาก

^๔ ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๑๘๘-๑๙๒.

^๕ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), อภิมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวงค์, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๖๐๕.

^๖ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธีมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๘๕๒.

มรรค ผล นิพพาน^๗

๒) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) แสดงหลักปฏิบัติวิปัสสนาไว้ในหนังสือพุทธธรรมว่า “โดยสาระสำคัญ หลักสติปัฏฐาน ๔ บอกให้ทราบว่า ชีวิตของเรานี้ มีจุดที่ควรใช้สติ กำกับดูแลทั้งหมดเพียง ๔ แห่งเท่านั้นเอง คือ ร่างกายและพฤติกรรมของกาย ๑ เวทนา คือ ความรู้สึกสุขทุกข์ต่าง ๆ ๑ ภาวะจิตที่เป็นไปต่าง ๆ ๑ ความคิดนึกไตร่ตรอง ๑ ถ้าดำเนินชีวิตโดยมีสติคุ้มครอง ณ จุดทั้ง ๔ นี้แล้ว ก็จะช่วยให้เป็นอยู่อย่างปลอดภัย ไร้ทุกข์ มีความสุขผ่องใส และเป็นปฏิปทานำไปสู่ความรู้แจ้งอริยสัจธรรม^๘

๓) พระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ญาณสิทธิ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “หลักปฏิบัติสมณะ-วิปัสสนากรรมฐาน” มีเนื้อความกล่าวถึง วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา มีเนื้อความตอนหนึ่งว่าการนำรูปและนามมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานนั้น ผู้ปฏิบัติจะต้องมีสติคอยกำหนดตามอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง และนอน เช่น ขณะยืนอยู่ให้กำหนดรูปยืนทั้งหมด ไม่ใช่ส่วนขา ส่วนหัว ส่วนตัว หรือ ส่วนแขนยืนอยู่ ให้ภาวนาว่า “ ยืนนอน ๆ ” จนกว่าจะเปลี่ยนอริยาบถใหม่ อย่าปล่อยให้สติออกนอกกาย ให้สติจับอยู่ที่รูปและนาม ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะให้รูปและนามปรากฏชัด ซึ่งอาจต้องใช้เวลาพอสมควร แม้อันอริยาบถอื่น เช่น เดิน นั่ง นอน ก็ต้องมีสติอยู่กับอริยาบถนั้น ๆ หากเมื่อไรก็เป็นอันสติหลุดจากปัจจุบันอารมณ์ทันที^๙

๔) พระธรรมมังคลาจารย์ วิ. (ทอง สิริมงคลโล) อธิบายการบรรลุธรรมว่า ผู้ที่ได้บรรลุมรรคผลขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์ จะเป็นผู้มีจิตบริสุทธิ์ปราศจากกิเลส ไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง ไร้ความทุกข์ทางจิต ไม่หวั่นไหวในโลกธรรม ๘ ดวงจิตมีความสงบอย่างสมบูรณ์ ไม่ดูด ไม่ผลึก ไม่รัก ไม่ชัง จิตตั้งอยู่ท่ามกลางความยินดี ยินร้าย อยู่กับโลกได้ สัมผัสสัมพันธ์กับโลกได้ ทำประโยชน์ให้กับโลกได้ แต่จิตอยู่เหนือความยึดติดใด ๆ ทั้งสิ้นของโลก ถ้าผู้ปฏิบัติได้บรรลุญาณต่าง ๆ อย่างละเอียดและชัดเจนที่สุด และมีคุณธรรมครบถ้วนดังกล่าวนี้ ก็ตัดสินใจได้ว่าได้บรรลุมรรคผลขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์แล้ว^{๑๐}

๕) พระศาสนโสภณ (พิจิตร ฐิตวณฺโณ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “บทธอกรรมฐาน หลักสูตร ๑๕ วัน” มีเนื้อความว่า การฝึกจิตตามหลักพระพุทธานุศาสนของเรามีเนื้อความตอนหนึ่งว่าผู้ใดทำตามอริยสัจ ๔ ได้ ปฏิบัติได้ถูกต้องผู้นั้นชื่อว่าถึงความสิ้นทุกข์อย่างแน่นอน ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ และตามที่พระอรหันต์เจ้าทั้งหลายได้บรรลุมาแล้ว^{๑๑}

^๗ ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, **วิธีสร้างบุญบารมี**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๒๖.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ มหานคร: บริษัทสหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๘๑๒.

^๙ พระธรรมธีรราชกุมาร, **หลักปฏิบัติสมณะวิปัสสนากรรมฐาน**, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๓๑).

^{๑๐} พระธรรมมังคลาจารย์ (ทอง สิริมงคลโล), **ทางสายเอก**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (เชียงใหม่: ดาราวรรณการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๙๓.

^{๑๑} พระศาสนโสภณ (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), **บทธอกรรมฐานหลักสูตร ๑๕ วัน ตอนที่ ๒**, (กรุงเทพฯ: บริษัทชวนพิมพ์ ๕๐ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๒๑๐.

๖) พระคันธसारากวีวงศ์ ได้แสดงถึง สัมมัตถ์ปธาน ในหนังสือ “โพธิปักขิยธรรม” ไว้ว่า ความเพียรที่ต่อเนื่องไม่ลดละ ความเพียรทำไปอย่างครั้ง ๆ กลาง ๆ ทำแล้วหยุดทำ ไม่เรียกว่า สัมมัตถ์ปธาน ในหมวดสติปัฏฐาน ๔ ที่อธิบายมาแล้ว สติปัฏฐานตรงกับสัมมาสติในอริยมรรคมีองค์ ๘ สัมมาสติ แปลว่า การระลึกรู้ชอบ คือ การระลึกรู้อย่างต่อเนื่องในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม สัมมัตถ์ปธานก็เหมือนกัน แปลว่า ความเพียรชอบ มีความหมายเหมือนสัมมาวายามะในอริยมรรคมีองค์ ๘ สัมมัตถ์ปธาน หรือสัมมาวายามะ ในพระสูตรบางแห่งพบรูปว่า อาตาปะ คือ ความเพียรเพื่อกิเลส โดยไม่ยอมให้กิเลสเกิดขึ้นในใจ^{๑๒}

๗) พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี) ให้ความหมายของการบรรลุธรรมในหนังสือ “วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก” ไว้ว่า การเกิดปัญญาเห็นแจ้งโลกุตตรธรรม ๙ และอริยสัจ ๔ ชั้นสูงสุดก็คือ การบรรลุวิชา และวิมุตตินั่นเอง สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมณะและวิปัสสนา ตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าดำเนินตามวิปัสสนาวิधि ผู้ปฏิบัติสามารถรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ละสังโยชน์ และอนุสัยได้ ตามกำลังของมรรค บรรลุธรรม ผลนิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพุทธศาสนา^{๑๓}

๘) จำริญู ธรรมดา (๒๕๕๓) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “วิปัสสนาฯ” ว่า “การเจริญวิปัสสนาในที่นี้หมายถึงการกระทำที่เป็นปัจจัยให้เกิดการรู้แจ้ง เห็นจริงในอุปาทานชั้น ๕ โดยเห็นเป็นลักษณะต่างๆ เช่นลักษณะมีความไม่เที่ยง เป็นต้น พร้อมทั้งจะแก้ไขปัญหาและดำรงชีวิตอย่างมีสติสัมปชัญญะ ก่อให้เกิดสันติสุข เกิดความสงบทั้งกายและใจในที่สุด”^{๑๔}

๙) ธนิต อยู่โพธิ์ กล่าวไว้ในหนังสือ วิปัสสนานิยม ว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ชี้ทางบรรลุธรรม ผล นิพพาน และวิธีเข้าผลสมาบัติโดยสมบูรณ์แบบ โดยมีเนื้อความตอนหนึ่งกล่าวว่า แต่ในการปฏิบัติธรรม หรือประกอบกิจการงานใด ๆ ก็ตาม เป็นการแน่นอนว่า ท่านจะต้องประสบกับอุปสรรคต่าง ๆ ไม่มากก็น้อย และโดยเฉพาะในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน โยคีมักพบอุปสรรคในตัวเอง เช่น ประสบทุกขเวทนามารุนแรง เกิดความท้อถอยเบื่อหน่ายระอิดระอาโดยธรรมดาของตนเอง หรือด้วยอำนาจของญาณ บรรลุเป้าหมายตามที่ตนตั้งใจไว้ เพราะว่าผู้ไม่ประมาท กำหนดสภาวะกัมมัฏฐานอยู่ จะบรรลุถึงบรมสุขอย่างยิ่ง คือพระนิพพาน^{๑๕}

๑๐) บรรจบ บรรณรุจิ กล่าวถึง อสตีมหาสาวกกับการบรรลุธรรมในหนังสืออัสตี

^{๑๒} พระคันธसारากวีวงศ์, โพธิปักขิยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๔๒.

^{๑๓} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๓๕๑.

^{๑๔} จำริญู ธรรมดา, วิปัสสนาฯ, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์ ๒๕๕๓), หน้า ๓๘๖.

^{๑๕} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐).

มหาสาวก สรุปลงได้ว่า การบรรลุลุทธิธรรมในชาติปัจจุบันของพระอสีติมหาสาวกทุกรูปไม่ได้ขึ้นอยู่กับว่า ท่านเกิดในวรรณะใด มีสถานะทางสังคมอย่างไร มีถิ่นกำเนิดอยู่ที่ไหน และมีการศึกษาสูงหรือไม่ พระอสีติมหาสาวกที่มีจากวรรณะต่างกันไม่ว่าจะเป็นวรรณะพราหมณ์ กษัตริย์ แพศย์ ศูทรรวมไปถึงวรรณะจัณฑาล และวรรณะหีนชาติที่ต่ำกว่าวรรณะอื่น ๆ บุคคลเหล่านั้นเมื่อได้มาฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าแล้ว ความแตกต่างกันก็ได้เป็นอุปสรรค ทั้งนี้สิ่งที่ทุกท่านมีเหมือนกันคือ อุปนิสัยที่จะได้บรรลุลุทธิธรรม อุปนิสัยคือความดีที่ได้สะสมไว้เป็นความเคยชิน ก็มีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิดในปัจจุบันชาติ ดังนั้นจากผลของการศึกษาทำให้พบว่า การบรรลุลุทธิธรรม เป็นของสาธารณะแก่บุคคลทั่วไปที่มีอุปนิสัยแก่กล้า^{๑๖}

๑๑) ปัญญา ใช้บางยาง กล่าวถึงประวัติพระนาลกเถระในหนังสือ ๘๐ พระอรหันต์ ฉบับสมบูรณ์ มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า สมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตตระพระองค์นั้น นาลกะ ได้เห็นภิกษุสาวกรูปหนึ่ง ประพฤติปฏิบัติโมเนยยปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติเพื่อความเป็นมุนี) จึงหวังเป็นอย่างยิ่งที่จะเป็นภิกษุผู้ปฏิบัติโมเนยยปฏิบัติบ้างในอนาคต นับแต่นั้นท่านก็ได้บำเพ็ญบารมีนานแสนกับ^{๑๗}

๑๒) สมบูรณ์ ตาสนธิ (๒๕๕๕) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “พระอรหันต์สาวกบรรลุลุทธิธรรมได้อย่างไร” มีเนื้อความกล่าวถึง การบรรลุลุทธิธรรมตอนหนึ่งว่า กระบวนการการปฏิบัติธรรมของพระอริยสาวก เพื่อเข้าสู่กระแสแห่งมรรค ผล นิพพานนั้น แบ่งออกเป็น ๓ คือ ๑. สมณะ ๒. วิปัสสนา ๓. สมณะและวิปัสสนา^{๑๘}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระครูมนสิทธิการ (มโนรม มโนจโร) ได้ศึกษาเรื่อง “ศึกษาการบรรลุลุทธิธรรมของพระรัฐบาลเถระ” พบว่า การอบรมพัฒนาปัญญาเพื่อให้รู้แจ้งอริยสัจ ๔ กล่าวคือ เมื่อเข้าใจอริยสัจ ๔ เป็นครั้งแรก ตามระดับโลกุตตรธรรม ๙ ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ย่อมก้าวล่วงความเป็นปุถุชน เข้าสู่ความเป็นอริยบุคคล จึงกล่าวได้ว่า การบรรลุลุทธิธรรมเป็นอริยบุคคลขึ้น พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ คือการตรัสรู้เป็นพระอรหันต์สัมมาสัมโพธิญาณหยั่งรู้ในอริยสัจ ๔^{๑๙}

พระมหาบุญธรรม ปุณฺณมโฆ (ธูปจันทร์) ได้ศึกษาเรื่อง “ศึกษาการบรรลุลุทธิธรรมด้วยการกำหนดรู้เวทนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่าพระอริยบุคคลประกอบด้วยพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ ซึ่งผลของการบรรลุลุทธิธรรมแต่ละระดับสามารถขจัดกิเลสได้ตามลำดับ ตั้งแต่กิเลสอย่างหยาบไปจนถึงกิเลสอย่างละเอียด พร้อมทั้งการ

^{๑๖} บรรจบ บรรณรุจิ, อสีติมหาสาวก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: กองทุนพุทธสถาน, ๒๕๓๗), หน้า ๓๐๐.

^{๑๗} ปัญญา ใช้บางยาง, ๘๐ พระอรหันต์ ฉบับสมบูรณ์, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๓), หน้า ๖๑.

^{๑๘} สมบูรณ์ ตาสนธิ, พระอรหันต์สาวกบรรลุลุทธิธรรมได้อย่างไร, (นนทบุรี: ธิงค์ บีคอนด์ บั๊คส์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๖๑.

^{๑๙} พระครูมนสิทธิการ (มโนรม มโนจโร), “การศึกษาเรื่อง การบรรลุลุทธิธรรมของพระรัฐบาลเถระ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

เปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของบุคคลนั้น ๆ ไปด้วย รวมเรียกว่า การบรรลุลุธรรม ดังนั้นการบรรลุลุธรรม หมายถึง การสำเร็จมรรค ผล เปลี่ยนสภาวะของปุถุชนเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่ง และละกิเลสได้ตามกำลังของมรรคนั้น ๆ ในพระอริยบุคคลระดับต่ำสุด ก็เป็นผู้ปิดประตูบายไม่ต้องตกนรก และระดับสูงสุดเป็นการไม่ต้องเกิดเวียนตายเวียนเกิดอีกต่อไป คือ พระนิพพาน^{๒๐}

พระมหาวรรณวัฒน์ ชูติปญโญ (ปัสคำ) ได้ศึกษาเรื่อง “ศึกษาโยนิโสมนสิการเพื่อการบรรลุลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” พบว่าการบรรลุลุธรรม หมายถึง การบรรลุลุโลกุตตรธรรม อย่างใดอย่างหนึ่ง การรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมณะและวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้า ผู้ปฏิบัติสามารถละสังโยชน์ได้ตามกำลังของมรรค สามารถบรรลุมรรคผลนิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์^{๒๑}

พระอธิการดิเรก ธิรญาโณ ได้ศึกษาเรื่อง “ศึกษาการบรรลุลุธรรมของวิปัสสนาญาณิกบุคคล” พบว่า การบรรลุลุธรรมของวิปัสสนาญาณิกบุคคล คือ การบรรลุนิวโลกุตตรธรรม ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ โดยการดำเนินไปตามมัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลางเพื่อตรัสรู้หรืออริยสัจ ๔ ประการ กลายเป็นพุทธสุกขวิปัสสโก ซึ่งมีคุณสมบัติเป็นพระปัญญาวิมุตติในบวรพระพุทธศาสนา อย่างไรก็ตาม การบรรลุลุธรรมจะเกิดขึ้นได้นั้น จะต้องเจริญวิปัสสนาตามหลักมหาสติปัฏฐาน ๔ คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานเท่านั้น^{๒๒}

พระปลัดปรีชา คนธโก (จุลโพธิ์) ได้ศึกษาเรื่อง “การเจริญโพชฌงค์ที่มีผลต่อการบรรลุลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า ภิกษุที่เจริญโพชฌงค์ ๗ แล้วทำให้มากแล้ว ย่อมบำเพ็ญวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ได้ คำว่า “โพชฌงค์” ประกอบด้วยคำว่า โพธิ ซึ่งหมายถึง ปัญญาอันเป็นเครื่องตรัสรู้ หรือพระอริยบุคคลผู้บรรลุลุธรรมแล้ว เมื่อองค์ธรรมลงตัวครบ ๗ ประการ เรียกว่า สัมโพชฌงค์^{๒๓}

ศิริกาญจน์ ทศนีย์ไตรเทพ ได้ศึกษาเรื่อง “ฆาตกรกับการบรรลุเป็นพระอรหันต์: ศึกษาเฉพาะกรณีพระองค์สิมิลเถระ” พบว่าการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาอยู่รูปเดียว

^{๒๐} พระมหาบุญธรรม ปุณฺณมโม (ฐปจันท์), “ศึกษาการบรรลุลุธรรมด้วยการกำหนดรู้เวทนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๘๑.

^{๒๑} พระมหาวรรณวัฒน์ ชูติปญโญ (ปัสคำ), “ศึกษาเรื่องศึกษาโยนิโสมนสิการเพื่อการบรรลุลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

^{๒๒} พระอธิการดิเรก ธิรญาโณ (สีหะ), “ศึกษาการบรรลุลุธรรมของวิปัสสนาญาณิกบุคคล”, *วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

^{๒๓} พระปลัดปรีชา คนธโก (จุลโพธิ์) “ศึกษาการเจริญโพชฌงค์ที่มีผลต่อการบรรลุลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

ไม่ประมาท มีความเพียรทั้งทางกายและทางใจ ใช้เวลาผ่านไปไม่นานนัก ก็ได้บรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ด้วยปัญญาอันยิ่งยู้ชั้คิดว่าชาติสิ้นแล้วพรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ได้เพราะเข้าไปหา เข้าไปในังใกล้ ตั้งใจฟังธรรม ทรงจำไว้ นำไปพิจารณาเนือหาธรรม จึงเกิดฉันทะอุตสาหะไตร่ตรองดีแล้ว อุทิศกายและใจทำให้แจ้งนิพพานด้วยนามกายและเห็นแจ้งพระนิพพานด้วยมรรคปัญญา ได้บรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในที่สุด^{๒๔}

จากการศึกษาทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่ามีข้อความในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเอกสารที่เกี่ยวข้องไว้อย่างหลากหลายแง่มุมรวมถึงแนวทางการปฏิบัติ พร้อมทั้งหลักธรรมที่จะนำไปสู่การบรรลุธรรมก็มีกล่าวไว้หลายข้อธรรม แต่ยังไม่ได้กล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ ดังนั้นจึงเป็นเหตุให้ผู้วิจัยนำมาศึกษาให้มีความชัดเจนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เพื่อเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตแก่อนุชนรุ่นหลังสืบต่อไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสารเชิงคุณภาพ (Documentary Research) โดยมุ่งศึกษาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาของกรบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ แล้วนำมาสรุปบรรยายเชิงพรรณนา ดังนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary source) ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา ภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ฎีกาที่เกี่ยวข้อง คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค เป็นต้น

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ได้แก่ และหนังสือตำรา วารสาร บทความทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๒ เรียบเรียงข้อมูลและตรวจสอบความถูกต้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎก

๑.๗.๓ วิเคราะห์ข้อมูล สรุปให้ตอบปัญหาการวิจัยที่ตั้งไว้

๑.๗.๔ ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ

๑.๗.๕ แก้ไข ปรับปรุง นำเสนอผลงาน

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๓.๑ เพื่อให้ทราบว่าการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๓.๒ เพื่อให้ทราบว่าการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๓.๓ เพื่อให้ทราบว่าการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ

^{๒๔} นางสาวศิริกาญจน์ ทศนีย์ไตรเทพ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องฆาตกรกับการบรรลุเป็นพระอรหันต์: ศึกษาเฉพาะกรณีพระองค์อุลิมลเถระ”, วิทยานิพนธ์ปริญญาศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐).บทคัดย่อ.

บทที่ ๒

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

เป้าหมายสูงสุดตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา คือ การสิ้นสุดของการเวียนว่ายตายเกิดดังมีพระพุทธดำรัสว่า “ชนเหล่าใด ประพฤติตามธรรม ในธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยชอบ ชนเหล่านั้นจักข้ามพ้นวัฏฏะ”^๑ หมายถึงการรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ บรรลุมรรคผล และนิพพาน แนวทางที่พระบรมศาสดา พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงวางไว้ให้พุทธศาสนิกชนนำไปศึกษาประพฤติปฏิบัติ เพื่อความสุข ความเจริญก้าวหน้า ทั้งใน ทางโลก ทางธรรม ให้ยึดถือเป็นหลักสำคัญคือ สัทธรรม ๓ ประการคือ ปรีติสัทธรรม ปฏิบัติสัทธรรม และปฏิเวธสัทธรรม ปรีติสัทธรรม หมายถึงการศึกษาเล่าเรียน พระธรรมคำสั่งสอนต่างๆ ของพระพุทธเจ้า ปฏิบัติสัทธรรม หมายถึงการนำเอาคำสั่งสอนที่ได้ศึกษาเล่าเรียน ไปปฏิบัติกับตน ทั้งทางกาย วาจา ใจ ปฏิเวธสัทธรรม หมายถึงการบรรลุธรรม คือผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติ ซึ่งเป็นเป้าหมาย สูงสุดของการเข้าถึงพระพุทธศาสนา บุคคลที่บรรลุธรรมคือผู้ที่ก้าวพ้นจากความเป็นปุถุชน เข้าสู่ ความเป็นอริยบุคคล ที่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ได้แก่อริยบุคคลมี ๔ จำพวกคือ ๑.พระโสดาบัน ๒.พระ สกิทาคามี ๓.พระอนาคามี ๔.พระอรหันต์ ซึ่งสามารถก้าวพ้นจากสังสารวัฏ เข้าสู่ บรมสุข คือ นิพพาน ผู้วิจัยจึงได้กำหนดประเด็นศึกษาไว้ดังต่อไปนี้

- ๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม
- ๒.๒ ประเภทและระดับการบรรลุธรรม
- ๒.๓ หลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม
- ๒.๔ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการบรรลุธรรม
- ๒.๕ วิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม
- ๒.๖ ผลการบรรลุธรรม
- ๒.๗ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

พระพุทธศาสนาเถรวาท แสดงความหมายของการบรรลุธรรมไว้ โดยความเป็นคุณลักษณะของจิตที่ไม่ถูกปกปิดด้วยอวิชชา จิตมีความรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ด้วยโลกุตตรปัญญา สามารถทำลายกองลือของปฏิจจสมุปบาทลงได้ กิจสูงสุดในพุทธศาสนาเถรวาทคือ การทำพระนิพพานให้แจ้ง ชื่อว่า สำเร็จกิจ ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ พุทธบริษัทผู้ได้บรรลุอรหัตตผล เข้าถึงความเป็นพระอรหันต์ เจริญด้วยศีล

^๑ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๙๘/๑๓๑.

สมาธิ ปัญญา มีพรหมวิหารธรรมเป็นเครื่องอยู่มีมหาสติ มหาปัญญาบริบูรณ์ เมื่อยังไม่ดับขั้นธนิพพาน ก็ยังสามารถอนุเคราะห์โลกให้มีความร่มเย็นเป็นสุข เพราะจิตไม่มีอุปาทานในรูปและนาม วางเปล่าจากความหมายแห่งความเป็นตัวตน เกิดปัญญาญาณเห็นว่า สิ่งทั้งปวง ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา แม้มีรูปมีนามก็จริงอยู่ แต่ไม่ใช่รูปไม่ใช่นามที่ควรจะสำคัญมั่นหมาย จิตหมดความทะยานอยากในอารมณ์ต่าง ๆ เพราะเข้าถึงความสงบระงับดับสิ้นไม่เหลือเชื้อที่จะทำให้ไฟคือราคะ โทสะ โมหะ เผาผลาญได้อีกต่อไป ความสงบระงับดับสิ้นชนิดนี้ ย่อมยังหมู่สัตว์ให้ปราศจากมลทินคือกิเลส ให้เข้าถึงความบริสุทธิ์หลุดพ้นจากเครื่องฉาบทา คือกิเลส ตัณหา อุปาทานเสียได้ ทำสัตว์ให้ถึงความเกษม ปราศจากภัยอันตราย ที่เกิดจากการไม่รู้เบื้องต้นและที่สุดของสังสารวัฏ

ในมังคลัตถทีปนี ปรากฏเนื้อความเกี่ยวกับการบรรลุธรรม หรือบรรลุนิพพานว่า การทำให้แจ้งพระนิพพานนั้น พึงทราบว่าเป็นมรรค เพราะเป็นเหตุแห่งการอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม ๆ ก็อรรถภาพ อันบุคคลพึงเห็นเฉพาะ (หน้า) ท่านเรียกว่า ทิฏฐธรรม ๆ การบรรลุอรหัตต์ ชื่อว่า เป็นมรรคเพราะเป็นเหตุแห่งการบรรลุธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรมนั้น^๒

ในวิสุทธิมรรค ปรากฏเนื้อความเกี่ยวกับการบรรลุธรรมว่า อันพระนิพพานนี้เที่ยงแท้เพราะมีสภาวะ คือ ความถูกต้อง (ชอบด้วยเหตุผล) ดังกล่าวแล้ว เป็นอรุปร เพราะล่วงเสียซึ่งสภาวะแห่งรูป (มีความเสื่อมโทรมเป็นต้น) มิใช่สิ่งไม่มีอยู่โดยปรมาตม์ เพราะเป็นสิ่งที่พึงบรรลุได้ด้วยญาณวิเศษ สำเร็จด้วยความบากบั่น อันสม่าเสมอ ไม่ย่อหย่อน และเพราะเป็นพระดำรัสของพระสัมพันธเจ้าด้วย^๓

การบรรลุธรรม หมายถึง การพัฒนาปัญญาให้หยั่งรู้รูปนาม รู้แจ้งในอริยสัจจ์ ๔ ประการ ตามลำดับขั้นโลกุตระธรรม ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ โดยการหลุดพ้นจากกิเลส ดับทุกข์เป็นความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ดับภพชาติ หยุดการเวียนว่ายตายเกิด เพราะเมื่อไม่เกิดอีกเราก็ไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตาย และไม่ต้องทุกข์กายทุกข์ใจอีกต่อไป แต่หากกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าจุดหมายสูงสุดอันเป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นความสุขสูงสุดนั้น คือ พระนิพพาน^๔ ก็เป็นสิ่งที่ไม่ผิด เพราะพระนิพพานเป็นธรรมปราศจากกิเลส^๕ เป็นธรรมที่พ้นไปจากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ^๖ เป็นธรรมที่ไม่มีความอาลัย^๗ การบรรลุธรรมสูงสุด คือ นิพพาน จึงเป็นเป้าหมายในพระพุทธศาสนา โดยรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจจ์ธรรมทั้ง ๔ ด้วยโลกุตระปัญญา แต่ก่อนที่ปัญญาขั้นโลกุตระจะเกิดขึ้น จะเกิดปัญญาขั้นโลกียะ

^๒ พระพุทธโฆสจารย์, มังคลัตถทีปนี (ทติโย ภาค), พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (นครปฐม: พิมพ์ที่โรงพิมพ์มхамกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๔๒๗.

^๓ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส ๒๕๕๔), หน้า ๘๕๒.

^๔ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๓/๙๕.

^๕ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๕๐), หน้า ๖๒๑.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๒๑.

^๗ ส.สพ.อ. (ไทย) ๔/๒/๒๗๘.

ตามลำดับ โสฬสญาณ โดยเริ่มตั้งแต่ ๑. นามรูปปริเฉทญาณ, ๒ ปัจจยปริคคญาณ, ๓. สัมมสนญาณ, ๔. อุทฺถัพพญาณ, ๕. ภังคญาณ, ๖. ภยญาณ, ๗. อาทีนวญาณ, ๘. นิพพิทาญาณ, ๙. มุญฺจิตุกัมมตาญาณ, ๑๐. ปฏิสังขยาญาณ, ๑๑. สังขารุเปกขญาณ, ๑๒. อนฺุโลมญาณ, ๑๓. โคตรภูญาณ, ๑๔. มรรคญาณ, ๑๕. ผลญาณ, ๑๖. ปัจจเวกขณญาณ ผู้ที่ผ่านญาณทั้ง ๑๖ ชั้นนี้ เรียกว่า พระอริยบุคคล ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามีและพระอรหันต์ ซึ่งผลของการบรรลุลุธรรมแต่ละระดับสามารถขจัดกิเลสได้ตามลำดับ ตั้งแต่กิเลสอย่างหยาบไปจนถึงกิเลสอย่างละเอียด พร้อมทั้งเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของบุคคลนั้น ๆ ไปด้วย รวมเรียกว่า การบรรลุลุธรรม ดังนั้นการบรรลุลุธรรม หมายถึง การสำเร็จมรรค ผล เปลี่ยนสภาวะของปุถุชนเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่งและละกิเลสได้ตามกำลังของมรรคนั้น ๆ ในพระอริยบุคคลระดับต่ำสุดก็เป็นผู้ปิดประตูอบายได้ ไม่ต้องตกนรก และระดับสูงสุดเป็นการไม่ต้องเวียนตายเวียนเกิดอีกต่อไป คือ พระนิพพาน

สรุปว่า การบรรลุลุธรรมในพระพุทธศาสนาหมายถึง การบรรลุโลกุตตรธรรม ๘ ประการ ได้แก่ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล อรหันตมรรค อรหันตผล และพระนิพพาน อย่างใดอย่างหนึ่ง,^๘ การรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมณะและวิปัสสนา ตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดรู้ กาย, เวทนา, จิต, ธรรม ทั้ง ๔ อย่างนี้รวมลงก็คือ “รูปและนาม” ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าดำเนินตามวิปัสสนาวิधि ผู้ปฏิบัติสามารถละสังโยชน์และอนุสัย ได้ตามกำลังของมรรค สามารถบรรลุมรรคผลนิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

๒.๒ ประเภทและระดับการบรรลุลุธรรม

การบรรลุลุธรรมในหลักเกณฑ์การจำแนกพระนิพพานนั้น สามารถแยกได้ตามประเภททักษิณเอย หรืออริยบุคคล โดยหลักใหญ่ มี ๒ วิธี คือ แบ่งแบบ ๘ แบ่งตามขั้นหรือระดับที่กำจัดกิเลสได้ และแบ่งแบบ ๗ แบ่งตามคุณธรรม หรือข้อปฏิบัติที่เข้าถึงระดับหรือขั้นนั้น ๆ ดังนี้

๒.๒.๑ ประเภททักษิณเอยบุคคล ๘

เกณฑ์แบ่งแบบนี้ จัดตามกิเลสคือสังโยชน์ที่ละได้ในแต่ละขั้น พร้อมกับความก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา กล่าวคือ ศีล สมาธิ และปัญญา ดังนั้น จึงควรทำความเข้าใจในคำว่าสังโยชน์ ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า เครื่องผูก หมายถึง กิเลสที่ผูกใจสัตว์เอาไว้ มี ๑๐ ประการ^๙ ซึ่งทักษิณเอยบุคคล หรือพระอริยบุคคล ๘ นั้น ว่าโดยระดับหรือขั้นตอนใหญ่แล้ว ก็มีเพียง ๔ และ

^๘ พระมหาวรรณวัฒน์ ชุตินฺุญ (ร่มโพธิ์งาม), “การศึกษาโยนิโสมนสิการเพื่อการบรรลุลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๕๖.

^๙ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๔๙/๙๐., อจ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๑๘., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๗๖/๕๐๙.

สัมพันธ์กับการละสังโยชน์ดังนี้^{๑๐}

ก. พระเสขะ (ผู้ยังต้องศึกษา) หรือสุอุปาทิเสสบุคคล ได้แก่

๑. พระโสดาบัน ผู้ถึงกระแสคือเข้าสู่มรรค เดินทางถูกต้องอย่างแท้จริง หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว^{๑๑} เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลพตปรามาส^{๑๒} จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท^{๑๓} ตามกำลังอินทรีย์ กล่าวคือ

๑) เอกพิชชีโสดาบัน พระโสดาบันมีพีชกำเนตอีกเพียงครั้งเดียว จะเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาอีกเพียงชาติเดียวก็จะบรรลุเป็นพระอรหันต์^{๑๔} เพราะท่านสร้างบารมีมาอย่างแก่กล้า โดยมีจิตสันดานมากไปด้วยปัญญา เจริญสมถภาวนานาน้อย แต่เจริญวิปัสสนามาก เมื่ออินทรีย์แก่กล้าในชาตินี้แล้ว ก็สามารถบรรลุมรรคผลได้อย่างรวดเร็ว^{๑๕}

๒) โกลังโกลโสดาบัน คือ พระโสดาบันผู้ยังต้องเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาอีก ๒ ถึง ๖ ชาติ จึงจะบรรลุเป็นพระอรหันต์^{๑๖} เพราะท่านสร้างบารมีมาอย่างปานกลาง โดยมีจิตสันดานประกอบด้วยปัญญาและสมาธิเท่า ๆ กันเจริญวิปัสสนาและสมถภาวนามาพอ ๆ กัน เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ แก่กล้าในชาตินี้แล้ว ก็สามารถบรรลุมรรคผลได้อย่างปานกลาง คือ ไม่เร็วไม่ช้า^{๑๗}

๓) สัตตักขัตตปุรมโสดาบัน คือ พระโสดาบันผู้ต้องเกิดอีกถึง ๗ ชาติจึงจะบรรลุเป็นพระอรหันต์^{๑๘} เพราะท่านสร้างบารมีมาอย่างอ่อน โดยมีจิตสันดานประกอบด้วยสมาธิมาก แต่ปัญญาน้อย เคยเจริญสมถภาวนามากแต่เจริญวิปัสสนาน้อย เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ แก่กล้าในชาตินี้แล้วก็สามารถบรรลุมรรคผลได้อย่างเชื่องช้า^{๑๙}

๒. พระสกทาคามี ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียว^{๒๐} ก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา นอกจากละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้แล้ว ยังทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลงด้วย^{๒๑} จำแนกออกเป็น ๕ ประเภท ตามกำลังของอินทรีย์ คือ

๑) อธิ ปัตวา ตตถ นิพพัตติตวา อธิ ปรินิพพายี พระสกทาคามีบางจำพวก สำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษย์โลกนี้แล้ว ไปบังเกิดเป็นเทพเจ้า ณ เทวโลก แล้ว

^{๑๐} อจ.ทก. (ไทย) ๒๐/๒๘๐/๘๐., อจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๒๖/๒๙๗.

^{๑๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๔๓๐-๒/๔๓๔-๕.

^{๑๒} อจ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๓๖๑/๔๘๘.

^{๑๓} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๒๔๘/๒๖., อจ.ทก.อ. (ไทย) ๒/๔๙/๕๕.

^{๑๔} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙๔/๓๑๓.

^{๑๕} ภัททันตะอาสาสมมหาเถระ, *วิปัสสนาที่ปณีฎีกา*, หน้า ๑๘๖.

^{๑๖} *ดูรายละเอียดใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙๔/๓๑๓.*

^{๑๗} ภัททันตะอาสาสมมหาเถระ, *วิปัสสนาที่ปณีฎีกา*, หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

^{๑๘} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙๔/๓๑๔.

^{๑๙} ภัททันตะอาสาสมมหาเถระ, *วิปัสสนาที่ปณีฎีกา*, หน้า ๑๘๗.

^{๒๐} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๑๕๑/๗๘, ที.สี. (ไทย) ๙/๓๗๓/๑๕๖.

^{๒๑} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓๕/๔๓๖.

กลับมาเกิดในมนุษย์โลกนี้อีกครั้งหนึ่ง ก็ได้บรรลอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพาน

๒) อธิ ปัตวา อธิ ปรีนิพพายี พระสกทาคามีบางจำพวกสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษย์โลกนี้แล้ว ก็สามารถบรรลอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพาน

๓) อธิ ปัตวา ตตถ ปรีนิพพายี พระสกทาคามีบางจำพวกสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษย์โลกนี้แล้ว ไปบังเกิดเป็นเทพเจ้า ณ เทวโลก แล้วก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน

๔) ตตถ ปัตวา ตตถ ปรีนิพพายี พระสกทาคามีบางจำพวกเป็นเทพเจ้าสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคล ณ เทวโลกแล้ว ได้บรรลอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพาน

๕) ตตถ ปัตวา อธิ ปรีนิพพายี พระสกทาคามีบางจำพวกเป็นเทพเจ้าสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคล ณ เทวโลกแล้ว จุตมาอุปัตติบังเกิดในมนุษย์โลกนี้ แล้วได้บรรลอรหัตตผลและดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน^{๒๒}

๓. พระอนาคามี ผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้อีก ๒ ข้อ คือ กามราคะ และปฏิฆะ (รวมเป็นละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ครบ ๕ ข้อ) และพระอนาคามีบุคคลทั้งหลาย เมื่อไปถึงอภิสันธิในพรหมโลกมีสุทธาวาสภูมิเป็นต้นตั้งกล่าวแล้ว ก็จะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และดับขันธเข้าสู่พระปรินิพพาน ตามประเภท^{๒๓} พระอนาคามีบุคคล ๕ ประเภท คือ

๑) อันตราปรินิพพายี ได้แก่ พระอนาคามีบุคคลที่เกิดในสุทธาวาสพรหมโลกภูมิใดภูมิหนึ่ง สำเร็จเป็นพระอรหันต์และปรินิพพานภายในอายุครั้งแรก ณ สุทธาวาสภูมินั้น

๒) อุพหัจจปรินิพพายี ได้แก่ พระอนาคามีบุคคลที่เกิดในสุทธาวาสพรหมโลกภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และปรินิพพานภายในอายุครั้งหลังของสุทธาวาสภูมิที่ท่านไปเกิดอยู่นั้น

๓) อสังขารปรินิพพายี ได้แก่ พระอนาคามีบุคคลที่เกิดในสุทธาวาสพรหมโลกภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภูมินั้นโดยสะดวกสบาย ไม่ต้องใช้ความพยายามมาก แล้วดับขันธปรินิพพาน

๔) สสังขารปรินิพพายี ได้แก่ พระอนาคามีบุคคลที่เกิดในสุทธาวาสพรหมโลกภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภูมินั้นโดยต้องใช้ความพยายามอย่างแรงกล้า แล้วดับขันธปรินิพพาน

๕) อุทังโสตอกนิฏฐคามิ ได้แก่ พระอนาคามีบุคคลที่เกิดในสุทธาวาสพรหมโลกชั้นต่ำคืออวิหาภูมิ เมื่อจติแล้วก็ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิชั้นสูงขึ้นไปตามลำดับ คืออตปปาภูมิ สุทฺสสาภูมิ สุทฺสสีภูมิ อกนิฏฐภูมิ แล้วจึงได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ดับขันธปรินิพพาน^{๒๔}

ข. พระอเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา) หรือ อนุปาติเสสบุคคล ได้แก่ ๔. พระอรหันต์ ผู้ควร (แก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ) หรือผู้ที่หักกรรมแห่งสังสารวัฏได้แล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะ เป็น

^{๒๒} ภัททันตะอาสภมหาเถระ, *วิปัสสนาที่ปณีฎีกา*, หน้า ๑๙๒-๑๙๕.

^{๒๓} *ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๕/๒๙๖., ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๖๙/๑๗๗.*

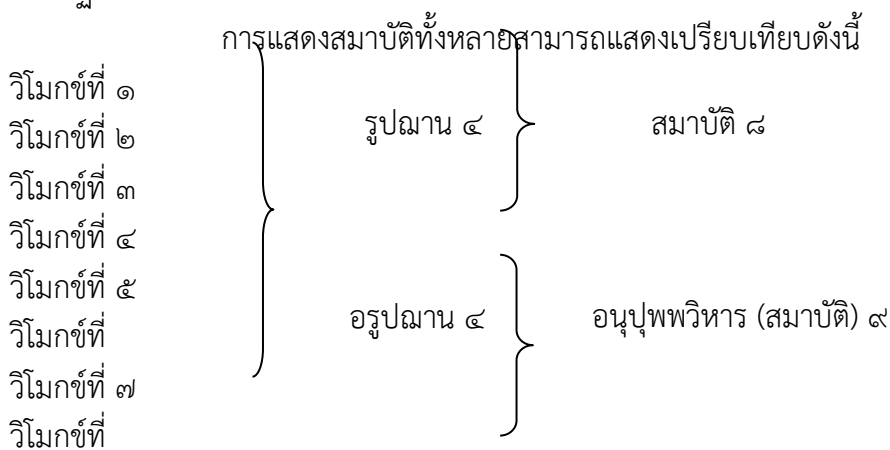
^{๒๔} *ดูรายละเอียดใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๑๘๔/๒๑๐., อ.จ.ต.ก.อ. (ไทย) ๒/๘๘/๒๔๓.*

ผู้ทำได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ และปัญญาละสังโยชน์เบื้องสูงได้อีกทั้ง ๕ ข้อ (รวมเป็นละสังโยชน์หมดทั้ง ๑๐)^{๒๕} เพราะเหตุนี้ ท่านจึงไม่มีกิเลส อันเป็นเชื้อให้ต้องเกิด แก่ เจ็บ ตาย ในภพทั้งหลายอีก เมื่อดับขั้นทั้ง ๕ อันเป็นวิบากขั้นครั้งสุดท้ายแล้วก็ปรินิพพาน ไม่มีเวียนว้ายตายเกิดในวิภวสงสารอีกต่อไป^{๒๖}

ดังนั้น พระเสขะ แปลว่า ผู้ยังต้องศึกษา คือยังมีกิจเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมตนที่จะต้องทำต่อไปอีก จึงได้แก่ทักษิณยบุคคล ๓ ระดับต้น ซึ่งจะต้องปฏิบัติในสิกขา ๓ เพื่อละสังโยชน์และบรรลุนิพพานสูงขึ้นต่อไปจนถึงพระอรหันต์ ส่วนพระอเสขะ แปลว่า ผู้ไม่ต้องศึกษา คือทำกิจเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมตนเสร็จสิ้นแล้ว ได้แก่พระอรหันต์ ดังที่ได้แสดงมาแล้วนั่นเอง

๒.๒.๒. ประเภททักษิณยบุคคล ๗

เกณฑ์การแบ่งแบบนี้ จัดตามอินทรีย์ ที่แก่กล้าเป็นตัวนำในการปฏิบัติ และสัมพันธ์กับวิโมกข์ ๘ โดยสาระสำคัญแล้ว วิโมกข์ ๘ ก็คือ การแสดงสมบัติทั้งหลาย (ครบถึง อนุปัพพวิหารสมาบัติ ๙) อีกแนวหนึ่งนั่นเอง^{๒๗} สามารถแสดงเปรียบเทียบให้เห็นได้ จัดตามอินทรีย์ ในการปฏิบัติ และสัมพันธ์กับวิโมกข์ ๘

วิโมกข์ที่ ๙ = สัจจะเวทิตนโรธ^{๒๘}

ตามปกติ ทักษิณย ๗ นั้น ท่านแสดงตามลำดับจากขั้นสูงลงมาต่ำ แต่ในที่นี้ เพื่อให้เข้ากับแบบที่ ๑ จึงจะแสดงจากขั้นต่ำขึ้นไปหาขั้นสูง

ก. พระเสขะ หรือ สอุปาทิเสสบุคคล

๑. สัทธานุสारी คือ ผู้เล่นไปตามศรัทธา หรือผู้เล่นตามไปด้วยศรัทธา ได้แก่ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล ที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า อบรมอริยมรรคโดยมีศรัทธาเป็นตัวนำ (ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุมรรคผลแล้วกลายเป็นสัทธาวิมุตติ)

๒. ัมมานุสारी คือ ผู้เล่นไปตามธรรม หรือผู้เล่นตามไปด้วยธรรม ได้แก่ ผู้

^{๒๕} คุรยละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๒/๒๖๗., อจ.อภฺรฺก. (ไทย) ๒๓/๑๔๙๓๐๑.

^{๒๖} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา, หน้า ๖๔-๖๕.

^{๒๗} คุรยละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๐/๒๗๖., อจ.อภฺรฺก. (ไทย) ๒๓/๑๖๓/๓๑๕.

^{๒๘} อจ.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๒/๔๙๕.

ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า อบรมอริยมรรคโดยมีปัญญาเป็นตัวนำ (ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุแล้วกลายเป็นทวิภูฏิปัตตะ)

๓. สัทธาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา ได้แก่ ผู้ที่เข้าใจอริยสัจจธรรมถูกต้องแล้ว เห็นธรรมที่พระสุคตประกาศโดยแจ่มชัด ประพฤติปฏิบัติถูกต้องดี และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา แต่ศรัทธาเป็นตัวนำหน้า (ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นปัญญาวิมุต)

๔. ทวิภูฏิปัตตะ คือ ผู้บรรลุสัมมาทวิภูฏิปัตตะ ได้แก่ ผู้ที่เข้าใจอริยสัจจธรรมถูกต้องแล้ว เห็นธรรมที่พระตถาคตประกาศโดยแจ่มชัด ประพฤติปฏิบัติถูกต้องดี และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผลที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า, ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นปัญญาวิมุต)

๕. กายสักขี คือ ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย หรือผู้ประจักษ์กับตัว ได้แก่ผู้ที่ได้สัมผัสสรีโรภัก ๘ ด้วยกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผล ที่มีสมาธิในทรีย์แรงกล้า, ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นอุกโตภาควิมุต)^{๒๙}

ข. พระอเสขะ หรือ อนุปาทิสเสบุคคล

๖. ปัญญาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ ท่านผู้มีสัมผัสสรีโรภัก ๘ ด้วยกาย แต่อาสวะทั้งหลายสิ้นไปแล้วเพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาเป็นต้นนำมาโดยตลอดจนสำเร็จ)

๗. อุกโตภาควิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน ได้แก่ ท่านผู้ได้สัมผัสสรีโรภัก ๘ ด้วยกาย และอาสวะทั้งหลายก็สิ้นไปแล้ว เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมาเป็นอย่างมากก่อนแล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อจนสำเร็จพระอรหันต์ ๒ ประเภทที่ได้แสดงให้เห็นนี้ สามารถแยกออกไปอีกตามคุณสมบัติพิเศษที่ได้และไม่ได้ กล่าวคือ

๑. พระปัญญาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ผู้ที่มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนาอาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้บรรลุอัสวักขยญาณเท่านั้น ได้สมณะไม่เกินรูปฌาน ๔ ไม่มีความสามารถพิเศษ เช่น เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกิยวิมุตติ ๕ เป็นต้น จำแนกได้ ๓ ประเภท ดังนี้

๑) สุขวิปัสสก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน

๒) ปัญญาวิมุตผู้ได้ฌาน ๔ อย่างน้อยขึ้นหนึ่งก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาในภายหลังปฏิสัมภิต์ปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภิตา ๔^{๓๐} คือ ได้ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ^{๓๑}

๒. อุกโตภาควิมุตติ แปลว่า ผู้หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือหลุดพ้นจากรูปกาย

^{๒๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗๔-๗๗/๓๕๘-๓๖๑, ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๔๔.

^{๓๐} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๒/๒๑๖, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๖๘/๑๗๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๘๔/๔๐๐.

^{๓๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๖๖, ๓/๙.

ด้วยรูปสมบัติและหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือด้วยวิกขัมภะ (ขมกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนหนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง จำแนกได้ ๔ ประเภท ดังนี้

- ๑) พระอุภโตภาควิมุตติ ผู้ได้อุปถัมภ์อย่างน้อยหนึ่งขั้น แต่ไม่ได้โลกีย์วิชชา, อภิญญา
 - ๒) พระเตวิชชะ พระอรหันต์อุภโตภาควิมุตติผู้ได้วิชชา ๓^{๓๒}
 - ๓) พระฉฬภิญโญ พระอรหันต์อุภโตภาควิมุตติผู้ได้อภิญญา ๖^{๓๓}
 - ๔) พระปฎิสัมภิตปตตะ พระอรหันต์อุภโตภาควิมุตติผู้บรรลุปฎิสัมภิตา ๔
- เมื่อรวมเข้าเป็นชุดเดียวกัน และเรียงตามชื่อที่ใช้เรียก มี ๖ ประเภท ดังนี้
- ๑) พระสุขขวิปัสสกะ ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ
 - ๒) พระปัญญาวิมุตติ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา (ที่นอกจากวิปัสสกะ)
 - ๓) พระอุภโตภาควิมุตติ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน
 - ๔) พระเตวิชชะ ผู้ได้วิชชา ๓
 - ๕) พระฉฬภิญโญ ผู้ได้อภิญญา ๖
 - ๖) พระปฎิสัมภิตปตตะ ผู้บรรลุปฎิสัมภิตา ๔^{๓๔}

อนึ่ง พระอรหันต์องค์ใดเป็นทั้งฉฬภิญโญ และปฎิสัมภิตปตตะ ย่อมเป็นผู้มีคุณสมบัติครบถ้วนบริบูรณ์ครอบคลุมทั้งหมด

ดังนั้น ประเภทของการบรรลุธรรม คือ การบรรลุนวโลกุตตรธรรม ซึ่งเป็นสภาพของความสงบระงับแห่งสังขารธรรมทั้งหลายทั้งปวง หรือเรียกสั้น ๆ ว่า บรรลุพระนิพพาน และคำว่า นิพพานนั้น มีไวพจน์อยู่หลายคำ ซึ่งถูกนำไปใช้อย่างแพร่หลาย สามารถจำแนกได้ เมื่อกล่าวถึงนิพพานแท้มีเพียงอย่างเดียว ส่วนบุคคลผู้บรรลุนิพพาน แสดงให้เห็นได้เป็นสองนัย คือนัยที่มาในพระไตรปิฎก และนัยที่มาในชั้นของอรรถกถา และฎีกา ดังที่ได้แสดงให้เห็นแล้วในเบื้องต้น

๒.๒.๓ ระดับของการบรรลุธรรม

ในระดับของการบรรลุธรรมที่จะศึกษาในที่นี้หมายเอา โลกุตตรธรรม ๙ ประการ ความเป็นพระอริยบุคคล และผู้บรรลุธรรม ๗ ประเภท ดังต่อไปนี้

โลกุตตรธรรม ๙ ในคัมภีร์อภิธรรม ได้กล่าวถึง โลกุตตรธรรม ๙^{๓๕} คือ ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก หรือสภาวะพ้นโลก^{๓๖} ซึ่งหมายถึง การบรรลุธรรม อันเป็นความมุ่งหมายของการศึกษาในงานวิจัยนี้ คือ

๑. มรรค ๔ คือ ทางเข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล, ญาณที่ทำให้ละสังโยชน์

^{๓๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๓๒, ๓๙๘/๒๙๒, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๒/๒๒๕.

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓๑/๓๐๗, อง.นกก. (ไทย) ๒๒/๒๓๗/๓๑๑.

^{๓๔} วิสุทธิ. ๓/๓๗๓.

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๐๐/๒๓๙.

^{๓๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๒๒๖.

ได้เด็ดขาด มี ๔ ประการ ดังนี้

๑) **โสดาปัตติมรรค** คือ มรรคอันให้ถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพาน เป็นครั้งแรก, มรรคอันให้ถึงความเป็นพระโสดาบัน เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาและสีลัพตปรามาส

๒) **สกทาคามีมรรค** คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระสกทาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพตปรามาส และทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลง

๓) **อนาคามีมรรค** คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอนาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ทั้ง ๕ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพตปรามาส กามราคะ และปฏิกิเลส

๔) **อรหัตตมรรค** คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอรหันต์ เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ทั้งหมด ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพตปรามาส กามราคะ ปฏิกิเลส รูปราคะ อรูปราคะมานะ อุทธัจจะ และอวิชชา^{๓๗}

๒. **ผล ๔** คือ ผลที่เกิดสืบเนื่องจากการละกิเลสได้ด้วยมรรค, ธรรมารมณ์อันพระอริยะพึงเสวย ที่เป็นผลเกิดเองในเมื่อกิเลสสิ้นไปด้วยอำนาจมรรคนั้น ๆ มี ๔ ประการ คือ

๑) **โสดาปัตติผล** คือ ผลแห่งการเข้าถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพาน, ผลอันพระโสดาบันพึงเสวย

๒) **สกทาคามีผล** คือ ผลอันพระสกทาคามีพึงเสวย

๓) **อนาคามีผล** คือ ผลอันพระอนาคามีพึงเสวย

๔) **อรหัตตผล** คือ ผลอันพระอรหันต์พึงเสวย

๓. **นิพพาน ๑** คือ สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว, ภาวะที่เป็นสุขสูงสุด เพราะไร้กิเลสไร้ทุกข์ เป็นอิสรภาพสมบูรณ์^{๓๘}

การกล่าวถึงนิพพานโดยตรงเพื่อให้เข้าใจนั้น บางครั้งถือเป็นเรื่องเข้าใจได้ยากถ้ายังไม่เข้าถึงสภาวะนิพพานจริง นึกก็ไม่เห็น คิดก็ไม่เข้าใจ เป็นของลึกซึ้งจริง ๆ ฉะนั้นเมื่อนิพพานนั้นเป็นสิ่งเห็นได้ยาก หยั่งรู้ได้ยาก ถ้อยคำที่จะใช้บอกตรง ๆ และสัญญาที่จะใช้กำหนดก็ไม่มี เมื่อจะกล่าวถึงนิพพาน เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น จึงจำเป็นที่จะต้องมีการกล่าวที่สื่อความหมายให้รู้ว่ำนั่นคือ นิพพาน จากการประมวลพอสรุปวิธีพูดถึงหรืออธิบายถึงพระนิพพานนี้ได้ ๔ อย่าง คือ

๑. **แบบปฏิเสธ** คือให้ความหมายถึงการละ การกำจัด การเพิกถอนภาวะไม่ดีไม่งาม เช่น อสังขตะ (ไม่ถูกปรุงแต่ง) อชระ (ไม่แก่) อมตะ (ไม่ตาย) เป็นต้น

๒. **แบบไวพจน์** หรือเรียกตามคุณภาพ คือ คำที่มีความหมายเกี่ยวกับภาวะที่สมบูรณ์หรือดีงามสูงสุด เช่น สันตะ (สงบ) ปณีตะ (ประณีต) สุทธิ (ความบริสุทธิ์) เป็นต้น

๓. **แบบอุปมาอุปไมย** ใช้บรรยายภาวะและลักษณะของผู้บรรลุนิพพานเป็น

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๑/๓๕๗., อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๑๓-๔๑๗/๔๔๕-๔๔๘.

^{๓๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๖๖.

ส่วนใหญ่ เช่น เหมือนคนข้ามมหาสมุทร เหมือนไฟดับไปไม่มีเชื้อ เป็นต้น ส่วนคำที่เปรียบเทียบนิพพานโดยตรงก็มี เช่น อารโหศยะ (ความไม่มีโรค, สุขภาพสมบูรณ์) เภณะ (ถ้า, ที่กำบังภัย)

๔. แบบบรรยายภาวะโดยตรง การแสดงภาวะที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์จริงจากการปฏิบัติภาวนา เพื่อให้เห็นสภาพที่แท้จริงของการปฏิบัติธรรม^{๓๙}

๒.๓ หลักการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

การจะปฏิบัติเพื่อจะให้บรรลุธรรมก็ต้องทำให้อริยมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญ จนบรรลุพระนิพพาน ต้องดำเนินปฏิบัติด้วยไตรสิกขาให้บริบูรณ์^{๔๐} เท่านั้น เพราะมรรคมีองค์ ๘ เป็นข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลางที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก และพระอริยเจ้าทั้งหลายดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ กล่าวไว้ว่า “อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาปัญญา ก่อน ภายหลังต่อมายังเป็นปัจจัยให้เกิดมรรคญาณ ผลญาณ และนิพพานในที่สุด^{๔๑}”

การปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ เท่ากับการรวมปฏิบัติในหมวดอื่น ๆ เข้าไว้ทั้งหมด เมื่อสงเคราะห์ลงในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ได้ดังนี้ คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ จัดลงในศีล สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ จัดลงในสมาธิ สัมมาทิฐิ สัมมา-สังกัปปะ จัดลงในปัญญา จากการศึกษาพบว่าผู้จะบรรลุธรรมต้องสมบูรณ์ด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา จึงจะสามารถกำจัดกิเลส คือ รากะ โทสะ และโมหะ ให้เบาบางลง และหมดสิ้นไปได้ การปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาถือว่าเป็นการศึกษาอบรม จากภายนอกเข้าไปสู่ภายใน จากส่วนที่ง่ายเข้าไปหาส่วนที่ยากและลึกซึ้งกว่า ดังนี้

๑) อธิศีลสิกขา คือ ศีลอันยิ่ง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในความประพฤติอย่างสูงหมายความว่า การสำรวมอินทรีย์ทั้งทวารทั้ง ๖ ในขณะที่สติปัญญาน หรือวิปัสสนาญาณเกิดเป็นความรู้สึก และสังวรอันยิ่ง ก่อนที่อกุศลจิตจะมีกำลังจนทำให้ก้าวล่วงมาทางกายวาจา และในขณะนั้น ไม่ได้มีการยึดถือว่าศีลของเรา หรือเป็นเราที่มีศีลขณะที่สติปัญญานเกิด ขณะนั้นเป็นอินทรีย์สังวรณศีลเป็นอธิศีล เพราะเป็นการสำรวมอย่างยิ่ง โดยมีรูปธรรมหรือนามธรรมเป็นอารมณ์ เมื่อทำให้สมบูรณ์ในสิกขานี้แล้ว จะเกิดความบริสุทธิ์แห่งศีลขึ้น เรียกว่า สิววิสุทธิ^{๔๒}

สิวลวิสุทธิ หมายถึง ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งพฤติกรรม มี ๔ อย่าง คือ

(๑) ปาฏิโมกข์สังวร บริสุทธิ์ด้วยการปฏิบัติสำรวมตามพระบัญญัติที่มาในพระปาฏิโมกข์มีปาราชิก ๔ เป็นต้น

^{๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๒๓๒-๒๓๓.

^{๔๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๘/๑๕๗.

^{๔๑} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปมาหาเถระ), **อริยวังสปฏิบัติภา**, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๖๙.

^{๔๒} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), **วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ผูกเขยื้อนไว้ในพระไตรปิฎก**, หน้า ๓๓๖.

(๒) อินทรีย์สังวรศีล บริสุทธิ์ด้วยการสำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ คือ การสำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ องค์กรธรรมได้แก่ สติเจตสิกที่ประกอบในมหากุศลจิต ขณะที่มีการสำรวม ในการรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ การสำรวมในการรับอารมณ์ทั้ง ๖ นั้น ท่านไม่ให้ถือเอานิมิต และอนุพยัญชนะ และไม่ถือเอาบัญญัติรวม เช่น บัญญัติรวมทั้งรูปร่างกายทั้งหมดโดยความเป็นคน เป็นสัตว์ เป็นหญิงหรือชาย เป็นต้น เรียกว่านิมิต ท่านให้ถือเอาสภาวะปรมาตม์เท่านั้น เป็นอารมณ์ ได้แก่ นามธรรม และรูปธรรมที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้าเป็นปัจจุบันอารมณ์

(๓) อาชีวาปาริสុทธิศีล บริสุทธิ์ด้วยการเลี้ยงชีพชอบ ฆราวาสพึงเว้นจาก มิถาชีพต่าง ๆ ที่เนื่องด้วยกายทุจริต และวจีทุจริตด้วยวิริยะ อดกลั้นต่อทุจริตและมิถาชีพ ฝ่าฝืนบรรพชิตพึงเว้นกุสกุสกกรรม (ประจบประแจงเพื่อให้เขาเลื่อมใสตน) และอเนสนา (การแสวงหาด้วยวิธีต่าง ๆ ที่ไม่เป็นไปในวินัยบัญญัติ)

(๔) ปัจจยสันนิสสิตศีล ศีลที่บริสุทธิ์ด้วยการมีสติพิจารณาใช้สอยปัจจัย ๔ เช่น การบริโภคอาหาร เพื่อขจัดความทุกข์จากความหิว ใช้จิวร เป็นต้น เพื่อปกปิดอวัยวะที่ทำให้เกิดความละอาย และเพื่อป้องกันลมแดด เป็นต้น

๒) อธิจิตตสิกขา การศึกษาในเรื่องจิตอันยิ่ง คือ เอกัคคตาเจตสิกที่ทำให้จิตตั้งมั่นในอารมณ์นามธรรม หรือรูปที่กำลังปรากฏ ในขณะที่สติปัญญาน หรือวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นขณะนั้นเอกัคคตาเจตสิก (สมาธิ) ที่ละเอียดเพราะปราศจากความเป็นตัวตน ไม่เป็นที่ตั้งของ ตัณหาและทิฏฐิ สมาธิโดยทั่วไป แม้ถึงขั้นฌานจิตก็ไม่เป็นอธิจิต เพราะยังเป็นที่ตั้งของตัณหา และทิฏฐิ ยังเป็นเราที่มีสมาธิ หรือเป็นฌานจิตของเราเมื่อทำให้สมบูรณ์ในสิกขานี้แล้ว จะเกิดความบริสุทธิ์แห่งจิตขึ้นเรียกว่า จิตตวิสุทธิ^{๔๓}

เมื่อมีศีลบริสุทธิ์บริบูรณ์ดีแล้ว ชื่อว่ามีฐานมั่นคงที่จะทำสมาธิ เพื่อชำระใจให้บริสุทธิ์อีกต่อไป แต่ถ้าศีลไม่บริสุทธิ์มีขาด ต่างพร้อย ทะลุอยู่ ก็ยากที่จะทำให้เกิดสมาธิขึ้นมาได้ อนึ่งสมาธิเกิดจากศีลที่บริสุทธิ์นี้ย่อมมีกำลังมาก^{๔๔}

จิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งจิต คือ การชำระจิตให้ปราศจากกิเลสนิวรณ์ หมายถึง ความบริสุทธิ์ที่เกิดจากสมาธินั้นเอง จิตตวิสุทธินี้ย่อมเกิดแก่พระโยคาวจรที่เป็นผู้เจริญสมณะ เรียกว่า “สมถยานิก” ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ เรียกว่า “วิปัสสนายานิก” ในการเข้าถึงจิตตวิสุธินั้น ผู้ปฏิบัติเพื่อชำระจิตให้บริสุทธิ์ จำแนกกล่าวโดยสรุปมี ๒ จำพวก คือ สมถยานิก ได้แก่ผู้ปฏิบัติได้สมาธิ ๒ ชั้น คือ อุปจารสมาธิกับอัปปนาสมาธิ แล้วเจริญวิปัสสนาเพื่อให้ได้ บรรลุผลต่อไป จิตตวิสุทธิ หรือสมาธิที่บริสุทธิ์นั้นเป็นสมาธิที่ปราศจากกิเลสนิวรณ์ มีกามฉันทนิวรณ์^{๔๕} เป็นต้น

๓) อธิปัญญาสิกขา การศึกษาในเรื่องปัญญาอันยิ่ง หมายถึงปัญญาเจตสิกในขณะวิปัสสนาญาณเกิด เป็นปัญญาอันยิ่งอย่างละเอียดเพราะไม่มีความยึดถือ ว่าปัญญาเป็นเราหรือปัญญาของเรา คือ ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิครอบงำ ปัญญาที่เกิดที่ให้ทาน รักษาศีลหรือ

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน หน้า ๓๔๐.

^{๔๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖/๙๖.

^{๔๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑/๖๐๖.

เป็นไปในสมถภาวนา ไม่เป็นอธิปัญญา เพราะยังเป็นที่ตั้งของตัณหาและทิฐิได้

เมื่อทำให้สมบุรณ์ในสิกขานี้แล้วจะเกิดความบริสุทธิ์แห่งทิฐิขึ้น ปรากฏเป็นความบริสุทธิ์แห่งปัญญา ๕ ระดับ คือ ทิฐิวิสสุติ กังขาวิตรณวิสสุติ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสสุติ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสสุติ และญาณทัสสนวิสสุติ

เมื่อดำเนินตามไตรสิกขาแล้ว จัดว่าเจริญมรรคมืองค์ ๘ ไปในตัว ดังในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ การบรรลุถึงคุณความดี ๓ ระดับ เริ่มตั้งแต่ความดีงามในเบื้องต้น หมายถึง ศีล ความดีงามในท่ามกลาง หมายถึง สมาธิ ความดีงามในที่สุด หมายถึง ปัญญา ในหลักศึกษาและปฏิบัติ ๓ ประการนี้ เมื่อก้าวโดยพิสดาร ได้แก่ อริยมรรคมืองค์ ๘ หรือ มัชฌิมาปฏิปทานั่นเอง^{๔๖}

พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงการบรรลุธรรมว่า ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวการบรรลุอรหัตผลด้วยขั้นเดียวเท่านั้น แต่การบรรลุอรหัตผลนั้น ย่อมมีได้ด้วยการบำเพ็ญสิกขา^{๔๗} โดยลำดับ ด้วยการบำเพ็ญกิริยาโดยลำดับ ด้วยการบำเพ็ญปฏิบัติโดยลำดับ^{๔๘}

พุทธดำรัสนี้เป็นที่ยืนยันในแนวทางของการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผล และนิพพานว่า มีลำดับขั้นตอน และมีธรรมที่สนับสนุนทำให้บรรลุธรรม พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ในที่ทั้งหลายว่า การบรรลุธรรม จะต้องเกิดจากการบำเพ็ญไตรสิกขา ดังที่ตรัสว่า “ภิกษุที่ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการนี้แล ย่อมมีความสำเร็จสูงสุด มีความเกษมสูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ลุล่วงถึงที่สุดแห่งที่สุด ประเสริฐกว่าเทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย^{๔๙}

ดังนั้นไตรสิกขา จึงเป็นหลักธรรมที่จะนำพาผู้ปฏิบัติให้ถึงฝั่ง คือ นิพพานได้ ถ้าเป็นผู้สั่งสมบุญบารมีมาแต่อดีตชาติ เมื่อบารมีถึงความแก่รอบแล้วย่อมสามารถบรรลุมรรคญาณ และผลญาณเป็นพระอริยบุคคลได้

๒.๔ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการบรรลุธรรม

แนวทางการบรรลุธรรม มีพระพุทธดำรัส เป็นแบบแผนการปฏิบัติว่า การตั้งอยู่ในอรหัตผลด้วยการไปครั้งแรกเท่านั้น หามิได้ แต่การตั้งอยู่ในอรหัตผลนั้น ย่อมมีได้ด้วยการศึกษาโดยลำดับ ด้วยการทำโดยลำดับ ด้วยความปฏิบัติโดยลำดับ กุลบุตรในธรรมวินัยนี้ เกิดศรัทธาแล้วย่อมเข้าไปใกล้เมื่อเข้าไปใกล้ ย่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ ย่อมเจียโสตกลง เมื่อเจียโสตกลงแล้ว ย่อมฟังธรรม ครั้นฟังธรรมย่อมทรงธรรมไว้ ย่อมพิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงไว้แล้ว เมื่อพิจารณาเนื้อความอยู่ ธรรมทั้งหลายย่อมทนได้ซึ่งความพินิจ เมื่อธรรมทนความพินิจได้อยู่ ฉันทะย่อมเกิด เมื่อเกิดฉันทะแล้วย่อมอุตสาหะ ครั้นอุตสาหะแล้ว ย่อมไตร่ตรอง ครั้นไตร่ตรองแล้ว ย่อมตั้งความเพียร เมื่อมีตนส่งไปย่อมทำให้แจ้งชัดซึ่งบรมสัจจะ ด้วยกาย และย่อมแทงตลอดเห็นแจ้งบรมสัจจะนั้น ด้วยปัญญา ศรัทธากัถิ การเข้าไปใกล้กัถิ การนั่งใกล้

^{๔๖} อจ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑/๑-๒.

^{๔๗} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐๓/๓๑๒-๓๑๙.

^{๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๓/๒๑๒.

^{๔๙} อจ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๔๔/๓๙๓.

กิติ การเจียโสตลงกิติ การฟังธรรมกิติ การทรงจำธรรมกิติ การพิจารณาเนื้อความกิติ ธรรมอันได้ซึ่งความพินิจกิติ ฉันทะกิติ อุตสาหะกิติ การไตร่ตรองกิติ การตั้งความเพียรกิติ ไม่ได้มีแล้ว เธอทั้งหลาย ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติพลาดย่อมเป็นผู้ปฏิบัติผิด โมฆบุรุษเหล่านี้ได้หลีกไปจากธรรมวินัยนี้ ไกลเพียงไร^{๕๐} การบรรลุธรรมจะเกิดขึ้นได้ นอกเหนือจากสามารถละกิเลสคือสังโยชน์ในแต่ละระดับได้แล้ว ยังมีธรรมข้ออื่นที่สนับสนุน

๒.๔.๑ หลักธรรมที่เกื้อหนุน

ในวินัยปิฎก แสดงธรรม ๓๗ ประการไว้ เป็นคำจำกัดความของคำว่า “มรรคภาวนา”^{๕๑} อันนำไปสู่หนทางแห่งการตรัสรู้ จัดเป็นแนวทางปฏิบัติที่บริบูรณ์ เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำพระนิพพานให้แจ้ง เพื่อความดับทุกข์ ต่อมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถารวมถึงวิสุทธิมรรค จึงระบุแจกแจงไว้ชัดเจนว่า โพรปิภิกขยธรรม ๓๗ ได้แก่ธรรมเหล่านี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิวิบาธ ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นธรรมที่สนับสนุน เป็นธรรมที่เกื้อกูลให้เกิดการรู้แจ้ง

๑) สติปัฏฐาน ๔

คำว่า สติ^{๕๒} หมายถึง ความระลึกได้ และคำว่า ปุฏฐาน^{๕๓} หมายถึง ที่ตั้ง สติปัฏฐาน หมายถึงที่ตั้งของสติ คือมีสติเป็นฐานเพื่อเข้าไปสู่อารมณ์ทั้งหลาย มี ๔ ประการ ดังนี้

๑) กายานุปัสสนา การพิจารณาเห็นกายในกาย หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาส่วนประกอบต่าง ๆ ที่รวมกันเป็นร่างกาย ซึ่งเป็นที่รวมของอวัยวะน้อยใหญ่ คือ ผมขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต ตับ ม้าม หัวใจ ปอด น้ำดี ฟังผืด ปอดไส้ใหญ่ ไส้เล็ก เปลมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มันทัน มันทอง อาหารใหม่ อาหารเก่า มูลรน้ำเหลือง เลือด เหงื่อ น้ำตา รวมเป็น ๓๒ ประการ โดยพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงการรวมตัวของส่วนประกอบต่าง ๆ เหล่านั้น ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่ใช่ตัวตน กำหนดดูให้เป็นของที่ไม่สวยงาม ละความสำคัญผิดที่เคยเห็นว่าสวยงาม เป็นไตรลักษณ์ เหมาะสำหรับผู้ที่เป็น ตัณหาจริตเป็นสมถยานิก ประเภทที่มีปัญญาน้อย

๒) เวทนานุปัสสนา การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา คือความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเฉย ๆ เมื่อใดได้เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้องสัมผัสและด้วยการได้นึกคิดถึงสิ่งต่าง ๆ ที่เคยสัมผัสมาแล้วทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย โดยพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงความรู้สึก ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่ใช่ตัวตน การตั้งสติตามดูเวทนา ในร่างกายนี้ กำหนดดูว่าทั้งหมดนั้นเป็นทุกข์ จนละความสำคัญผิดที่เคยรับรู้ว่าจะสุขได้เห็นเป็น ไตรลักษณ์ ซึ่ง

^{๕๐} ม.ม.อ. (ไทย) ๒๐/๒/๑/-.

^{๕๑} วิ.ม.ห. (ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘.

^{๕๒} พระคัมภีร์สาราถวิงศ์, โพรปิภิกขยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒.

^{๕๓} พระคัมภีร์สาราถวิงศ์, โพรปิภิกขยธรรม, หน้า ๒๐.

เหมาะสำหรับผู้ที่เป็น ตัณหาจริต เป็น สมถยานิก ประเภทที่มีปัญญามาก

๓) จิตตานุปัสสนา การพิจารณาเห็นจิตในจิต หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต คือความคิดต่าง ๆ เช่น พิจารณาว่าจิตมีราคะหรือไม่, จิตมีโทสะหรือไม่, จิตมีโมหะหรือไม่ โดยพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นเพียงความคิดเท่านั้น ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่ใช่ตัวตน จิตเป็นเพียงผู้รู้อารมณ์ ที่เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ การที่ตั้งสติเข้าไปกำหนดรู้จิต ที่ปลีกย่อยลงไป เช่น เป็นจิตที่มีราคะหรือไม่มีราคะ, เป็นจิตที่มีโทสะหรือไม่มีโทสะ, เป็นจิตที่เป็นโมหะหรือไม่มีโมหะ ในจิตใหญ่ที่เป็นผู้รับรู้อารมณ์ ในร่างกายนี้ กำหนดดูแล้วจะเห็นว่า จิตทั้งหมดนั้นไม่เที่ยง มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา จนสามารถละความเห็นผิดที่เคยเห็นว่าเที่ยง เห็นเป็นไตรลักษณ์ ซึ่งเหมาะสำหรับผู้ที่เป็น ทิณฺณุจฺจิริต เป็นวิปัสสนยานิก ประเภทที่มีปัญญาน้อย

๔) ธัมมานุปัสสนา การพิจารณาเห็นธรรมในธรรม^{๕๔} หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาเห็นสภาวะธรรมที่ทรงสภาพของตนไว้ คือเป็นอะไร ก็ยังคงเป็นอยู่เช่นนั้น ได้แก่นิรวรณ ๕ ชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔ โดยพิจารณาให้เห็นว่า คืออะไร เป็นอย่างไร มีอยู่ในตนหรือไม่ เกิดขึ้นเจริญบริบูรณ์และดับไปได้อย่างไร พิจารณาตามความเป็นจริงของธรรมแต่ละอย่าง^{๕๕} จนในที่สุดก็สามารถกำหนดรู้สภาวะธรรมในร่างกายนี้ทั้งหมดนั้น วางเปล่าเป็นอนัตตา สามารถละความเห็นผิดว่าเป็นตัวเป็นตนให้เห็นเป็น ไตรลักษณ์ซึ่งเหมาะสำหรับผู้ที่เป็น ทิณฺณุจฺจิริต เป็นวิปัสสนยานิก ประเภทที่มีปัญญามาก

สติปัฏฐาน ๔ นี้ เป็นการใช้สติเป็นฐานเข้าไปสู่อารมณ์ทั้งหลาย โดยกำหนดอาการว่าไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และด้วยการทำกิจให้สำเร็จในการละความสำคัญว่า งาม ว่าเที่ยง ว่า เป็นสุข ว่ามีอัตตาในกาย เวทนา จิต และธรรม เป็นการตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง โดยอิงอาศัยกาย เวทนา จิต และธรรม เป็นฐานรองรับ เมื่อผู้ฝึกตนปฏิบัติดีแล้ว จะส่งผลให้ถึงความบริสุทธิ์ทำให้หลุดพ้นจากความเศร้าโศกเสียใจ ความพิโรธรำพัน สามารถดับความทุกข์โศกได้ ให้บรรลุนิพพานได้^{๕๖}

๒) สัมมปธาน ๔

คำว่า สัมมา ที่มีความหมายว่า ถูกต้อง, โดยชอบ และคำว่า ปธาน ที่มีความหมายว่า ความเพียร มีความหมายว่า ความเพียรที่ถูกต้อง, ความเพียรโดยชอบ^{๕๗} หมายถึง ความเพียรในการละความชั่วแล้วกระทำความดี ซึ่งสนับสนุนให้เกิดการบรรลุธรรม มี ๔ ประการ คือ

๑) สังวรปธาน คือความเพียรระวัง ยับยั้งบาปที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น หมายถึง การทำฉันทะคือความพอใจให้เกิดขึ้น โดยพยายามปรารภความเพียร ที่จะระงับจิตให้ตั้ง

^{๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๕๑.

^{๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๘๓.

^{๕๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๕๑

^{๕๗} พระคันธสาราภวรงค์, โพรธิปักขิยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๔๒.

มัน ไม่ให้ออกุศลธรรม อันชั่วช้าลามกที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้นได้

๒) ปหานปธาน คือความเพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว หมายถึง การทำฉันทะคือความพอใจให้เกิดขึ้น โดยพยายามปรารภความเพียร ประคองจิตให้ตั้งมั่น เพื่อละหรือขจัดอกุศลธรรมอันชั่วช้าลามกที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้น

๓) ภาวนาปธาน คือความเพียรทำกุศล ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หมายถึงการทำฉันทะคือความพอใจให้เกิด ความพยายามปรารภความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น

๔) อนุรักษนาปธาน คือความเพียรรักษาอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้ตั้งมั่นมิให้เสื่อมและ .ให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนงอกงามไพบูลย์^{๕๘} หมายถึง การทำฉันทะคือความพอใจให้เกิดขึ้น โดยพยายามปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งมั่น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่หลงลืม เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อให้บริบูรณ์ แห่งอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๕๙}

๓) อิทธิบาท ๔

ในอรรถกถา ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ปราภุญเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง อิทธิบาท ๔ ซึ่งรวมอยู่หมวดเดียวกันโดยอรรถว่า เป็นเครื่องสำเร็จ มีสภาวะต่างกันด้วยอำนาจสภาพมีความพอใจ เป็นต้น ซึ่งเจือกันทั้งฝ่ายโลกียะ และฝ่ายโลกุตระ ด้วยอำนาจแห่งสมณะวิปัสสนาและมรรคโดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุในศาสนานี้ ย่อมเจริญอิทธิบาท ซึ่งประกอบด้วยความพอใจ ความตั้งใจความเพียรและการปรุ้งแต่ง^{๖๐}

๑) ฉันทะ ความพอใจ คือ ความต้องการที่จะทำ ใฝ่ใจรักที่จะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาที่จะทำได้ผลดียิ่ง ๆ ขึ้นไป หมายถึงการเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิ ปธานสังขาร สมาธิที่เกิดจากฉันทะ และความเพียรสร้างสรรค์

๒) วิริยะ ความเพียร คือ ความขยันหมั่นประกอบสิ่งที่จะทำนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็งอดทน เอาธุระไม่ทอดหย่อน หมายถึง เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิ ปธานสังขาร สมาธิที่เกิดจากวิริยะ และความเพียรสร้างสรรค์

๓) จิตตะ ความมีจิตตั้งมั่น คือ ความตั้งใจตรึบรู้อยู่ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตใจฝักใฝ่ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลือนลอย หมายถึงการเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร สมาธิที่เกิดจากจิตตะ และความเพียรสร้างสรรค์

๔) วิมังสา ความไตร่ตรอง คือ การหมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตรวหาเหตุผลและตรวจสอบในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผนวัดผล คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุงหมายถึง เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร สมาธิที่เกิดจากวิมังสาและความเพียรสร้างสรรค์^{๖๑}

^{๕๘} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๙/๙๖

^{๕๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๕๗.

^{๖๐} ที.ปา.อ. (ไทย) ๑๕/๓/๑.

^{๖๑} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๒.

อธิบายเนื้อความเกี่ยวกับอิทธิบาทว่า เรียกว่า อิทธิบาท เพราะเป็นทางแห่งความสำเร็จโดยความหมายว่า เป็นหัวหน้าของสัมปยุตตธรรมของอิทธิบาทนั้น และโดยความหมายว่า เป็นการกระทำภาคต้นของอิทธิซึ่งเป็นผล อิทธิบาทนั้น มี ๔ อย่าง โดยธรรมมีฉันทะเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า อิทธิบาท ๔ ดังมีเนื้อความว่า อิทธิบาท ๔ คือ อิทธิบาทคือฉันทะ ๑ อิทธิบาทคือวิริยะ ๑ อิทธิบาทคือจิตตะ ๑ อิทธิบาทคือวิมังสา ๑ ดังนี้ ธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้นเหล่านี้ เป็นโลกุตตระโดยแท้ แต่ที่เป็นโลกิยะ แม้เป็นธรรมที่ได้โดยความเป็นอธิปัตติ มีฉันทะเป็นต้น ก็เป็นอิทธิบาท เพราะมีพระพุทธดำรัสว่า หากว่า ภิกษุ ทำฉันทะให้เป็นอธิปัตติแล้ว ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งนี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ ดังนี้เป็นต้น^{๖๒}

พระคันธสาราภิงค์ อธิบายไว้ในโพธิปักขิยธรรมว่า ในสังยุตตนิกาย มัคคสูตร โดยสรุปพระพุทธองค์ตรัสว่า “บุคคลควรอบรมจิตให้หมดจดด้วยการเจริญอิทธิบาทและสัมมัปปธาน เขาย่อมไม่เกิดกิเลสหุ้มห่อจิตไว้” เพราะฉะนั้น บุคคลที่เจริญอิทธิบาททั้ง ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา อย่างแรงกล้า จะต้องบริบูรณ์ด้วยสมาธิที่ประกอบด้วยฉันทะ และสัมมัปปธานทั้ง ๔ ถ้าไม่ประกอบด้วยธรรมทั้งสองอย่างนี้ อิทธิบาท ๔ ของเขาย่อมไม่อาจถึงความไพบูลย์ได้^{๖๓}

๔) อินทรีย์ ๕

อินทรีย์ ความเป็นใหญ่ หมายถึง คุณธรรมที่เป็นใหญ่ในการทำความคิด คำว่า อินทรีย์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อินทสส กम्म อินทรีย์ แปลว่า การกระทำของผู้เป็นใหญ่ชื่อว่า อินทรีย์ มี ๕ ประการ คือ ศรัทธา ๑ วิริยะ ๑ สติ ๑ สมาธิ ๑ ปัญญา ๑ ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ที่สามารถควบคุมจิตหรือผู้ที่เป็นใหญ่แก่จิตของตน

๑) ศรัทธา ความเชื่อ หมายถึง กิริยาที่เชื่อ ความเชื่อมั่นในกรรม ผลของกรรม และพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ความเชื่อมั่นว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตนเอง การเจริญสัทธินทรีย์ที่ให้ถึงความสงบ ให้ถึงความตรัสรู้ ศรัทธาที่แท้จริงอันถึงความเป็นอินทรีย์ มีหน้าที่ทำให้จิตผ่องใส สามารถรับรู้ความผ่องใสแห่งใจของตนได้

๒) วิริยะ ความเพียร หมายถึง การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความอุตสาหะก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย การเจริญวิริยอินทรีย์ ที่ให้ถึงความสงบ ให้ถึงความตรัสรู้, วิริยะในอินทรีย์ ๕ นี้เป็นไปในการอบรมกายและจิตให้น้อมไปในการเจริญวิปัสสนา มี ๒ อย่าง คือ กายิกวิริยะ ๑ เจตสิกวิริยะ ๑

การประกอบความเพียรทางกายมีการประพฤติปฏิบัติธรรม ทำความเพียรด้วยการ ยืน เดิน นั่งอย่างสม่ำเสมอไม่เกียจคร้าน ไม่ติดความสุขสบายในอริยาบถ ส่วนความเพียรทางใจ เป็นความเพียรในการควบคุมจิตให้จดจ่อต่อสภาวะธรรมปัจจุบัน ไม่ให้หลงเพลิดเพลินไปกับอดีตหรืออนาคต ทั้งยังคอยควบคุมจิตไม่ให้ปรุงแต่งไปตามรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่เกิดขึ้น

^{๖๒} พระพุทธโฆสเถระ รัตนานา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๔๓.

^{๖๓} พระคันธสาราภิงค์, โพธิปักขิยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทบุญศิริ การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๗๔.

ในปัจจุบัน วิริยะทั้ง ๒ นี้ เหมือนเกวียนที่แล่นไปจะต้องมีล้อทั้งคู่ ถ้ามีล้อเพียงข้างเดียว เกวียนจะไม่อาจเคลื่อนที่ได้

๓) สติ ความระลึกได้ หมายถึง กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืมสติ การเจริญสติในทริย ที่ให้ถึงความสงบ ให้ถึงความตรัสรู้ สติที่ถึงความเป็นอินทริย นี้ มีหน้าที่ระลึกภูสภาวะธรรมปัจจุบันตามความเป็นจริง เห็นความไม่เที่ยงของรูปนามชนิด ต่อเนื่องไม่ขาดสายโดยรับรู้สภาวะธรรมอย่างแท้จริงไม่ใช่เพียงคำบริกรรม การรู้ตัวทั่ว ๆ ไป แบบที่คิดว่าตนเอง “รู้” นั้น ยังไม่จัดเป็นสติในทริย

๔) สมาธิ ความตั้งจิตมั่น หมายถึง ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ ความดำรงอยู่แห่งจิต การเจริญสมาธิในทริย ที่ให้ถึงความสงบ ให้ถึงความตรัสรู้ เป็นความตั้งมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบัน สมาธิจิตในขณะนั้นสงบจากนิเวศทั้ง ๕ มีความผ่อนคลาย ปราศจากความพอใจในกามคุณที่ตนชอบปราศจากความไม่พอใจสิ่งที่ไม่ชอบ ไม่มีความง่วงเหงาหาวนอน ไม่มีความฟุ้งซ่านรำคาญใจ และไม่มี ความสงสัยในการปฏิบัติธรรม

๕) ปัญญา ความรู้แจ้งชัดในเหตุผล หมายถึง ความไม่หลง ความวิจย ความเลือกสรร กิริยาที่รู้ชัด เป็นต้น การเจริญปัญญานทริยที่จะให้ถึงความสงบให้ถึงความตรัสรู้^{๖๔} ปัญญาที่ถึงความเป็นอินทริยนี้สามารถหยั่งรู้ไตรลักษณ์ ๓ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นปัญญาที่มีกำลัง เพราะเกิดจากสมาธิ ที่มีสติเป็นหลัก เกิดจากการอบรมจิตเท่านั้น ไม่ใช่ปัญญาที่เกิดจากการฟังและการนึกคิดใคร่ครวญความสงสัยในการปฏิบัติธรรม

ในคัมภีร์อรรถกถา ปราภฏเนื้อความที่พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงอินทริย ๕ มี สัทธินทริยเป็นต้น ซึ่งมีลักษณะอย่างเดียวกัน ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ มีสภาพต่างกัน ด้วยอำนาจสภาพนุ่มใจเชื่อเป็นอาทิ ซึ่งเจือกันทั้งฝ่ายโลกียะ และฝ่ายโลกุตตระ ด้วยสามารถแห่งสมณะ วิปัสสนาและมรรค^{๖๕}

ในบรรดาอินทริย ๕ ศรัทธากับปัญญาต้องปรับให้สมดุลกัน เพราะหากผู้ปฏิบัติมี ศรัทธามากเกินไปจะทำให้เป็นคนงมงาย เชื่อถือสิ่งที่ตนได้เห็นได้ยินได้ฟังอย่างไม่มีเหตุผล ส่วน ผู้ที่มีปัญญาวิเคราะห์วิจารณ์มาก ตรึกตรองมากเกินไป อาจทำให้ขาดความเชื่อถือในครู อาจารย์ได้ ฉะนั้น ศรัทธากับปัญญาจึงต้องเสมอกัน วิริยะกับสมาธิต้องปรับให้สมดุลกัน เพราะ หากความเพียรมากกว่าสมาธิจะทำให้จิตใจฟุ้งซ่าน แต่ถ้าหากสมาธิมากกว่าความเพียร ย่อมส่งผลให้เกิดความง่วงเหงาหาวนอนได้ส่วนสตินั้นยิ่งมากยิ่งขึ้น เพราะมีคุณูปการต่อการเจริญ วิปัสสนายิ่งนัก

๕) พละ ๕

พละ กำลัง หมายถึง คุณธรรมที่ทำให้จิตเข้มแข็ง ไม่หวั่นไหวในอกุศลธรรมต่าง ๆ มี ๕ ประการ คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา^{๖๖} ซึ่งเป็นหมวดธรรมอย่างเดียวกับอินทริย ๕

^{๖๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๒-๒๙๓.

^{๖๕} ที.ปา.อ. (ไทย) ๑๕/๓/๑/-.

^{๖๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๗๐๕-๗๑๖/๓๗๙-๓๗๐.

ที่เรียกว่าพละ เนื่องจากธรรมหมวดนี้ทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมมีจิตเข้มแข็ง ไม่วุ่นไหวในอกุศลธรรมต่าง ๆ คือความไม่เชื่อ ความเกียจคร้าน ความขาดสติ ความฟุ้งซ่าน ความไม่รู้ จากความหมายนี้ทำให้ทราบว่าผู้จะบรรลุธรรมได้ต้องมีธรรมหมวดนี้จนถึงขั้นกล้าแข็ง สามารถปิดกั้นอกุศลธรรมต่าง ๆ ได้

คำว่า พละ มีรูปวิเคราะห์ ว่า ปฏิปกฺขมเม พลฺยนฺตีติ พฺลานิ สภาวะที่กำจัดธรรมที่ตรงกันข้ามชื่อว่า พละ หมายถึง มีกำลัง หากผู้ปฏิบัติพยายามสั่งสมอบรมกระทำให้มาก ย่อมมีกำลังในการกำจัดกิเลสที่ตรงกันข้าม ทำให้บรรลุถึงการตรัสรู้ธรรมในพระพุทธศาสนา พละมีองค์ธรรมเหมือนอินทรีทั้ง ๕ คือ

๑) เจริญสัทธาพละ	ที่ให้ถึงความสงบ	ให้ถึงความตรัสรู้
๒) เจริญวิริยพละ	ที่ให้ถึงความสงบ	ให้ถึงความตรัสรู้
๓) เจริญสติพละ	ที่ให้ถึงความสงบ	ให้ถึงความตรัสรู้
๔) เจริญสมาธิพละ	ที่ให้ถึงความสงบ	ให้ถึงความตรัสรู้
๕) เจริญปัญญาพละ	ที่จะให้ถึงความสงบ	ให้ถึงความตรัสรู้ ^{๖๗}

ในคัมภีร์อรรถกถา ปรากฏเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพละไว้ ๕ ประการ มีศรัทธาเป็นต้นซึ่งรวมอยู่ในหมวดเดียวกัน ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องอุปถัมภ์ หรือด้วยอรรถว่าไม่วุ่นไหว มีสภาพต่างกันตามลักษณะของตน ซึ่งเจือกันทั้งฝ่ายโลกียะและฝ่ายโลกุตระ ด้วยสามารถแห่งสมณะวิปัสสนาและมรรค^{๖๘}

๖) โภชณงค์ ๗

คำว่า โภชณงค์ แปลว่า องค์แห่งการตรัสรู้หรือองค์แห่งการรู้แจ้ง^{๖๙} หมายถึงคุณธรรมที่เป็นองค์ประกอบให้เกิดการระลึกได้เป็นสภาพที่ทำให้รู้อารมณ์ใดด้วยการปฏิบัติภาวนา สติปัญญา ๔ เป็นเหตุให้เกิดการรู้แจ้งใน อริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค โภชณงค์มี องค์ธรรม ๗ ประการ^{๗๐} ได้แก่

- ๑) สติ ความระลึกได้ หมายถึง การมีปัญญาระลึกถึงการกระทำ, คำพูดที่เคยพูด สติกำหนดพิจารณาธรรมในภายในและภายนอก เพื่อเป็นไปเพื่อการตรัสรู้
- ๒) ธรรมวิจยะ ความสอดส่องธรรม หมายถึง ความเลือกเฟ้นธรรม วิจัยเลือกสรรใคร่ครวญพิจารณาธรรมด้วยปัญญาเพื่อความรู้อยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน
- ๓) วิริยะ ความเพียร หมายถึง ความเพียรทั้งทางกายและทางใจ ความไม่ย่อหย่อนเลือกสรร ใคร่ครวญพิจารณาธรรมด้วยปัญญา เพื่อความรู้อยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน
- ๔) ปีติ ความอิ่มใจ หมายถึง ความอิ่มใจอันปราศจากอามิส ไม่มีวิตกวิจารณ์ วิตกวิจารณ์ เพื่อความรู้อยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน
- ๕) ปัสสัทธิ ความสงบกาย สงบใจ หมายถึง ความสงบระงับอันเป็นไป เพื่อ

^{๖๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๓.

^{๖๘} ที.ปา.อ. (ไทย) ๑๕/๓/๑.

^{๖๙} พระคัมภีร์สาราณิกวงศ์, โภธิปักขิยธรรม, หน้า ๑๓๒.

^{๗๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๓.

ความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๖) สมาธิ ความมีจิตตั้งมั่น หมายถึง ความมีจิตแน่วแน่ในอารมณ์อันเป็นไป เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๗) อุเบกขา ความปล่อยวาง หมายถึง ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามความเป็นจริง วางเฉยในสังขารทั้งปวงอันเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน^{๗๑}

สรุปโพชฌงค์ ๗ ดังนี้

- ๑) การระลึกที่เป็นเหตุให้ได้มัคคญาณ เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์
- ๒) การพิจารณาสภาวธรรมที่เป็นเหตุให้ได้มัคคญาณ เรียกว่า อัมมวิจยสัมโพชฌงค์
- ๓) การตั้งความเพียรเป็นเหตุให้ได้มัคคญาณ เรียกว่า วิริยสัมโพชฌงค์
- ๔) ความปีติปลาบปลื้มเป็นเหตุให้ได้มัคคญาณ เรียกว่า ปีติสัมโพชฌงค์
- ๕) ความสงบสุขทั้งกายและใจเป็นเหตุให้ได้มัคคญาณ เรียกว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
- ๕) ความสงบสุขทั้งกายและใจเป็นเหตุให้ได้มัคคญาณ เรียกว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
- ๖) ความตั้งมั่นแห่งจิตเป็นเหตุให้ได้มัคคญาณ เรียกว่า สมาธิสัมโพชฌงค์
- ๗) ความวางเฉยเป็นเหตุให้ได้มัคคญาณ เรียกว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์

๗) อริยมรรค มีองค์ ๘

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ อันประเสริฐ ซึ่งรวมอยู่ในหมวดเดียวกัน ด้วยอรรถว่าเป็นตัวเหตุ และมีสภาพต่าง ๆ กันตามลักษณะของตนมีการเห็นเป็นอาทิ เจือกันทั้งฝ่ายโลกียะและฝ่ายโลกุตตระ ด้วยอำนาจแห่งสมณะวิปัสสนาและมรรคนั้น^{๗๒} สาวกทั้งหลายผู้ปฏิบัติตามเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ คือ

- ๑) เจริญสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ หมายถึง ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรคามินีปฏิปทา
- ๒) เจริญสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ หมายถึง ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในความไม่พยาบาท ความดำริในการไม่เบียดเบียน
- ๓) เจริญสัมมาวาจา การกล่าวชอบ หมายถึง ความงดเว้นจากการพูดเท็จ ความงดเว้นจากการพูดส่อเสียด ความงดเว้นจากการพูดคหาหยาบ ความงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ
- ๔) เจริญสัมมากัมมันตะ การงานชอบ หมายถึง ความงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ความงดเว้นจากการลักทรัพย์ ความงดเว้นจากการประพฤตินอกใจ
- ๕) เจริญสัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ หมายถึง การละมิจฉาอาชีพะ การเลี้ยง

^{๗๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๒๘๑-๒๘๒.

^{๗๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๔.

ชีวิตอยู่ด้วยสัมมาอาชีวะ

๖) เจริญสัมมาวายามะ ความเพียรชอบ หมายถึง ความเพียรพยายามประคองจิตไว้เพื่อป้องกันอกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพื่อดำรงอยู่ ความภักดี ความไพบุลย์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๗) เจริญสัมมาสติ การระลึกชอบ หมายถึง ความพิจารณาเห็นกาย เวทนา จิต และธรรมอยู่เสมอ ๆ มีความเพียร สัมผัสปัญญา กำจัดอภิชฌาโทมนัสได้

๘) เจริญสัมมาสมาธิ ความตั้งมั่นชอบ^{๗๓} หมายถึง ความมีจิตใจตั้งมั่น สดุดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย^{๗๔}

อริยมรรคมีองค์ ๘ จำแนกเป็นหมวดศีล คือ ความสำรวมไม่เบียดเบียนผู้อื่นด้วยกายวาจาใจ ๓ คือ การกล่าวชอบ การกระทำชอบ การเลี้ยงชีพชอบ

อริยมรรคมีองค์ ๘ จำแนกเป็นหมวดสมาธิ คือ ความดำรงตั้งใจไว้โดยชอบมี ๓ คือ ความเพียรชอบ การระลึกชอบ ความตั้งมั่นชอบ

อริยมรรคมีองค์ ๘ จำแนกเป็นหมวดปัญญา ว่าด้วยการหยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงมี ๒ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนี้เป็นคุณธรรมที่ช่วยอุดหนุนกัน เป็นกระบวนการให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริง โดยมีปัญญาเป็นตัวนำ จากการศึกษาพบว่า ปัญญาเป็นธรรมที่เป็นตัวนำให้เกิดการบรรลุธรรม ในทุกหมวดของโพธิปักขิยธรรมล้วนแล้วแต่มีปัญญาอยู่ด้วยทั้งนั้น แต่มีชื่อเรียกแตกต่างกันไป ในสติปัฏฐาน ๔ เรียกว่าอนุปัสสนา อิทธิบาท ๔ เรียกว่าวิมังสา อินทรีย์ ๕ และพละ ๕ เรียกว่าปัญญา โพชฌงค์ ๗ เรียกว่าธัมมวิจยะ ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงยกย่องปัญญาหรือปัญญินทรีย์ว่า เป็นยอดกว่าธรรมข้ออื่น ๆ ในกลุ่มธรรมเหล่านี้ เพราะปัญญาเป็นตัวทำให้รู้แจ้งสภาวะธรรม^{๗๕}

๒.๔.๒ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม

ขณะที่กำลังปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอยู่นั้น ผู้ปฏิบัติย่อมต้องเจออุปสรรคต่างๆ เช่น เหตุมิให้บรรลุธรรม, เครื่องกั้นความหลุดพ้น, วิปัสสนุกิเลส เป็นต้น ซึ่งถือเป็นทุกข์หรือปัญหาที่จะต้องเรียนรู้หรือกำหนดรู้อย่างมีสัจจะ พยายามและอดทน ต้องอาศัยการโยนิโสมนสิการเป็นอย่างมากกว่าจะผ่านแต่ละช่วงเวลาไปได้ ในที่นี้ได้นำตัวอย่างอุปสรรคบางส่วนที่ทุกคนต้องเจอ ดังนี้

๑. เหตุ ๒ การมิได้บรรลุธรรมผลในปัจจุบันชาติมีเหตุ ๒ อย่าง คือ

๑) การคบมิตรชั่ว (บาปมิตตตา) เช่น พระเจ้าอชาตศัตรูทรงคบมิตรชั่วคือพระเทวทัต ได้กระทำปิตุฆาต พระองค์จึงมิได้บรรลุธรรม

๒) การมิได้ฟังธรรมและเจริญภาวนา (กิริยปริหานิ) เช่น ในมัชฌิมนิคาย กัณฑ์สุตตร มีเรื่องของนายเปสสะซึ่งมิได้ฟังธรรมจนจบ แต่ลูกกลับไปเสียก่อน จึงมิได้บรรลุธรรมด้วย

^{๗๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐-๒๐.

^{๗๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๔๔.

^{๗๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๒๑/๓๓๕.

การฟังและกำหนดรู้สภาวะธรรมในขณะนั้น

๒. อันตราย ๕ ธรรมที่เป็นอันตรายต่อการบรรลุมรรคผลมี ๕ อย่าง คือ

๑) กัมมันตราย อันตรายคือกรรม หมายถึง อนันตริยกรรม มี ๕ ประการ ได้แก่ ฆ่ามารดา, ฆ่าบิดา, ฆ่าพระอรหันต์, ทำให้พระพุทธรูปเจ้าทรงหื้อพระโลหิต, ทำลายพระสงฆ์ให้แตกแยกกัน (ภิกษุเท่านั้น), ประทุษร้ายนางภิกษุณี (ภิกษุณีเท่านั้น)

๒) กิเลสันตราย อันตรายคือกิเลส หมายถึง มิจฉาทิฏฐิ มี ๓ ประการ ได้แก่ ความเห็นผิดว่าไม่มีบุญบาป, ความเห็นผิดว่าเหล่าสัตว์ตายแล้วผลกรรมไม่มี, ความเห็นผิดว่าไม่มีกรรมตีกรรมชั่วที่เป็นเหตุให้เกิดคุณโทษ

๓) วิปากันตราย อันตรายคือวิปาก หมายถึง ปฏิสนธิที่เป็นเหตุทุกปฏิสนธิ (ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุและอโมหเหตุ) และทวิเหตุปฏิสนธิ (ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุและ อโทสเหตุ)

๔) อริยุปวาทันตราย อันตรายคือการว่าร้ายพระอริยบุคคล หมายถึง การพูดให้ร้ายพระอริยบุคคลเพื่อให้ท่านเสียชื่อเสียงหรือศีลธรรม แม้จะรู้ว่าท่านเป็นพระอริยบุคคลหรือไม่ก็ตาม

๕) อาณาวิติกมมันตราย อันตรายคือการล่วงละเมิดข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้า หมายถึง การต้องอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในอาบัติ ๗ หมวดของภิกษุ คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส ฤๅลัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนีย์ ทุกกฏ และทุพภาสิต

อันตรายทั้ง ๕ อย่างนี้ บางอย่างก็เป็นกรรมที่ให้ผลไปเกิดในอบายภูมิ มีนรก เป็นต้น หลังจากเสียชีวิตแล้ว บางอย่างก็ไม่อาจบรรลุมรรคผลได้ในชาตินี้ บางอย่างขอมาแล้วก็พ้นจากอันตรายได้หรือถ้าชำระโทษตามวินัยกรรมแล้วก็พ้นจากอันตรายได้

๒. อุปสรรค ๖ อุปสรรคของสมาธิ ๖ ประการ คือ

๑) การคำนึงถึงอดีต เช่น ขณะเจริญวิปัสสนาภาวนา นักปฏิบัติอาจหวนนึกถึงสิ่งที่เคยเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส หรือนึกย้อนไปถึงวันก่อน เดือนก่อน หรือปีก่อน หรือว่าหวนนึกถึงสิ่งที่ตนลืมกำหนดรู้เท่าทัน แล้วพิจารณาว่าอารมณ์ดังกล่าวเป็นรูปหรือนามปรากฏชัดหรือไม่ปรากฏชัด ดังนี้ เป็นต้น

๒) การคาดหวังอนาคต เช่น ความคาดหวังว่าจะเห็นหรือได้ยินสิ่งใดในอนาคต หรือคาดหวังถึงความรุ่งเรืองก้าวหน้าในภพนี้หรือภพหน้า หรือว่าคาดหวังความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม

๓) ความหดหู่ เช่น กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันได้ไม่ชัดเจนหรือไม่มีความก้าวหน้ากว่าเดิม นักปฏิบัติอาจเกิดความหดหู่ไม่ต้องการจะปฏิบัติธรรมความเกียจคร้านย่อมเกิดขึ้นในขณะนั้น

๔) ความพยายามยิ่ง เช่น ตั้งใจกำหนดจนเกินพอดี โดยคิดว่าจะรับรู้เท่าทันทุกสภาวะธรรมปัจจุบันที่เกิดขึ้น หรืออาจคิดว่า จะต้องกำหนดรู้เท่าทันทุกอย่าง หรืออาจคิดว่า ได้พยายามจนสุดความสามารถแล้ว แต่ทำไมจึงไม่ก้าวหน้ามากกว่านี้

๕) ความปรารถนายิ่ง เช่น กำหนดรู้เท่าทันสภาวะธรรมได้เป็นอย่างดี อาจเกิด

ความปรารถนาที่จะบรรลุความก้าวหน้าซึ่งได้แก่วิปัสสนาญาณสูงขึ้นไปหรือมรรคผล ความปรารถนาคือเป็นความพอใจที่จัดเป็นโลภะ

๖) ความท้อถอย เช่น ผู้ปฏิบัติธรรมนานหลายวันหรือหลายเดือน อาจเกิดความท้อถอยเมื่อไม่ประสบความสำเร็จในการปฏิบัติจนกระทั่งคิดจะเลิกปฏิบัติ

การกำหนดรู้ปัจจุบันอารมณ์ที่กำลังเกิดขึ้นในปัจจุบันขณะ หรือใส่ใจในปัจจุบันอารมณ์ เป็นหลักสำคัญที่ทำให้จิตดำรงมั่นไม่ซัดส่าย นอกจากนี้ความก้าวหน้าในการปฏิบัติย่อมขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยที่จะก่อให้เกิดผลคือวิปัสสนาญาณเกิดขึ้น ดังนั้น การกำหนดรู้ตามสมควรไม่ตั้งจนเกินไป ไม่หย่อนเกินไป ย่อมส่งผลให้จิตตั้งมั่นมีสมาธิอย่างรวดเร็ว

๓. เครื่องกัน ๘ เครื่องกันทางหลุดพ้น ๘ ประการ คือ

๑) กามฉันทะ คือ ความยินดีพอใจในกาม เช่น กามฉันทะที่ต้องการความสุขและชวนชวายในกิจที่เกี่ยวกับภาระหน้าที่โดยแสวงหาสิ่งที่ยังไม่มีหรือไม่ได้และรักษาสิ่งที่มีหรือที่ครอบครองอยู่ เป็นต้น

๒) พยาบาทะ คือ ความหงุดหงิด ไม่พอใจ โกรธ ปองร้าย เช่น ความไม่พอใจเมื่อหวนคิดถึงคนที่ไม่ชอบ คนที่เคยทะเลาะวิวาทบาดหมางใจกัน หรือเมื่อพบกับ ทุกขเวทนาที่รุนแรง หรือเพราะเห็นและได้ยินสิ่งรบกวนการปฏิบัติ เป็นต้น

๓) ถีนมิทธะ คือ ความง่วงซึมเซา เช่น ความง่วงซึ่งเป็นเหตุให้สัปหงกและอยากนอนหลับ และความเกียจคร้านเซื่องซึม เป็นต้น

๔) อุทธัจจกุกกุจจะ คือ ความฟุ้งซ่านเดือดร้อนใจ เช่น การหวนคิดไปในอดีตหรืออนาคต เป็นต้น

๕) วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัย เช่น การกำหนดรู้เห็นรูปนามปัจจุบันเป็นกุศลหรือไม่ วิปัสสนาจารย์สอนถูกต้องหรือไม่ บุคคลผู้ปฏิบัติประสบความสำเร็จในการปฏิบัติหรือไม่ เป็นต้น

๖) อวิชชา คือ ความไม่รู้ เช่น ในขณะที่พบเห็นรูปารมณ์ มักรู้บัญญัติก่อนว่า “เราเห็น” หรือ “เห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้” เป็นต้น

๗) อรติ คือ ความไม่ยินดีในภาวนา เช่น กำหนดได้ไม่ดี แล้วเกิดความเบื่อหน่าย เป็นต้น

๘) อกุศลธรรม เช่น โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น

ผู้ที่มีได้กำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏทางทวาร ๖ ตามความเป็นจริง ย่อมไม่เข้าใจว่าสิ่งนั้นเป็นเพียงรูปนาม ไม่เข้าใจว่ามีเหตุผลเชื่อมโยงกัน ทั้งไม่เข้าใจว่าเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ ความไม่เข้าใจดังกล่าวทำให้เกิดความปรารถนาพอใจต่ออารมณ์ที่กำลังประสบอยู่หรืออารมณ์อื่นที่คล้ายคลึงกัน แต่ผู้ที่เจริญวิปัสสนากำหนดรู้สภาวธรรม ย่อมเข้าใจว่ามีเพียงรูปนาม มีเหตุผลเชื่อมโยงกัน และเข้าใจว่าเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่อัตถ์ ความเข้าใจดังกล่าวทำให้หมดความปรารถนาพอใจต่ออารมณ์ที่กำลังประสบอยู่หรืออารมณ์อื่นที่คล้ายคลึงกัน เพราะฉะนั้น วิปัสสนากุศลจึงเป็นทางหลุดพ้นจากวิภูฏะสงสารของพระอริยะทั้งหลาย

๒.๔.๓ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ คือ

๑) โอรส หรือ วิปัสสนโอรส หมายถึง ใจสว่างที่เกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เกิดจากการละทิ้งอารมณ์กรรมฐานเดิมคือ รูปนาม หรือมูลกรรมฐาน มานั่งชื่นชม วิปัสสนโอรส ด้วยอำนาจกิเลส ๓ คือ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ เช่น บางท่านส่องสว่างเพียงฐานบัลลังก์เท่านั้น บางท่านส่องสว่างตลอดภายในห้อง

๒) ญาณ หรือ วิปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาที่เกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เกิดจากกระแสอันปราดเปรียวแหลมคมแก่กล้าชัดแจ้ง ประดุจดั่งวชิระของพระอินทร์ที่ทรงชัศออกไป คือ มีความรู้ในรูปนามได้อย่างชัดเจนโดยไม่มี ความสงสัยอะไรเลย

๓) ปิติ คือ ความเอิบอิ่มใจที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาเป็นปิติที่มีลักษณะ ๕ อย่าง คือ

(๑) ขุททกาปิติ ปิติเล็กน้อยคือความรู้สึกอิ่มใจโดยมีขนลุกทั่วร่างกายเนื้อหนังสั่น น้ำตาไหล หรือรู้สึกสดชื่นเบาสบาย ปรากฏครั้งเดียวแล้วหายไป

(๒) ขณิกาปิติ ปิติชั่วขณะคือความอิ่มใจที่มีลักษณะขนลุกหลายครั้งต่อเนื่องเหมือนสายฟ้าแลบเกิดขึ้นบ่อยครั้ง

(๓) โอกันติกาปิติ ปิติซึมซับ คือความอิ่มใจที่ปรากฏคล้ายกับคลื่นซัดเข้าหาฝั่งสมุทร เกิดขึ้นเอ่อล้นท่วมทับร่างกายแล้วหายไป

(๔) อุเพงคาปิติ ปิติโลดโผน คือ ความอิ่มใจที่ทำให้ร่างกายทั้งหมดหรือบางส่วนลอยขึ้น เช่น บางท่านรู้สึกถึงร่างกายบางส่วนที่ลอยขึ้น หรือมือ เท้า ศีรษะไหวไปเอง

(๕) ฌรณาปิติ ปิติซาบซ่าน คือ ความอิ่มใจที่ปรากฏความเย็นห่อหุ้มใจไว้ ทำให้เกิดความสบายทั่วร่างกายเหมือนลูกบอลที่พองลมเต็มที่

พระโสภณมหาเถระอธิบายว่า ผู้มีปิติทั้ง ๕ อย่างแรงกล้า มีความรู้สึกเหมือนลืมนสติไปชั่วขณะ ดังตัวอย่างของสุเมธดาบสก็ดี อนาถบิณฑิกเศรษฐีก็ดี และพระเจ้ามหากบปินะก็ดี

๔) ปัสสัทธิ คือ ความสงบทั้งทางร่างกายและจิตใจอันเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เช่น ความกระวนกระวายไม่มี, ความหนักไม่มี, ความแข็งกระด้างไม่มี, ความเจ็บไข้ไม่มี, ความคดโกงไม่มี เป็นต้น การที่ปัสสัทธิมีสภาวะที่ปรากฏชัดดังกล่าวนั้นแล้ว ทำให้โยคีเพละเพลินยินดี เพราะปัสสัทธินี้จะไม่เกิดกับคนทั่วไป นอกจากนี้ยังมีสภาวะธรรมบางอย่างเกิดร่วมด้วยกัน คือ สภาวะลหุตา, สภาวะมฤตา, สภาวะกัมมัฏญตา, สภาวะปาคุญญตา และสภาวะอุชุกตา

๕) สุข คือ ความสุขอันละเอียดสุขุม มีรสล้ำลึก ซาบซ่านอันเกิดเพราะวิปัสสนา เป็นสุขอยู่ในใจ ไม่สามารถที่จะบรรยายกับผู้อื่นผู้ใดได้ เพราะมีรสแปลกประหลาดและไม่เคยพบเห็นในเมืองมนุษย์

๖) อธิโมกข์ คือ ความเชื่อ ศรัทธาอย่างแรงกล้า ซึ่งเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เป็นความผ่องใสของจิตและเจตสิกเป็นศรัทธาที่มีกำลังกล้า พาให้คิดไปต่างๆ นานา เช่น คิดถึงคนทั้งหลายอยากให้เขาได้มาเข้ากัมมัฏฐานเหมือนตนเอง หรือญาติพี่น้อง พ่อแม่ ครูอุปัชฌา อาจารย์ คนรักใคร่ชอบพอกัน หรือบรรพบุรุษทั้งหลายที่ล่วงลับไป

๗) ปัคคาหะ คือ วิริยะ หรือความเพียร อันเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เป็นความ

เพียรที่ไม่ย่อหย่อนไม่ตั้งเกินไปประคับประคองไว้เป็นอย่างดี พยายามในการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างไม่รู้จักเหนื่อยเมื่อยล้า หรือเพียรแบบไม่กลัวแม้แต่ความตาย

๘) อุปกุฐาน คือ ความเข้าไปตั้งอยู่ สติอันยิ่งยวด ว่องไว ซึ่งเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา เป็นสติที่มีความตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ประดุจภูเขาหลวง จะรำพึงหรือนึกถึงอารมณ์ใดๆ ก็ไหลผ่านเข้ามาอยู่ในอำนาจของสตินั้น เหมือนกับปรโลกปรากฏแก่บุคคลที่มีตาทิพย์ หูทิพย์ เป็นต้น

๙) อุเบกขา หรือ วิปัสสนูปเบกขา หมายถึง ความวางเฉยในสังขารและอารมณ์ทั้งปวงที่เกิดขึ้นเพราะวิปัสสนาเป็นสภาวะความปล่อยวางเป็น ไม่ยินดียินร้ายต่ออารมณ์ที่มากกระทบ เพราะเป็นอุเบกขาที่มีกำลังแรงมาก เหมือนวชิระของพระอินทร์ที่ขัดออกไป หรือประดุจลูกศรที่ติดไฟโพล่งยิงไปในกองใบไม้ ฉะนั้น

๑๐) นิกันติ หรือ วิปัสสนานิกันติ หมายถึง ความพอใจ ความต้องการ ในคุณวิเศษทั้ง ๙ ประการดังกล่าว ที่ไม่เคยพบไม่เคยเจอมาก่อน เป็นอาการที่มีความสงบสุขุมรู้สึกติดใจยินดีอย่างยิ่ง ระลึกรู้จักหาอาลัยอารมณ์ถึงสภาวะธรรมเหล่านั้นตลอดเวลา

วิปัสสนูปกิเลส^{๗๖} อย่างแรก มีแสงสว่างเป็นต้นอันเป็นที่ตั้งของอุปกิเลสนี้ จะเป็นอุปกิเลสได้ก็ต่อเมื่อยึดถือด้วยตัณหา มานะ และทิฐิ ถ้าไม่ยึดถือด้วยอกุศลดังกล่าวก็ไม่จัดเป็นอุปกิเลส เพราะฉะนั้น ผู้ที่ได้รับคำชี้แนะจากพระวิปัสสนาจารย์อย่างถูกต้องย่อมเข้าใจว่า แสงสว่าง ญาณ และปิติเป็นต้นนี้ เป็นอุปสรรคที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง ไม่ใช่คุณธรรมพิเศษ หรือเกิดจากการบรรลुकุณพิเศษ การพิจารณาถึงสิ่งเหล่านี้ไม่ใช่วิปัสสนามรรคที่ถูกต้อง ที่จริงแล้วสิ่งเหล่านี้ ตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ คือไม่เที่ยงเพราะเริ่มเกิดขึ้น เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน

การกำหนดรู้ เท่าทันรูปนามปัจจุบันเท่านั้นจึงเป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้อง อันเป็นเหตุให้บรรลुकุณธรรมพิเศษ เมื่อเข้าใจดังนี้และหยุดใส่ใจต่อแสงสว่างเป็นต้นแล้วเจริญสติระลึกรู้สภาวะธรรมต่อไป เมื่อนั้นความเกิดดับของรูปนามย่อมปรากฏชัดเจนแก่ผู้ปฏิบัติ อีกทั้งความไม่เที่ยงคือ สภาวะเกิดขึ้นและดับไป ความทุกข์คือความบีบคั้นด้วยความเกิดดับ และความไม่ใช่ตัวตนที่ไม่เป็นไปตามต้องการ ย่อมปรากฏชัดเจน ลำดับนั้นการรู้เห็นความเกิดดับและดับไปอย่างรวดเร็วในทุก ๆ ขณะที่กำหนดรู้ จึงเป็นอุทัพพญาณที่พ้นไปจาก วิปัสสนูปกิเลส

สรุปว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลुकุณธรรมดังกล่าว เป็นเหตุเป็นปัจจัยที่สำคัญในการขัดขวางความเจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา และเพื่อให้ผ่านไปได้ด้วยดี จำเป็นอย่างยิ่งที่โยคีผู้ปฏิบัติทั้งหลายจะต้องกำหนดรู้ด้วยความตั้งใจเป็นพิเศษ บางครั้งก็ต้องเผชิญหน้า แต่บางเวลาก็ต้องใช้เทคนิคความสามารถเฉพาะบุคคล ซึ่งในกรณีนี้อาจจะใช้ได้ผลเป็นบางครั้งบางคราวและบางคนเท่านั้น แต่สิ่งสำคัญคือ การเอาใจใส่อยู่กับปัจจุบันให้มากที่สุด

^{๗๖} ข.จ. (ไทย) ๖๗/๘๒๑/๖๔๗/๗๔๐.

๒.๕ วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

๒.๕.๑ แนวทางการเจริญวิปัสสนา ๒ แบบ

มรรค ผล และพระนิพพาน เป็นเป้าหมายสูงสุดที่พระพุทธองค์ได้แสดงไว้ จัดเป็นมรดกธรรมของพระพุทธองค์^{๗๗} เมื่อก้าวโดยหลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพานนั้น คือ การปฏิบัติเพื่อให้เกิดวิปัสสนาปัญญา มีหลักการปฏิบัติ ๒ แบบ คือ สมถยานิกะ และ วิปัสสนายานิกะ^{๗๘} แบบที่ ๑ เรียกว่า สมถยานิกะ คือ การทำฌานให้เกิดขึ้นเสียก่อน จนมีสี ๕ อย่างคล่องแคล่วแล้วจึงถอนจิตออกจากฌาน ทำวิปัสสนาต่อไปได้โดยยกเอาองค์ฌานที่ปรากฏชัดที่สุดมาพิจารณา โดยความเป็นพระไตรลักษณ์^{๗๙} แบบที่ ๒ เรียกว่า วิปัสสนายานิกะ คือ ปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ๆ โดยไม่มีสมถะเข้ามาเจือปน โดยอาศัยขณิกสมาธิที่มีอยู่เฉพาะอารมณ์หนึ่ง ๆ เท่านั้น ขณิกสมาธิเป็นสมาธิที่เกิดชั่วขณะ เมื่อกำหนดรู้สภาวะธรรม (รูปนาม) อยู่ย่อมปรากฏขึ้น เมื่อจิตตั้งมั่นในอารมณ์ปัจจุบันที่เป็นรูปนามอย่างต่อเนื่อง ปราศจากนิวรณ์ ในขณะที่อิทธิย ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา มีกำลังสม่ำเสมอ^{๘๐}

๒.๕.๒ การเจริญวิปัสสนาแบบสมถยานิกะ

ก) ความหมายสมถะ คำว่า สมถะ มีรูปวิเคราะหฺว่า กิเลส สมมติติ สมโภ ธรรมใด ทำให้กิเลสมีกามฉันทนิวรณ์เป็นต้น สงบลง ธรรมนั้นชื่อว่า สมถะ โดยองค์ธรรมได้แก่ สมาธิ คือ เอกัคคตาในมหากุศลจิต ๘ และ รูปาวจรปฐมฌานกุศลจิต ๑ หมายถึง ปุณฺชนที่กำลังเจริญสมถะ ในขณะนั้น มหากุศลจิตตูปาทย่อมเกิดขึ้นเรื่อย ๆ ถ้าผู้นั้นเป็นติเหตุกปุณฺชน และมีความพยายามอย่างเพียงพอแล้ว ก็จะสามารถสำเร็จเป็นฌานลาภีบุคคล คือ รูปาวจรปฐมฌานกุศล ย่อมเกิดขึ้น มหากุศลจิตตูปาทและปฐมฌานกุศลจิตตูปาทเหล่านี้ มีเอกัคคตาเจตสิกเป็นประธาน^{๘๑}

ข) อารมณ์ของสมถะ คำว่า อารมณ์สมถะ หมายถึง เครื่องยึดเหนี่ยวหรือที่ตั้งมั่นของสมถะ มี ๔๐ ประการ คือ กสิณ ๑๐, อสุภะ ๑๐, อนุสสติ ๑๐, พรหมวิหาร ๔, อรูปกรรมฐาน ๔, อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑, จตุธาตුවัตถาน ๑^{๘๒} สมถะทั้ง ๔๐ นี้ มีสมาธิ ๒

^{๗๗} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), *อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า*, หน้า ๒๗-๓๑.

^{๗๘} อ่างโน มหาอำมาตย์จตุรงค์พล, *อภิธานปฏิบัติปิกฎีกา*, ปรึวรรตโดย พระศรีสุทธิพิงค์ (สมศักดิ์ อุปสมโม), อ่างแล้ว, หน้า ๒๖๗, ๒๙๖, ๕๔๙.

^{๗๙} พระครูศรีโชติญาณ (พระมหาแสวง โชติปาโล), *พุทธวิทยานาฏ*, (กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท., ๒๕๕๔), หน้า ๑.

^{๘๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), *วิปัสสนานัย เล่ม ๑*, แปลเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวงศ์, อ่างแล้ว, หน้า ๖๑.

^{๘๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, *ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี*, (กรุงเทพมหานคร: ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๓๙), หน้า ๑๖-๑๗.

^{๘๒} พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อจา อาสภเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๘๒-๑๘๕.

ประการ คือ อุปจารสมาธิ และ อัปนาสมาธิเป็นปทัฏฐาน คือ เป็นเหตุใกล้ ทำให้เกิดฌาน ที่เรียกว่า สมาบัติ ๘ หรือ สมาบัติ ๙^{๘๓}

ค) ผลของสมถะ สมถกรรมฐาน มีจุดมุ่งหมาย คือ การทำให้จิตสงบและตั้งมั่น สามารถทำให้บรรลुरुูปฌาน หรือ ได้ฌานสมาบัติ ดังนี้^{๘๔}

๑) กสิณ ๑๐ อานาปานสติ ๑ รวม ๑๑ กรรมฐานนี้ ทำให้สำเร็จตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึงปัญจฌาน (รวม ๕ ฌาน)

๒) อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ รวม ๑๑ กรรมฐานนี้ ทำให้สำเร็จเพียงปฐมฌาน อย่างเดียวเท่านั้น

๓) เมตตา กรุณา มุทิตา ทั้ง ๓ กรรมฐานนี้ ทำให้สำเร็จรูปฌานเบื้องต้น ๔ (เว้น รูปปัญจฌาน)

๔) ส่วนผู้เจริญอุเบกขาพรหมวิหาร ย่อมได้รูปปัญจฌานอย่างเดียว

๕) สำหรับรูปกรรมฐาน ๔ ย่อมทำให้สำเร็จรูปฌาน ๔ โดยเฉพาะ

ง) แนวทางการเจริญสมถะ ในการเจริญสมถะโดยอาศัยอารมณ์ ๔๐ ประการนั้น ต้องเข้าใจเรื่อง องค์ฌานเพื่อเป็นแนวทางในการเจริญวิปัสสนาแบบสมถยานิกะ ดังนี้

ฌานหมายถึงการเพ่งอยู่ในอารมณ์อันเดียว เช่น การเจริญสมถะข้ออานาปานสติ^{๘๕} ซึ่งเกี่ยวกับการเพ่งหรือกำหนดที่ลมหายใจเข้าออก การเพ่งให้เกิดฌานนั้น จะต้องตั้งสติควบคุมจิตให้แน่วแน่อยู่ในอารมณ์ คือ ลมหายใจเข้าออก รวมอยู่ในอารมณ์อันเดียว เรียกว่า “เอกัคคตารมณ์” จิตก็จะปลื้มปีติยินดี และน้อมเข้าไปสู่เอกัคคตารมณ์ยิ่งขึ้น เรียกว่า เพ่งเอาความสุอันเกิดจากเอกัคคตารมณ์ เป็นอารมณ์ของฌานต่อไป

การเจริญอานาปานสติ มีนิมิต ๓ อย่าง คือ บริกรรมนิมิต อุคคหนิมิต ลมหายใจเข้า ออกเป็นบริกรรมนิมิต ลมหายใจเข้าออกปรากฏดุจสายน้ำ เปลวควัน ปุยสาลี ไม้ค้ำ พวงดอกไม้ ดอกบัว ล้อรถ ลมต้านเหล่านี้เป็นอุคคหนิมิต ลมหายใจเข้าออกดุจดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ พวงแก้วมณี พวงแก้วมุกดา เหล่านี้เป็นปฏิภาคนิมิต การตั้งใจกำหนดลมหายใจใน ขณะที่มีบริกรรมนิมิต และอุคคหนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์อยู่ สมาธิในขณะนั้น เรียกว่า บริกรรมภาวนาสมาธิ การตั้งใจกำหนดลมหายใจเข้าออกที่มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ ในระหว่างที่ไม่เข้าถึงรูปฌาน สมาธินั้น เรียกว่า อุปจารสมาธิ (สมาธิเฉียดฌาน) การตั้งใจ กำหนดลมหายใจเข้าออกที่มีปฏิภาคนิมิตเป็น อารมณ์ที่เข้าถึงรูปฌานแล้ว สมาธินั้น เรียกว่า อัปนาภาวนาสมาธิ^{๘๖}

^{๘๓} พระสังฆมณฑลสังฆราช อัมมาจริยะ, เรื่องเดียวกัน, อ้างแล้ว, หน้า ๒๓๔-๒๓๕.

^{๘๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภเถระ), อ้างแล้ว, หน้า ๑๘๕.

^{๘๕} พระสังฆมณฑลสังฆราช อัมมาจริยะ, อ้างแล้ว, หน้า ๑๖๕-๑๗๘.

^{๘๖} พระสังฆมณฑลสังฆราช อัมมาจริยะ, ปริยัติสังคหะ ปริยัติที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ป็น, หน้า ๑๗๕.

เมื่อลมหายใจเข้าออกละเอียดสุขุมจนเกิดปฏิภาคนิมิตแล้ว ผู้ปฏิบัติจะต้องรักษาปฏิภาคนิมิต ด้วยการปฏิบัติเป็นพิเศษเพื่อให้ถึงซึ่งรูปฌาน การปฏิบัติเป็นพิเศษนี้จะต้องดำเนินตามอัปนาโกศล ๑๐ ประการ คือ^{๘๗}

๑. ทำวัตรอุปักรณที่แวดล้อมให้เหมาะสมยิ่งขึ้น รวมทั้งทำความสะอาดเครื่องนุ่งห่ม เครื่องใช้สอย ที่อยู่ และชำระกายให้สะอาด
๒. ต้องเข้าใจในการกำหนดลมหายใจ
๓. ต้องข่มจิตในคราวที่จิตมีความพยายามมาก
๔. ต้องยกจิตในคราวที่จิตตั้งวงเหงา เกียจคร้านในการเจริญภาวนา
๕. ต้องยังจิตที่เหี่ยวแห้งให้เกิดความปิติโสมนัส
๖. ต้องวางเฉยต่อจิตที่กำลังดำเนินงานสมาธิในอารมณ์กรรมฐาน
๗. เว้นจากบุคคลที่ไม่มีสมาธิ
๘. คบแต่บุคคลที่มีสมาธิ
๙. ต้องอบรมอินทรีย์ ๕ (ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา) ให้มีกำลังสม่ำเสมอ

๑๐. มีจิตน้อมอยู่ที่จะได้อัปนาฌาน

สมาธิที่แน่วแน่สนิทเรียกว่า อัปนาสมาธิ เมื่อจิตเป็นสมาธิถึงขั้นนี้ ก็เป็นอันเข้าสู่ภาวะที่เรียกว่า ฌาน ในฌานนั้น สมาธิหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เอกัคคตา จะต้องมืองค์ธรรมอื่น ๆ จำนวนหนึ่งเป็นตัวประกอบร่วมอยู่ด้วยเป็นประจำเสมอไป ฌานมีหลายชั้น คือแบ่งเป็น ๔ ตามแนวพระสูตร หรือแบ่งเป็น ๕ ตามแนวพระอภิธรรม ยิ่งเป็นฌานสูงขึ้นไป ก็ยิ่งประณีตยิ่งขึ้น ยิ่งประณีตขึ้น ก็ยิ่งมืองค์ธรรมที่ประกอบร่วมประจำน้อยลงไปตามลำดับ องค์ธรรมที่ประกอบร่วมประจำในฌาน รวมทั้งตัวสมาธิ หรือ เอกัคคตาด้วยนั้น เรียกว่า “องค์ฌาน” มีทั้งหมด ๖ อย่าง คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข อุเบกขา และ เอกัคคตา^{๘๘} แบ่งออกเป็น ๔ ชั้น ดังตัวอย่างในอานาปานสติ ดังนี้

๑. ปฐมฌาน หมายถึงฌานที่หนึ่ง ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข และ เอกัคคตา วิตก คือการนึกหรือการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์สมาธิ วิตก อาจหมายถึงความตรึกก็ได้ เช่น เมื่อกำหนดลมหายใจเข้าออกก็ยกจิตให้มากำหนดที่ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก หายใจเข้ายาวหรือสั้นหายใจออกยาวหรือสั้นก็ให้รู้ วิจาร คือความตรอง หรือการพุงจิตให้คลุกเคล้าอยู่กับอารมณ์ของสมาธิ ในที่นี้ต้องไม่ให้หลุดไปจากลมหายใจเข้าออกต้องมีสติคอยพุงจิตให้แน่วแน่อยู่ในอารมณ์อันนี้ ปิติ คือ ความอิมใจ อิมกายปรากฏเป็นความซาบซ่านกาย และใจ แต่ต้องพยายามประคองจิตไม่ให้ฟุ้งไปกับปิติ ต้องคอยกำหนดจิตให้แน่วแน่อยู่ในลมหายใจ สุข คือความสบายกาย และใจ ซึ่งละเอียดกว่าปิติ เป็นความสุขที่ละเอียดอ่อนและไม่อิงด้วยอาภิมิส

^{๘๗} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภเถระ), หน้า ๒๒๓.

^{๘๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๘๗๒ - ๘๗๔.

เอ็กคคตา คือความตั้งมั่นมีอารมณ์อันเดียวปราศจากอารมณ์แทรกแซงจิตจะตั้งมั่นอยู่ที่ลมหายใจเข้าออกอย่างเดียว

ในด้านการปฏิบัติ มีการนึกและการใคร่ครวญในลมหายใจเข้าออกอย่างแน่นแฟ้น และถูกต้อง มีความชุ่มชื้นเบิกบานใจ มีอารมณ์ผ่อนคลายและสว่างไสว มีความสุขสันต์บรรเทา ไม่สนใจต่ออารมณ์ภายนอก แม้เสียงที่สอดแทรกเข้ามาจะได้ยินชัดเจน แต่จิตใจก็ไม่หวั่นไหวไปตามเสียงนั้น จิตใจยังมั่นคงอยู่กับลมหายใจเข้าออกเป็นปกติ ไม่มีความรำคาญเสียงที่ได้ยินอาการอย่างนี้เป็นอาการของปฐมฌาน

๒. ทุตติยฌาน หมายถึง ฌานที่สอง ประกอบด้วยองค์ ๓ คือ ปีติ สุข และเอ็กคคตา ตัดเอาวิตกและวิจารณ์ออกไป ฌานนี้ต้องอาศัยปฐมฌานเป็นพื้นฐาน ถ้าไม่ได้ปฐมฌานอย่างมั่นคงแล้วจะก้าวขึ้นสู่ทุตติยฌานไม่ได้เด็ดขาด

๓. ตติยฌาน หมายถึง ฌานที่สาม ประกอบด้วยองค์ ๒ คือ สุข และเอ็กคคตา ตัดเอาปีติออกไป ฌานนี้ต้องอาศัยฌานทั้งสองเบื้องต้น ชัดเกลตาฟอกจิตให้ละเอียดยิ่งขึ้นตามลำดับ มีข้อสังเกตคือในฌานที่สามนี้ไม่มีความอึดใจ ความอึดเอิบหายไป มีแต่ความสุขสดชื่น เยือกเย็นและเบาสบาย ลมหายใจเบาลงไปมาก เกือบจะไม่มีรู้สึก เสียงที่ได้ยินเบาลงกว่าเดิมจนคล้ายเสียงแว่วๆ ร่างกายมีอาการคล้ายตัวเกร็ง ความจริงร่างกายก็อยู่ในท่านั่ง (หรือนอน) ธรรมดา แต่จิตทรงสมาธิแน่น ความตึงเครียดของร่างกายจึงเกิดขึ้นจนมีความรู้สึกเหมือนอยู่ในเกราะ หรือถูกใครมัดเอาไว้อย่างแน่น

๔. จตุตถฌาน หมายถึง ฌานที่สี่ ประกอบด้วยองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอ็กคคตา ภาวะจิตในขั้นนี้ละเอียดมาก ลมหายใจเข้าออกไม่ปรากฏ

ในฌานที่สี่ความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิตใจถูกแยกออกจากกันเด็ดขาด จิตไม่รับรู้เรื่องของร่างกาย แม้แต่ลมหายใจ ความจริงร่างกายยังมีการหายใจอยู่อย่างละเอียดอ่อนที่สุด แต่จิตไม่ยอมรับรู้ จิตตั้งมั่นเป็นเอ็กคคตารมณ์ และอุเบกขา กล่าวคือจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งและมีความทรงตัวอย่างนี้โดยไม่มีการเคลื่อนไหว จิตมีความวางเฉยต่ออาการภายนอก ยุงจะกิน รึ้นจะกัด เสียงจะดัง ก็ไม่มีการรับรู้ไปเสียทุกอย่าง ในใจรู้สึกโพล่ง มีแสงสว่างมีอารมณ์เยือกเย็น มีสติและสัมปชัญญะสมบูรณ์^{๘๙}

จ) แนวทางการเจริญวิปัสสนาแบบสมถยานิกะ

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต ๒๐ แสดงพุทธดำรัสเกี่ยวกับแนวทางการเจริญวิปัสสนาเพื่อทำความสิ้นไปแห่งอาสวะกิเลสทั้งหลายโดยอาศัยฌาน ตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึง อากิญจัญญายตนฌาน ไว้ว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่มีอยู่ในปฐมฌานนั้น โดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นดังโรคร เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร เป็นสิ่งคอยก่อความเดือดร้อน เป็นที่ทำให้ขัดข้อง เป็นดังคนฝายอื่น เป็นสิ่งที่ต้องแตกสลายเป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา”

จากข้อความพระพุทธานุญาตดังกล่าว ทำให้ทราบว่า ภิกษุผู้บรรลุปฐมฌานแล้ว ควร

^{๘๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, อ่างแล้ว, หน้า ๒๔๑ - ๓๐๐.

เข้าปฐมฌานก่อนจะเจริญวิปัสสนาเพื่อให้ฌานเป็นบาท เมื่อออกจากฌานแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาต่อมา ดังในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ที่แสดงถึงการเจริญอานาปานะแบบสมณะ ว่า โส ฌานา วุญฺฐหิตฺวา อสสาสปสฺสาเส วา ปริคฺคณฺหาติ ฌานํคานี วา.^{๙๐} “ภิกษุผู้นั้น ออกจากฌานแล้วย่อมกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกหรือองค์ฌาน” แม้การหยั่งเห็นก็เป็นการกำหนดรู้ขั้นที่ ๕ ซึ่งปรากฏในปฐมฌานนั้น สรุปความว่า การเจริญวิปัสสนาแบบสมณยานิกะ คือพระโยคาวจรพึงกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏชัดเมื่อออกจากฌานแล้ว อันได้แก่นามธรรมคือฌานจิตตูปบาทในปัจจุบันขณะนั้น^{๙๑}

๒.๕.๓ การเจริญวิปัสสนาแบบวิปัสสนายานิกะ

วิปัสสนายานิกะ หมายถึง หลักปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ๆ ไม่มีสมณะหรือองค์ฌานเข้ามาเจือปน โดยอาศัยขณิกสมาธิที่มีเฉพาะอยู่ในอารมณ์ปัจจุบันในขณะนั้น ๆ เป็นการเจริญปัญญา เข้าไปเห็นแจ้งเป็นพิเศษในสภาวะของรูป นาม ตามความเป็นจริง คือเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นรูปนาม และเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และไม่สวยงาม ที่พิเศษนอกไปจากนิจจัสัญญาวิปัสสนา สุขัสัญญาวิปัสสนา อตตัสัญญาวิปัสสนา และ สุกัสัญญาวิปัสสนา^{๙๒}

๒.๕.๔ อารมณ์ของวิปัสสนา

ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนามีอารมณ์เดียว คือ รูปนาม เมื่อกล่าวโดยนัยแห่งเทศนาที่พระพุทธองค์ตรัสแสดงให้เห็นเหมาะสมกับอุปนิสัยของเวไนยสัตว์ ก็จัดเป็น ๖ หมวด คือ ขั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ธรรม ๖ หมวดนี้ เป็นอารมณ์วิปัสสนา หรือแดนเกิดของปัญญา ในอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา แสดงเหตุผลในการที่พระพุทธองค์แสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ด้วยการยกเอาวิปัสสนาภูมิมาแสดง ๖ ภูมิ ด้วยเหตุผลหลัก ๓ ประการ คือ^{๙๓}

ก) ผู้ที่หมกมุ่นมัวเมาอยู่ในนามธรรมมาก ก็ทรงแสดงขั้นที่ ๕ เพราะขั้นที่ ๕ มีรูป ๑ แต่มีนามขั้นที่ถึง ๕ ขั้น

ข) ผู้ที่หมกมุ่นมัวเมาในรูปมาก ก็ทรงแสดงอายุตนะ ๑๒ เพราะอายุตนะ ๑๒ นั้น มีรูปถึง ๑๐ อายุตนะครึ่ง แต่นามอายุตนะมีเพียง ๑ ครึ่งเท่านั้น

ค) ผู้ที่หมกมุ่นมัวเมาทั้งในรูปและนาม ก็ทรงแสดงธาตุ ๑๘ แม้ภูมิของวิปัสสนาปัญญาที่เหลืออีก ๓ ภูมิ ก็มีนัยเหมือนกัน ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ก็ทรงแสดงขั้นที่ ๕ อย่างกลาง ทรงแสดงอายุตนะ ๑๒ อย่างต่ำ และทรงแสดงธาตุ ๑๘ ผู้ขบย่อทรงแสดง

^{๙๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, อ่างแล้ว, หน้า ๑๕๕-๑๕๖.

^{๙๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์ อ่างแล้ว, หน้า ๑๕๙.

^{๙๒} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา , อ่างแล้ว, หน้า ๓๖-๓๗.

^{๙๓} ดูรายละเอียดใน พระสุเมงคฺลเถระ, อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา, ฉบับแปลโดยมหาหมากุฎราชวิทยาลัย, (กรุงเทพฯ มหานคร: มหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๓๔๔-๓๔๕

ชั้น ๕ ขอบอย่างกลางทรงแสดงอายตนะ ๑๒ ขอบอย่างพิสดารก็ทรงแสดงธาตุ ๑๘

ลักษณะการสงเคราะห์ภุมิที่เกิดของวิปัสสนา เพื่อเป็นหลักทฤษฎีในการปฏิบัติ เช่น รูปชั้น ๕ สงเคราะห์เป็นรูปธรรม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สงเคราะห์เป็นนาม สงเคราะห์ชั้นทั้งรูปนามเป็นอายตนะและธาตุ ได้ดังนี้^{๙๔}

รูป เป็นรูปธรรม - รูปอายตนะ - รูปธาตุ
เห็นเป็น นามธรรม - มนายตนะ - จักขุวิญญาณธาตุ
เสียง เป็นรูปธรรม - สัททอายตนะ - สัททธาตุ
ได้ยินเป็น นามธรรม - มนายตนะ - โสตวิญญาณธาตุ
กลิ่น เป็นรูปธรรม - คันธอายตนะ - คันธธาตุ
ได้กลิ่น เป็น นามธรรม - มนายตนะ - ฆานวิญญาณธาตุ
รส เป็น รูปธรรม - รสอายตนะ - รสธาตุ
รู้รส เป็น นามธรรม - มนายตนะ - ชิวหาวิญญาณธาตุ
เย็น, ร้อน, อ่อน, แข็ง เป็นรูปธรรม - โผฐฐัพพายตนะ - โผฐฐัพพธาตุ
รู้สึกรู้เย็น เป็น นามธรรม - มนายตนะ - กายวิญญาณธาตุ
เย็น, เดิน, นิ่ง, นอน, คุ้ม, เหยียด, เคลื่อนไหว เป็นต้น เป็นรูปธรรม ัมมอายตนะ ัมมธาตุ
จิตที่สั่งให้เดิน นิ่ง นอน คุ้มเหยียด เคลื่อนไหว เป็นนามธรรม - มนายตนะ - มโน
วิญญาณธาตุ ฯ

จากการสงเคราะห์ ชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ ซึ่งจัดเป็นภาคปริยัติแห่งพระสัทธรรมดังกล่าวมาจะเห็นได้ว่า อารมณ์ของวิปัสสนา เป็นสภาวะปรมาตม์ เป็นอายตนะ เป็นธาตุ เป็นธรรมะ ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา ของเรา แต่ทว่าสภาวะธรรมดังกล่าวนี้มีอยู่เป็นประจำที่อารมณ์และอิริยาบถ ในขณะที่เห็นรูป - ได้ยินเสียง, ดมกลิ่น, ลิ้มรส, ถูกต้อง, เย็น, ร้อน, อ่อนแข็ง ยืน, เดิน, นิ่ง, นอน, คุ้ม, เหยียด, เคลื่อนไหวขึ้นคราวใด ก็ได้ชื่อว่าเกิดนามรูปเกิดอายตนะ เกิดธาตุ เกิดธรรมขึ้นในกาลนั้น

๒.๕.๕ แนวทางการเจริญวิปัสสนาญาณิกะ

ผู้เจริญวิปัสสนา พึงเจริญสติระลึกรู้รูปนามปรมาตม์ สภาวะที่เกิดเนื่องอยู่กับ ชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ ดังกล่าวแล้ว เท่านั้น ไม่ควรใส่ใจต่อบัญญัติ ผู้ปฏิบัติควรเริ่มจากการกำหนดรู้อารมณ์ภายในคือ รูปนาม ที่อยู่ในร่างกายที่ยาววา หนาเพียงคืบ กว้างเพียงศอก เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นแล้ว ก็จะสามารถรับรู้อารมณ์ภายนอกได้เอง วิธีนี้เป็นวิธีปฏิบัติของพระสาวกทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมจึงไม่ควรแสวงหาหรือกำหนดรู้อารมณ์ภายนอก เช่น เสียง โดยไม่สนใจต่อสภาวะได้ยินซึ่งเป็นอารมณ์ภายใน เพราะจะทำให้จิตซัดสายฟุ้งซ่าน ส่งผลให้สมาธิและปัญญาไม่เจริญขึ้น และให้กำหนดสภาวะอารมณ์ปัจจุบันเท่านั้น ไม่ใช่กำหนดรูปหรือนาม ตามที่ตนศึกษาเพราะเป็นการนึกคิดด้วยสัญญา ไม่ใช่การเจริญสติ

^{๙๔} พระครูศรีโชติญาณ (พระมหาแสวง โชติปาโล), พุทธวิทยานำรู้, อ่างแล้ว, หน้า ๒๕ - ๒๗.

ระลึกขุอย่างแท้จริง ดังนั้นผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจึงควรกำหนดอารมณ์ภายในที่เป็นปัจจุบัน^{๙๕}

จากข้อมูลดังกล่าว จึงสรุปได้ว่า พระอริยบุคคลทั้งหมด บรรลุธรรมได้ด้วยการ เจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เท่านั้น แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า จะทรงแสดงโพธิปักขิยธรรม คือ ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้ คือ เกื้อกูลแก่การตรัสรู้, ธรรมที่เกื้อหนุนแก่ อริยมรรค ทำให้แจ้งอริยสัจ ๔ บรรลุมรรคผลนิพพาน มีมากถึง ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โภชนงค์ ๗ มรรคมืองค์ ๘ เมื่อกกล่าวโดยหลัก ปฏิบัติแล้ว พบว่า สติปัฏฐาน เป็นหลักในโพธิปักขิยธรรม ธรรมหมวดอื่นมีสัมปธานเป็นต้น เป็นองค์ประกอบหนุนให้การเจริญสติดำเนินไปโดยสะดวกและรวดเร็ว หลังจากนั้นปัญญาที่เกิดขึ้นพร้อมกับสติ จะพัฒนาขึ้นตามลำดับญาณ จนกระทั่งบรรลุมรรคญาณและผลญาณในที่สุต

๒.๖ ผลการบรรลุธรรม

ในทางพระพุทธศาสนากล่าวว่า การบรรลุธรรม มาจากคำว่า โพธิ คือการตรัสรู้ ในหนังสือมิลินทปัญหาปรากฏข้อความเกี่ยวกับผลของการบรรลุธรรม หรือนิพพานไว้ว่า “อันว่า นิพพานธาตุนี้มีอยู่ มีสุขประณีตละเอียดยิ่ง อันว่าบุคคลปฏิบัติดี เมื่อพิจารณาซึ่งสังขารธรรม ตามคำสมเด็จพะชินสีห์สั่งสอนมา ก็จะทำให้แจ้งได้ด้วยปัญญา เปรียบอุปมาดุจศิษย์ที่เรียน วิชา ในสำนักอาจารย์ เชื่อถือตามที่สั่งสอนมา ก็กระทำวิชาให้แจ้งได้ด้วยปัญญา ฯ”^{๙๖} และ จำแนกบุคคลให้มีความแตกต่างกันไปตามอำนาจแห่งอินทรีย์ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๖.๑ การบรรลุถึงพระนิพพาน

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทได้ปรากฏข้อความถึง ผลของการบรรลุธรรม คือ พัฒนาปัญญาให้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ตามระดับขั้นนวโลกุตตรธรรม ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และ นิพพาน ๑ ซึ่งเรียกสั้น ๆ ว่าได้บรรลุพระนิพพาน และคำว่านิพพาน โดยพยัญชนะ หรือตาม ตัวอักษร นิพพาน มาจาก นิ อุปสรรค (แปลว่า ออกไป หหมดไป ไม่มี เลิก) + วาน (แปลว่า พัด ไป หรือ เป็นไป บ้าง เครื่องร้อยรัดบ้าง) ใช้เป็นกิริยาของไฟหรือการดับไฟ หรือของที่ร้อน เพราะไฟ แปลว่า ดับไฟ หรือดับร้อน หมายถึงหายร้อน เย็นลง หรือเย็นสนิท (แต่ไม่ใช่ดับสูญ) แสดงภาวะทางจิตใจ หมายถึง เย็นใจ สดชื่น ดับความร้อน หายร้อนไม่มีความกระวน กระวาย^{๙๗} หรือแปลว่า เป็นเครื่องดับกิเลส คือ ทำให้ราคะ โทสะ โมหะหมดสิ้นไปในคัมภีร์รุ่น รอง กล่าวคือ อรรถกถา และฎีกา ส่วนมากนิยมแปลว่า ไม่มีตัณหาเครื่องรัดร้อย หรือออกไป แล้วจากตัณหาที่เป็นเครื่องร้อยติดไว้กับภพ^{๙๘} ซึ่งนิพพานที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยเฉพาะคัมภีร์พระไตรปิฎก แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

^{๙๕} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอัน เป็นวงศ์พระอริยเจ้า, อ้างแล้ว, หน้า ๓๘ - ๓๙.

^{๙๖} กรมศิลปากร, มิลินทปัญหา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โสภณการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๕๘๗.

^{๙๗} ดูรายละเอียดใน อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๔๙๗/๒๐๗.

^{๙๘} ดูเพิ่มเติมใน ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๓๘๑/๑๘๔.

ก) **สอุปาทิเสสนิพพาน** คือ นิพพานธาตุมีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานยังมีเชื้อเหลือ ได้แก่ นิพพานยังมีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์

ข) **อนุปาทิเสสนิพพาน** คือ นิพพานธาตุไม่มีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานที่ไม่มีเชื้อเหลือ ได้แก่ นิพพานที่ไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์^{๙๙}

ดังนั้น นิพพานอย่างแรกแปลความหมายกันต่อไปอีกว่า หมายถึง ดับกิเลส แต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้ในรุ่นของ อรรถกถาว่า กิเลสปรินิพพาน (ดับกิเลสสิ้นเชิง) ส่วนนิพพานอย่างที่สอง แปลกันต่อไปว่า ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิต ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้ในรุ่นของ อรรถกถาว่า ขันธปรินิพพาน (ดับขันธ์ ๕ สิ้นเชิง)^{๑๐๐} แต่ควรทำความเข้าใจก่อนว่า ตามภาวะแท้จริงแล้วนิพพานมีอย่างเดียวกันและที่แยกประเภทออกไป ก็เพื่อแสดงอาการของบุคคลที่เกี่ยวข้องกับนิพพานบ้าง พุทธถึงนิพพานโดยปริยาย คือความหมายบ้างแบ่งบางด้านบ้าง

๒.๖.๒ การสำเร็จเป็นพระอริยบุคคล

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แบ่งพระอริยบุคคล หรือที่บรรลุนิพพานแล้ว ออกเป็น ๔ จำพวกบ้าง ๗ จำพวกบ้าง และ ๘ จำพวกบ้าง ดังนี้

๑) **พระอริยบุคคล ๔ จำพวก** เกณฑ์แบ่งแบบนี้ จัดตามกิเลส คือ สังโยชน์ที่ละได้ในแต่ละขั้น พร้อมกับความก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา กล่าวคือ สิว สมภาณี และปัญญา ดังนั้น จึงควรทำความเข้าใจในคำว่า สังโยชน์ ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า เครื่องผูก หมายถึง กิเลสที่ผูกใจสัตว์เอาไว้ มี ๑๐ ประการ^{๑๐๑} ซึ่งพระอริยบุคคลละได้^{๑๐๒} ดังนี้

ก) **พระโสดาบัน** พระโสดาบันหมายถึง ผู้ถึงกระแส คือ เข้าสู่มรรค เดินทางถูกต้องอย่างแท้จริง หรือ ปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว^{๑๐๓} เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในขั้นสมภาณี และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพตปรามาส^{๑๐๔} จำแนกออกเป็น ๓ ประเภทตามกำลังอินทรีย์ กล่าวคือ

๑) **เอกพิชีโสดาบัน** พระโสดาบันมีพีชกำเนิดอีกเพียงครั้งเดียว จะเกิดเป็นมนุษย์ หรือเทวดาอีกเพียงชาติเดียวก็จะบรรลุนิพพาน^{๑๐๕} เพราะท่านสร้างบารมีมาอย่างแก่กล้า โดยมีจิตแก่กล้า มากไปด้วยปัญญา เจริญสมถภาวนามานาน แต่เจริญวิปัสสนามาก เมื่ออินทรีย์แก่กล้าในชาตินี้แล้ว ก็สามารถบรรลุนิพพานได้อย่างรวดเร็ว^{๑๐๖}

^{๙๙} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ขุ.อิตติ.อ. (บาลี) ๒๑๗.

^{๑๐๐} ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๒๐๙.

^{๑๐๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๔๙/๙๐., อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๑๘., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๗๖/๕๐๙.

^{๑๐๒} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๒๘๐/๘๐., อง.ตีก. (ไทย) ๒๐/๕๒๖/๒๙๗.

^{๑๐๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๔๓๐-๒/๔๓๔-๕.

^{๑๐๔} อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๓๖๑/๔๘๘.

^{๑๐๕} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙๔/๓๑๓.

^{๑๐๖} ภัททันตะ อสภมหาเถระ, **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**, หน้า ๑๘๖.

๒) โกลังโกลโสตาบัน คือ พระโสตาบันผู้ยังต้องเกิดเป็นมนุษย์ หรือเทวดาอีก ๒ ถึง ๖ชาติ จึงจะบรรลุเป็นพระอรหันต์^{๑๐๗} เพราะท่านสร้างบารมีมาอย่างปานกลาง โดยมีจิตสันดานประกอบด้วยปัญญา และสมาธิเท่า ๆ กัน เจริญวิปัสสนา และสมถภาวนามาพอ ๆ กัน เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ แก่กล้าในชาตินี้แล้ว ก็สามารถบรรลุมรรคผลได้อย่างปานกลาง คือไม่เร็วไม่ช้า^{๑๐๘}

๓) สัตตักขัตตูปรมโสตาบัน คือ พระโสตาบันผู้ต้องเกิดอีก ๗ ชาติจึงจะบรรลุเป็นพระอรหันต์^{๑๐๙} เพราะท่านสร้างบารมีมาอย่างอ่อน โดยมีจิตสันดานประกอบด้วยสมาธิมาก แต่ปัญญาน้อย เคยเจริญสมถภาวนามากแต่เจริญวิปัสสนาน้อย เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ แก่กล้าในชาตินี้แล้วก็สามารถบรรลุมรรคผลได้อย่างเชื่องช้า^{๑๑๐}

ข) พระสกทาคามี หมายถึง ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียว^{๑๑๑} ก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น เป็นผู้ทำได้ทำบริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา นอกจากจะละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้แล้ว ยังทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลงด้วย

ค) พระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานที่จะผุดเกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำได้ทำบริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในศีล ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้อีก ๒ ข้อ คือ กามราคะ และปฏิฆะ (รวมเป็นละสังโยชน์เบื้องต้นได้ครบ ๕ ข้อ) และพระอนาคามีบุคคลทั้งหลาย เมื่อไปถึงปฏิสนธิในพรหมโลกมีสุทธาวาสภูมิเป็นต้น ก็จะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และดับขันธเข้าสู่พระปรินิพพาน ตามประเภท^{๑๑๒}

ง) พระอรหันต์ หมายถึง ผู้ควร (แก่ทักษิณา หรือการบูชาพิเศษ) หรือผู้ที่หักกรรมแห่งสังสารวัฏฏ์ได้แล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะ เป็นผู้ทำได้ทำบริบูรณ์ในสิกขาทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ละสังโยชน์เบื้องสูงได้อีกทั้ง ๕ ข้อ (รวมเป็นละสังโยชน์ทั้งหมด ๑๐)^{๑๑๓} เพราะเหตุนี้ท่านจึงไม่มีกิเลส อันเป็นเชื้อให้ต้องเกิด แก่ เจ็บ ตาย ในภพทั้งหลายอีก เมื่อดับขันธทั้ง ๕ อันเป็นวิบากขั้นครั้งสุดท้ายแล้วก็ปรินิพพาน ไม่มีเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอีกต่อไป^{๑๑๔}

สรุปว่า ผลที่เกิดขึ้นจากการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ การพัฒนาปัญญาให้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ตามระดับขั้นของการบรรลุจนโลกุตตรธรรม หรือเรียกสั้น ๆ ว่า บรรลุพระนิพพาน กลายเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา ซึ่งในเกณฑ์การแบ่งประเภทของพระอริยบุคคลนั้น แบ่งออกเป็น ๔ จำพวกบ้าง ๗ จำพวกบ้าง และ ๘ จำพวกบ้าง ตามคุณลักษณะพิเศษที่ได้ปฏิบัติมา และความแก่อ่อนแห่งอินทรีย์ของแต่ละบุคคล

๒.๗ สรุปท้ายบท

^{๑๐๗} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙๔/๓๑๓.

^{๑๐๘} ภัททันตะ อสภมหาเถระ, *วิปัสสนาทีปนิฎฐิกา*, หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

^{๑๐๙} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๙๔/๓๑๔.

^{๑๑๐} ภัททันตะ อสภมหาเถระ, *วิปัสสนาทีปนิฎฐิกา*, หน้า ๑๘๗.

^{๑๑๑} พุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๑๕๑/๗๘., และ ที.สี. (ไทย) ๙/๓๗๓/๑๕๖.

^{๑๑๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๕/๒๙๖.

^{๑๑๓} *ดูรายละเอียดใน* ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๒/๒๖๗., *อง.อภฺรฺฐ.ก.* (ไทย) ๒๓/๑๔๙๓๐๑.

^{๑๑๔} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสम्मมหาเถระ), *อริยวิงสปฏิปทา*, หน้า ๖๔-๖๕.

จากการศึกษาการบรรลุลุทธิในพระพุทธศาสนา สรุปความได้ว่า บรรลุลุทธิหมายถึง กระบวนการพัฒนาทางปัญญา ที่ประจักษ์แจ้งในรูป นาม รู้แจ้งอริยสัจ ๔ เข้าถึงกระแสแห่งธรรมที่เป็นไปตามลำดับขั้นตอนจนสามารถบรรลุถึงโลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ระดับต่าง ๆ

ประเภทของการบรรลุลุทธิ หรือความหลุดพ้นในงานวิจัยนี้ ศึกษาวิจัย โลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ ส่วนระดับการบรรลุลุทธิ ก็มุ่งศึกษาพระอริยบุคคล ตั้งแต่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ โดยอาศัยการตัดสัญญาและกิเลสต่าง ๆ ตามลำดับขั้นตอนตั้งแต่สัญญาเบื้องต้นต่ำ จนถึงเบื้องสูง

ส่วนการปฏิบัติเพื่อการบรรลุลุทธิ ผู้ปฏิบัติอาศัยหลักสติปัฏฐาน ๔ ตามแนวทางแห่งวิสุทธิ ๗ เพื่อให้ได้บรรลุญาณ ๑๖ อันเป็นผลของการบรรลุลุทธิและการขจัดกิเลสตามลำดับ

วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุลุทธิ มีหลักการปฏิบัติ ๒ อย่าง คือ สมถและวิปัสสนากรรมฐาน ผู้ปฏิบัติอาจเจริญสมถกรรมฐานก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาที่หลังก็ได้ หรือเจริญวิปัสสนากรรมฐานก่อนแล้ว จึงเจริญสมถกรรมฐานที่หลังก็ได้ หรืออาจเจริญทั้งสองอย่างควบคู่กันไปก็ได้ เพราะทั้ง ๒ อย่างเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันและเป็นเหตุปัจจัยสนับสนุนกันและกัน เพื่อบรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุด

หลักธรรมคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้ามีมากมาย แต่ที่จัดว่าเป็นหลักธรรมสำคัญเพื่อนำไปสู่มรรคผลนั้น ได้แก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ คือธรรมอันเป็นฝักฝ่ายของการตรัสรู้ คือ เกื้อกูลแก่การตรัสรู้ ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค

ดังที่ได้พรรณนามา การบรรลุลุทธิ หมายถึง การพัฒนาปัญญาให้หยั่งรู้รูปนามรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ประการ ตามลำดับขั้นโลกุตตรธรรม ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ การหลุดพ้นจากกิเลส ดับทุกข์เป็นความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงสิ้นเชิงดับภพชาติ หยุดการเวียนว่ายตายเกิดไม่ต้องตายและไม่ต้องทุกข์กายทุกข์ใจ โดยผู้บรรลุลุทธิเรียกว่าพระอริยบุคคล โดยมี ๔ ระดับ คือพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามีและระดับสูงสุดได้แก่พระอรหันต์

บทที่ ๓

การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การบำเพ็ญบารมี คือ คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมนั้นต้องผ่านการปฏิบัติขัตเถลา และใช้ความเพียรพยายามอย่างแรงกล้า รวมถึงต้องผ่านปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ เป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ การแสวงหาวิธีที่จะก้าวพ้นจากความทุกข์ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การบรรลุธรรม ซึ่งการบรรลุธรรมนี้ใช้ว่าจะกระทำกันได้โดยง่าย ต้องมีอีกหลายกระบวนการที่จะต้องศึกษาเรียนรู้ทำความเข้าใจในองค์ธรรมต่างๆ ทั้งที่สนับสนุน และขัดขวาง บุคคลผู้ที่จะบำเพ็ญบารมีนั้นจะต้องกระทำอย่างยิ่งยวด เพื่อที่จะบรรลุจุดหมายอันสูงส่ง เพื่อสิ่งที่ดิ้งามสูงสุดอันเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าของเราได้บำเพ็ญมาแล้วอย่างยิ่งยวด ซึ่งเหนือกว่าที่คนธรรมดาจะกระทำได้ จึงเรียกว่าเป็นบารมี หมายถึงความดีที่ได้บำเพ็ญไว้ ข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม หรือพระนิพพาน^๑ ผู้วิจัยกำหนดการศึกษาไว้ดังนี้

- ๓.๑ ความเป็นมาของบารมีในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๓.๒ ความหมายของบารมี
- ๓.๓ ประเภทของบารมี
- ๓.๔ ระดับของบารมี
- ๓.๕ ลักษณะของบารมี
- ๓.๖ วิธีการบำเพ็ญบารมีในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๓.๗ เป้าหมายของการบำเพ็ญบารมี
- ๓.๘ บทสรุป

๓.๑ ความเป็นมาของบารมีในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

หลังจากพระพุทธเจ้าตรัสรู้ด้วยการบำเพ็ญบารมีแล้วได้เสด็จไปโปรดพระปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี พระองค์ตรัสธรรมจักกัปปวัตตนสูตร เป็นปฐมเทศนา แก่พระปัญจวัคคีย์ เมื่อจบพระธรรมเทศนา ดวงตาเห็นธรรมอันปราศจากธุลีมลทิน จึงเกิดขึ้นแก่พระโกณฑัญญะจนทำให้บรรลุเป็นพระโสดาบันพระโกณฑัญญะจึงกราบทูลขออุปสมบทในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ ซึ่งนับเป็นพระสงฆ์องค์แรกในโลก และพระรัตนตรัยจึงเกิดขึ้นในโลกเช่นกันในวันนั้น ต่อมา พระองค์ได้ทรงแสดงธรรมอื่น ๆ เพื่อโปรดพระปัญจวัคคีย์ที่เหลืออีก ๔ องค์ จนบรรลุเป็นพระโสดาบันทั้งหมด หลังจากพระปัญจวัคคีย์บรรลุเป็นพระโสดาบันหมดแล้ว พระองค์ทรงแสดงธรรมอนัตตลักขณสูตร ซึ่งทำให้พระปัญจวัคคีย์บรรลุเป็นพระอรหันต์ทั้งสิ้น ต่อจากนั้น

^๑ พระธรรมกิติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๔๒๙-๔๓๐.

พระองค์ได้เสด็จไปแสดงธรรมโปรดพระยสะและพวกอีก ๕๔ ท่าน จนบรรลุเป็นพระอรหันต์ทั้งหมด ในครั้งนั้นจึงมีพระอรหันต์รวมทั้งพระองค์ด้วยทั้งสิ้น ๖๑ พระองค์ พระพุทธเจ้าจึงพระดำริให้พระสาวกออกประกาศศาสนา โดยมีพระปฐมวาจาในการส่งพระสาวกออกประกาศศาสนาว่า

ดูก่อนพระภิกษุทั้งหลาย เราหลุดพ้นจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ และของมนุษย์ แม้พวกเธอได้หลุดพ้นจากบ่วงทั้งปวงทั้งของทิพย์และของมนุษย์เช่นกัน พวกเธอจงเที่ยวไปเพื่อประโยชน์ และความสุกสกปรกหาชน เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุกแก่ ทวยเทพและมนุษย์ พวกเธออย่าไปทางเดียวกัน ๒ รูป จงแสดงธรรมให้งามในเบื้องต้น ในท่ามกลางและในที่สุด^๒

จงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะให้ครบถ้วนบริบูรณ์ สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีรูปคือ กิเลส ในจักขุเพียงเล็กน้อยมีอยู่ แต่เพราะโทษที่ยังไม่ได้สดับธรรม จึงต้องเสื่อมจากคุณที่พึงจะได้รับ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้รู้ทั่วถึงธรรมมีอยู่ แม้เราก็จักไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคม เพื่อแสดงธรรม^๓

การจะสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าได้หรือไม่อยู่ที่ความเป็นมนุษย์ความสมบูรณ์ด้วยเพศ (ชาย) เหตุ (ที่จะได้บรรลุพระอรหันต์) ได้พบเห็นพระศาสดา ได้บรรพชา สมบูรณ์ด้วยคุณ (คือได้อภิญญาและสมาบัติ) การกระทำอันยิ่ง (สละชีวิตถวายพระพุทธเจ้า) ความเป็นผู้มีฉันทะ (อุทิศสหายเพียรมาก) และบำเพ็ญพุทธการกรรม ๑๐ คือ ทานบารมี สีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยะบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี และอุเบกขาบารมี

๓.๒ ความหมายของบารมี

ความหมายของคำว่า “ บารมี ” ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกตามพระสูตรต่าง ๆ แต่เดิมจะหมายถึง ความเป็นเลิศเป็นของปัจเจกบุคคล ไม่ได้เน้นเฉพาะว่าต้องเป็นความเป็นเลิศในทางพุทธศาสนา ต่อมามีการใช้มากขึ้นในพุทธศาสนา มีความหมายเปลี่ยนเป็นความเป็นเลิศในการปฏิบัติธรรม และในที่สุดก็ได้เจาะจงว่าบารมี หมายถึง ความเป็นเลิศที่สุดในการปฏิบัติธรรม เป็นการดับสิ้นแห่งอัสวะกิเลส แต่ความหมายนี้ก็ยังไม่แพร่หลาย ส่วนใหญ่จะใช้ในความหมายว่าเป็นความเป็นเลิศในการปฏิบัติธรรมในชั้นตอนหนึ่ง^๔

“บารมี” สันนิษฐานว่ามาจากศัพท์เดิมว่า “ปรม” ลง ณ ปัจจัย ในราชาศัพท์ได้ศัพท์ว่าปารมี แล้วลง อี อิตถิลิงค์ อีกที เป็นปารมี คำว่า “ปรม” ที่เป็นต้นศัพท์ของคำว่า ปารมี ตามแบบสัททนยะ ที่เก่าที่สุดในเถรวาทปรากฏอยู่ในจริยาปิฎก อรรถกถาของพระธรรมปาละ ท่านวิเคราะห์ความหมายไว้ คือ ผู้เลิศ ยังให้เต็ม อย่างยิ่ง และประเสริฐ “บารมี” ตามรูปศัพท์ ตามที่มีผู้แสดงความคิดเห็นทั้งในคัมภีร์และหนังสือทางพุทธศาสนาต่างๆ ไว้มากมาย แต่ผู้วิจัยมุ่งจะศึกษาถึงความหมายของ “บารมี” ตามความหมายในมัชฌิมนิกาย บุคคลละบัญญัติ อปทาน พุทธวงศ์ และในคัมภีร์จริยาปิฎก ดังนี้

^๒ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, *วิธีสร้างบุญบารมี*, หน้า ๑.

^๓ วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

^๔ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๕/๕๔๓.

๓.๒.๑ ความหมายของบารมีในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย

คัมภีร์มัชฌิมนิกาย เป็นส่วนที่เก่าแก่และสำคัญของพระสูตรต้นตอปิฎก และมีหลายพระสูตรที่กล่าวถึงความหมายของ บารมี ในจำนวนพระสูตรเหล่านั้น ผู้วิจัยจะนำมากล่าวเฉพาะสคารวสูตรเท่านั้นที่ใช้คำว่า บารมี ในความหมายว่า เป็นเลิศ ถึงที่สุดในพระพุทธศาสนา ในสคารวสูตร หรือ สังคารวสูตร ในมัชฌิมนิกาย ก่อวอธิบายว่า “บารมี คือความเป็นเลิศ เป็นที่สุดแห่งอภิญญา ในทิฏฐธรรม ดังที่พระพุทธองค์ทรงตรัสกับภราทวาชะว่า “ดูภราทวาชะ เราย่อมกล่าวความต่างกัน (แยกประเภท) ของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้บรรลุความเป็นเลิศ (บารมี) อันเป็นที่สุดแห่งอภิญญาในทิฏฐธรรมแล้ว ย่อมปฏิบัติ คือ ยอมรับซึ่งอาทิพรหมจรรย์ บางพวกเป็นผู้ฟังตามวันมา เหมือนพราหมณ์ทั้งหลายผู้ทรงไตรวิชา สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง เป็นผู้บรรลุความเป็นเลิศอันเป็นที่สุดแห่ง อภิญญาในทิฏฐธรรมแล้ว รู้เฉพาะซึ่งอาทิพรหมจรรย์ เพราะสักว่าศรัทธาเหมือนพวกนักตริกตรอง นักใคร่ครวญ สมณพราหมณ์ทั้งหลายพวกหนึ่ง เป็นผู้บรรลุความเป็นเลิศอันเป็นที่สุดแห่งอภิญญาในทิฏฐธรรมแล้ว ด้วยการรู้ยิ่งแล้วซึ่งธรรมด้วยตนเองนั้นเทียบ ในธรรมทั้งหลายอันไม่ได้ฟังกันมาก่อน ย่อมรู้เฉพาะซึ่งอาทิพราหมณ์ เราย่อมเป็นผู้หนึ่ง^๕ จากข้อความที่ยกมา แสดงให้เห็นว่าสมณพราหมณ์ทุกคนล้วนบรรลุความเป็นเลิศ ตามลัทธิของตน ให้คำว่า “ทิฏฐธรรมมาภิญญาโอสานปรามิปปตตา” ผู้ถึงแล้วซึ่งความเป็นเลิศ คือ ถึงความเป็นที่สุดแห่งอภิญญาในปัจจุบัน ในที่นี้ใช้คำอธิบายว่า “บารมี” หมายถึง “ความเป็นที่สุดอภิญญาในปัจจุบัน” ในพระสูตรนี้ อภิญญาโอสาน หมายถึงที่สุดแห่งความรู้ ผลสุดท้าย ผลเลิศที่สุด ตามคติของพราหมณ์แต่ละนิกาย มิได้หมายถึงผลสุดท้ายทางพุทธศาสนา เห็นได้จากการที่พระพุทธองค์ตรัสถึงสมณพราหมณ์ว่า เพราะเป็นผู้เรียนฟังกันมาตามคัมภีร์ เหมือนกับผู้ที่รู้ไตรวิชา คือพระเวท ๓ และเพราะเป็นตริกตรองเอาเองซึ่งพระพุทธเจ้าไม่ทรงยกย่องทรงให้พิจารณาด้วยตนเองพระพุทธเจ้าทรงย้ำถึงบารมีในทิฏฐธรรม คือทรงย้ำธรรมเนียมปฏิบัติในปัจจุบัน ไม่ใช่การสะสมจากอดีต หรือรอที่จะรับผลในอนาคต เป็นเรื่องที่เป็นในปัจจุบัน และให้ผล ในปัจจุบัน

๓.๒.๒ ความหมายของบารมีในคัมภีร์อุปทาน

คัมภีร์อุปทานเป็นคัมภีร์ที่ ๑๔ ในขุททกนิกาย กล่าวถึงความหมายของคำว่า “บารมี” ตามทปรากฎในคัมภีร์อุปทาน พุทธวงศ์ และจรียาปิฎก ต่างจากความหมายในระยะต้นเพราะใน คำว่าบารมี ในระยะต้นนี้ หมายถึง “ผลเลิศ” หรือ “ผลสุดท้าย” กลับหมายถึง คุณธรรมหลายอย่างที่พระโพธิสัตว์พึงบำเพ็ญ เพื่อนำไปสู่การบรรลุพระโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือ อาจจะถูกกล่าวได้ว่า เป็นหนทางไปสู่ผลสุดท้าย คือ พระโพธิญาณ และหนทางนี้ไม่ใช่หนทางที่ใคร จะปฏิบัติก็ได้ แต่เป็นหนทางเฉพาะพระโพธิสัตว์ ในพุทธอุปทาน พระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศว่า พระองค์เป็นธรรมราชา ผู้สมบูรณ์ ด้วยบารมี๓๐ ทศ และได้ทรงอธิบายกว้างๆ ว่า

“เราให้แล้วซึ่งทานอันควรให้บำเพ็ญศีลโดยไม่เหลือไปแล้วสู่ เนกขัมมบารมี เป็นผู้

^๕ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๕๐๕/๒๐๑.

บรรลุแล้วซึ่งพระสัมโพธิญาณอันอุดม เราเรียนถามบัณฑิตแล้ว กระทบความเพียรอันสูงสุด ไปแล้วสู่ชั้นติบารมี เป็นผู้บรรลุแล้ว ซึ่ง พระสัมโพธิญาณอันอุดม เราเป็นผู้มีใจเสมอในอารมณ์ทั้งปวง คือ ในลาภความเสื่อมลาภ ในสุขทุกข์ ในสรรเสริญ นินทา เป็นผู้บรรลุพระสัมโพธิญาณอันอุดม”^๖

จากข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า “บารมี” ได้เปลี่ยนความหมายจาก ความเป็นเลิศที่สุดในการปฏิบัติธรรม คือการพ้นอาสวะทั้งปวงมาเป็นธรรมที่พึง บำเพ็ญ ปฏิบัติให้ถึงที่สุดเพื่อ จะได้บรรลุสัมโพธิญาณอันอุดม ข้อสังเกต คือ กริยาที่ใช้ประกอบคู่กับคำว่า บารมี บางตัว ได้เปลี่ยนจาก คม ธาตุหรือ อาป ธาตุ เป็น ปุร ธาตุ ในความ “เต็ม และ ใช้ในรูปเหตุกัตตุจาก แปลว่า “ทำให้เต็ม” แต่บางตัวก็ยังใช้ คม ธาตุ เช่นเคย ฉะนั้น ถือได้ว่ายังรักษาความหมายเดิมที่ว่า “ความเป็นเลิศ” อยู่บ้าง คือความเป็นเลิศในเชิงขมมะในชั้นติ เป็นต้น

“บารมี” ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธวงศ์มีรายละเอียดมากกว่าในอปทาน บารมีแต่ละอย่างนั้นมีลำดับการปฏิบัติแตกต่างกันเป็น ๓ ชั้น เรียกว่า บารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมี รวมทั้งสิ้นเป็น ๓๐ บารมีด้วยกัน เพื่อแสดงประวัติของพระพุทธเจ้าในอดีตชาติ โดยเฉพาะ เรื่องการบำเพ็ญทศบารมี อันท่านบำเพ็ญให้บริบูรณ์แล้วเป็นโฉน อุปบารมี เต็มเพียงใด ปรมัตถบารมี เต็มเพียงใดพระพุทธเจ้าไม่ได้อธิบายแสดงความต่างของบารมีทั้ง ๓ ชั้น แต่ทรงอธิบายรวมกันไป แม้ในที่อื่นโดยทั่วไปมักจะกล่าวถึงบารมีทั้งหมดโดยรวม อาจกล่าวได้ว่า นอกจากจะใช้คำว่า บารมีในความหมายถึงคุณธรรม ๑๐ อย่าง

“บารมี” ที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญเพื่อการเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตแล้ว คัมภีร์พุทธวงศ์ยังมีความหมายของ บารมีว่า “เป็นเลิศ” เหมือนในคัมภีร์ระยะต้น ดังตอนที่พระพุทธเจ้าทรงเล่าถึงเมื่อทรงเป็นพรหมณ์มีนามว่า สุเมธ และมาณพ มีนามว่า โชติบาล ตามลำดับว่า มีวิชาความรู้เป็นต้น

๓.๒.๓ ความหมายของบารมีในคัมภีร์พุทธวงศ์

คำว่า “บารมี” ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธวงศ์ อาจกล่าวได้ว่า “นอกจากจะได้คำว่า บารมี ในความหมายถึงคุณธรรม ๑๐ อย่างที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญเพื่อการเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต แล้ว คัมภีร์พุทธวงศ์ยังมีความหมายของคำว่าบารมีว่า “เป็นเลิศ” เหมือนในคัมภีร์ระยะต้นดังตอนที่พระพุทธเจ้าทรงเล่าถึงเมื่อทรงเป็นพรหมณ์มีนามว่า สุเมธ และมาณพ มีนามว่า โชติบาล ตามลำดับว่า มีวิชาความรู้ ดังนี้

“เราเป็นผู้เล่าเรียน ทรงไว้ซึ่งมนต์ เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งพระเวททั้งสาม ถึงแล้วซึ่งความเลิศ (บารมี) ในคัมภีร์มหาปุริสลักษณะ คัมภีร์อิติहाส และธรรมอันเป็นของตน”^๗

๓.๒.๔ ความหมายของบารมีในคัมภีร์จรียาปิฎก

คัมภีร์จรียาปิฎก ได้กล่าวถึงบารมีไว้มากมาย มีทั้งเหมือนและแตกต่างจากคัมภีร์อปทาน และพุทธวงศ์ ความคิดที่เหมือนกัน คือ บารมีเป็น พุทธกรรม คือธรรม ๑๐ อย่าง ซึ่งนำไปสู่การถึง พระโพธิญาณ และเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต บารมีแต่ละอย่างแบ่งออกเป็น ๓

^๖ ขุ.ม. (ไทย) ๓๑/๙๑/๔๒๘.

^๗ ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๒๔/๔๖.

ชั้น คือบารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมี รวมกันมี ๓๐ อย่าง แก่ไม่มีคำอธิบายที่ชัดเจน เพียงแสดงให้เห็นถึงการบำเพ็ญบารมีโดยลำดับ คือจากการบำเพ็ญง่ายไปหาการบำเพ็ญยากขึ้น

ในมหาสกุหลุทายสูตร^๘ มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณฑาสกั ท่านใช้คำว่า “บารมี” หรือ “อภิญญาโอสถบารมี” หมายถึงความสิ้นกิเลสทั้งหมด การหลุดพ้นบรรลุถึงพระนิพพาน ดังมีข้อความว่า “ตตร จ ปน เม สวากา พหุ อภิญญาโอสถบารมีปตตตา วิหรณติ. แปลว่า ก็เพราะในพระสาวกทั้งหลาย ผู้ปฏิบัติตามธรรมของเรา สาวกของเราเป็นอันมากได้บรรลุความเป็นเลิศ (ที่สุด) คือที่สุดแห่งอภิญญา” พระสูตรนี้ ทรงแจกแจงข้อธรรมะที่ทำให้บรรลุบารมีที่มีความหมายว่า “เป็นการปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรมมีสติปัญญา ๔ เป็นต้น”^๙

ดังนั้นความหมายของบารมีในจரியปิฎกนี้ จึงหมายถึงการบำเพ็ญพุทธกรรม ๑๐ ให้ครบบริบูรณ์ แต่ไม่ได้กล่าวถึงความเป็นเลิศเหมือนในคัมภีร์ต่างๆ นอกจากนี้ ยังมีพระนิพนธ์และท่านผู้รู้อื่นๆ ได้กล่าวความหมายของบารมีไว้ ดังนี้

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงนิพนธ์ไว้ในธรรมวิภาคปริจเฉทที่ ๒ ไว้ว่า ศัพท์ว่า “บารมี” สันนิษฐานว่าออกจากศัพท์ ปรม แปลว่า คุณสมบัติ หรือปฏิบัติอันยอดเยี่ยม ท่านพรรณนาว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ได้ทรงบำเพ็ญมาแต่ครั้ง ยังเป็นพระโพธิสัตว์ เมื่อบารมีเหล่านี้เต็มจึงได้ตรัสรู้ บารมีเหล่านี้กระจ่างแล้วโดยมาก บารมีเหล่านี้ท่านแจกออกเป็น ๓ หมวด คือ บารมี อุปบารมี ปรมัตถบารมี รวมเป็นบารมี การสละอวัยวะจัดเป็นทานอุปบารมี การสละชีวิตจัดเป็นทานปรมัตถบารมี^{๑๐}

สุเขาว์ พลอยชุม ได้กล่าวถึงบารมีไว้ว่า ศัพท์ ว่า “บารมี หรือเรียกในภาษาไทยว่า บารมี ท่านว่ามาจากศัพท์ว่า ปรม ที่แปลว่า อย่างยิ่ง หรือยิ่ง คงมุ่งถึงทางไป หมายความว่าดำเนินไปในทางดียิ่งขึ้นโดยลำดับ คำว่า บารมี จึงเป็นการสร้างความดีของพระพุทธเจ้าเมื่อยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาโดยลำดับ จนในที่สุดได้บำเพ็ญพระบารมีอย่างสูงสุด ก็ได้บรรลุปรมัตถประโยชน์ คือประโยชน์อย่างยิ่ง”^{๑๑}

๓.๒.๕ ความหมายของบารมีในพระอภิธรรม

บุคคลบัญญัติเป็นอภิธรรมคัมภีร์ที่ ๕ ในพระอภิธรรมปิฎก ถือว่าเป็นคัมภีร์อภิธรรมสุดแรกสุด มีเนื้อความเกี่ยวกับระดับขั้นของบุคคลต่าง ๆ ารจนาตามแนวคัมภีร์อังคุตตรนิกาย มีข้อความใน ว่า

“ในบุคคลทั้งหลายเหล่านั้น บุคคลโดยอ้อมรู้ยิ่งซึ่งสัจจะทั้งหลาย ในธรรมะทั้งหลายทั้งหลาย อันไม่เคยได้ยินกันมาก่อนด้วยตนเอง เป็นผู้กระทำซึ่งที่สุดแห่งทุกข์ ในทิวฏฐธรรมนั้น เทียว อนึ่ง บุคคลนั้นย่อมบรรลุ สาวกบารมี (ความเป็นเลิศแห่งสาวก) พระสารีบุตรและพระโมค

^๘ ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๓๗-๒๕๙/๒๑๔-๒๑๕, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๓๗-๒๕๙/๒๗๘-๓๐๖.

^๙ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๒๔-๒๗.

^{๑๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมวิภาค ปริจเฉทที่ ๒**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘) หน้า ๑๐๙.

^{๑๑} สุเขาว์ พลอยชุม, **ธรรมานุกรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๗), หน้า ๓๓.

คัลลาน์ อันเขาพึงเห็นด้วยคุณนั้น”^{๑๒}

จากการศึกษาความหมายดังที่กล่าวมานั้น ทำให้เราเข้าใจได้ว่า บารมีในที่นี้หมายถึง “ความเป็นเลิศ” แห่งพระสาวก คือพระสารีบุตรและพระโมคคัลลาน์ ซึ่งมีความเป็นเลิศกว่าสาวกทั้งปวง แสดงถึงความสำคัญของบารมี มีปรากฏมากมายในพระไตรปิฎก ที่นำมากล่าวไว้ข้างต้น นั้นเป็นตัวอย่างเพียงเล็กน้อยที่แสดงให้เห็นลักษณะคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ทรงตรัสถึงบารมีไว้มากในคำสอนของพระองค์

สรุปได้ว่า คำว่า บารมี ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้น ใช้ในความหมายคล้ายคลึงกันคือ หมายถึง ความเป็นเลิศ แสดงว่าคำนี้ มีการประกอบรูปศัพท์มาจากคำว่า “ปรม” แต่ความหมายที่ว่าเป็นเลิศนั้นได้ใช้แตกต่างกัน ในพระสูตรต่างๆ ๓ แบบ คือ

๑. ตามความหมายดั้งเดิมที่สุด บารมี หมายถึงความเป็นเลิศในอะไรก็ได้ และเป็นคุณสมบัติของผู้ใดก็ได้ ไม่จำกัดว่าจะต้องเป็นความเป็นเลิศในทางพระ-พุทธศาสนา

๒. ต่อมาคำว่า บารมี ได้ใช้มากขึ้นในพุทธศาสนา แต่มีความหมายเพียงความเป็นเลิศในการปฏิบัติธรรมขั้นตอนหนึ่ง

๓. ในที่สุดความหมายของคำว่า บารมี ได้ขยายเจาะจงจำเพาะถึงความเป็นเลิศที่สุดใน การปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนา คือ การดับสิ้นแห่งอัสวากิเลส

๓.๓ ประเภทของบารมี

พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต) ได้กล่าวถึงการแบ่งระดับขั้นของการบำเพ็ญบารมีว่าเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงการเลื่อนระดับขั้นของการทำความดี จากระดับปกติสามัญ จนถึงระดับสูงสุด ในบารมีทั้ง ๑๐ ประการนั้น แต่ละระดับขั้นของการบำเพ็ญออกเป็น ๓ ระดับ คือ “ขั้นบารมี (บารมีสามัญหรือปกติธรรม) “ขั้นอุปบารมี” (บารมีระดับกลาง) และ “ขั้นปรมัตถบารมี” (บารมีระดับสูง) ดังนั้นเกณฑ์ในการแบ่งก็มีอยู่หลายวิธี มีการแบ่งตามสิ่งที่สละตามภูมิธรรมและตามการปฏิบัติ แต่โดยทั่วไปมักจะแบ่งตามสิ่งที่สละ ดังที่ พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต) ได้กล่าวไว้ดังนี้

๑) ถ้าเป็นการสละทรัพย์สิ่งของสิ่งอันเป็นที่รักและคนที่รักจัดเป็นบารมีระดับต้น (ขั้นบารมี)

๒) ถ้าเป็นการเสียสละอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง เช่น การบริจาคหัวใจบริจาคดวงตา จัดเป็นขั้นระดับกลาง (ขั้นอุปบารมี)

๓) ถ้าเป็นการสละชีวิต จัดเป็นบารมีระดับสูง (ขั้นปรมัตถบารมี)^{๑๓} เมื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีแล้วจะพบว่าบารมีตามภูมิธรรมและการปฏิบัติมีความแตกต่างกันดังนี้

สมเด็จพระสังฆราช ได้ตรัสไว้ใน ทศบารมี ทศพิชชาธรรม เกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีไว้ว่า ระดับการสร้างบารมีสามารถแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือโดยภูมิจิตและการปฏิบัติ ดังนี้

^{๑๒} สุเขาว์ พลอยชุม, ธรรมานุกรม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๗), หน้า ๑๐๖-๑๐๗.

^{๑๓} พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๔๒๙.

๑. ตามภูมิธรรม “บารมี” เป็นการสร้างคุณความดีในชาติต่างๆเหมือนคนปกติทั่วไป มีดีบ้าง ชั่วบ้างคละเคล้ากันไป “อุปัชฌายะบารมี” เป็นการสร้างความดียิ่งขึ้นไป ความดีก็เริ่มจะสมบูรณ์ขึ้น “ปรมาตถบารมี” เป็นขั้นที่บารมีเต็มเปี่ยมจนสามารถบรรลุธรรมได้

๒. ตามการปฏิบัติ “บารมี” เป็นการปฏิบัติปกติทั่วไป “อุปัชฌายะบารมี” เป็นการปฏิบัติ โดยการปลีกตัวออกจากเครื่องผูกพันต่างๆ เช่น ปลีกตัวออกจากเรือนไปรักษาศีล เป็นต้น “ปรมาตถบารมี” เป็นการปฏิบัติเมื่อปลีกตัวออกจากเรือนแล้วต้องบำเพ็ญเพียรทางจิต หรือที่เรียกว่าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนได้บรรลุธรรม จึงเรียกได้ว่าเป็นขั้นปรมาตถบารมี^{๑๔}

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ทรงนิพนธ์ถึงการบำเพ็ญบารมีในชาติใดว่า เป็นเครื่อง บ่มพระโพธิญาณ คือบารมี ๑๐ อุปัชฌายะบารมี ๑๐ ปรมาตถบารมี ๑๐ สัจจะบารมีย่อมมีในภพที่พระ โพธิสัตว์เป็น เป็นบัณฑิต และมีนราชนเป็นพญาปลาอยู่ในน้ำ อุปัชฌายะบารมีในภพที่พระโพธิสัตว์ เป็น วิธูรบัณฑิต สุปารบัณฑิตผู้เป็นปราชญ์นั่งเรือให้ข้ามไปด้วยความสัจ เป็นฤๅษีกัญหที่ปายณะ ถอนพิษได้ด้วยคำสัจ เป็นพญาวานรข้ามกระแสน้ำคางคาได้ด้วยความสัจ ปรมาตถบารมีย่อมมีใน ภพที่พระโพธิสัตว์เป็นพระราชาชื่อว่า สุตโสม รักษาสัจจะอันสูงสุด^{๑๕}

๓.๔ ระดับของบารมี

การบำเพ็ญจะให้บริบูรณ์ต้องให้ครบ ๓ ขั้น ได้แก่ บารมี (ขั้นต้น) อุปัชฌายะบารมี (ขั้นกลาง) และ ปรมาตถบารมี (ขั้นสูงสุด) ดังนี้

๓.๔.๑ บารมี (ขั้นต้น)

ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา ทรงเน้นผลที่เกิดขึ้นจากการ บำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ ประการ มีทาน เป็นต้น^{๑๖}

พระธรรมธีรราชฆานูณี ได้อธิบายความหมายของ บารมี มี ๗ อย่าง คือ

๑. ปราบข้าศึก หมายถึง บาปทั้งหลายที่เกิดขึ้นทางกาย ทางวาจาและทางใจ
๒. ยินดีในการสร้างคุณความดี หมายถึง ความดีขั้นต้น ขั้นกลาง ขั้นสูงสุด คือ พระ

นิพพาน

๓. รักษาความเป็นผู้สูงสุดไว้ หมายถึง รักษาศักดิ์ศรีมิให้ตกไปในฝ่ายต่ำพยายามเดิน ไปทางมนุษย์ ทางสวรรค์ ทางพรหมและทางนิพพาน

๔. ยังความเป็นผู้สูงสุดของตน หมายถึง ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา

๕. สามารถ หมายถึง สามารถระงับความเดือดร้อน ความทุกข์ทางกาย ทางใจได้พวก

^{๑๔} สมเด็จพระญาณสังวร, ทศพิธราชธรรม, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖) หน้า ๗๕-๗๖.

^{๑๕} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา, ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๗๕-๗๖.

^{๑๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๒๖๐-๒๖๑.

ที่ระงับไม่ได้เพราะบารมียังอ่อนมาก

๖. ยอดเยี่ยม หมายถึง ผู้ที่ปรารถนาเป็นพระพุทธรูปเจ้าทุก ๆ พระองค์นั้น ต้องสร้างบารมียให้ครบ ให้เต็ม ให้บริบูรณ์ ทั้ง ๓๐ ทศก่อน

๗. การกระทำของผู้ประเสริฐ หมายถึง กระทำกรรมดี ได้แก่ ให้ทาน รักษาศีล คือ ออกบวช^{๑๗} ได้อธิบายไว้เพื่อเป็นการสร้างบารมียโดยลำดับ ได้แก่ การปราบข้าศึก ยินดีในการสร้างความคิดี ขั้นต้น ขั้นกลาง และขั้นสูงสุด

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้ทรงรวบรวมคำศัพท์ บารมียไว้ ดังนี้ บารมีย (ปรม.) ตามรูปศัพท์ ได้แก่

๑. ผู้เป็นเลิศ (ปรม.) คือ ภาวะหรือการกระทำของผู้เป็นเลิศ เรียกว่า บารมีย
 ๒. ยังให้เต็ม (ปุเรติ) คือ พระโพธิสัตว์ผู้ทำให้เต็ม เรียกว่า บารมีย
 ๓. สูงกว่า (ปร รจติ) คือ บุคคลผู้ร้อยหรือผูกซึ่งสัตว์ที่สูงกว่าไว้ในตน เรียกว่า บารมีย
 ๔. อย่างยิ่ง (ปร มชชติ) คือ ชำระให้สะอาดจากมลทิน คือกิเลส เรียกว่า บารมีย
 ๕. ประเสริฐ (ปร มยติ) คือ ถึงอย่างประเสริฐในธรรมอันวิเศษ เรียกว่า บารมีย
 ๖. ตัดโดยรอบ (ปร มุณาติ) คือบุคคลผู้ตัดซึ่งโลกนี้ด้วยความรู้อันพิเศษ เรียกว่า บารมีย
 ๗. อย่างดียิ่ง (ปร มิโนติ) คือ ผู้ใส่หม้อแห่งคุณสมบัติมีศีล เป็นต้น เรียกว่า บารมีย^{๑๘}
- ความหมายของบารมีย สรุปไว้สั้น ๆ เพื่อให้เกิดความเข้าใจง่ายได้ความหมาย ดังนี้
- ความเป็นผู้เลิศ ยังให้เต็ม สูงกว่า อย่างยิ่ง ประเสริฐและตัดโดยรอบอย่างดียิ่ง
- พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ได้ให้ความหมายคำ บารมีย หมายถึง คุณความดีที่ควรบำเพ็ญมี ๑๐ อย่าง คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ (การออกจากกาม คือ บวช) ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา เรียกว่า ทศบารมีย บารมียนี้เน้นคุณความดี มี ๑๐ ประการ มีทานเป็นต้นและอุเบกขาเป็นที่สุด^{๑๙}

ความหมายของ บารมีย ผู้ศึกษาสรุปได้ ดังนี้

๑. เป็นบารมียขั้นต้นที่บำเพ็ญเพียรธรรมดา คือ ให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา
๒. เป็นการบำเพ็ญเพียรที่เลิศกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย
๓. เป็นผู้บำเพ็ญเพียรให้เต็มอย่างสมบูรณ์
๔. เป็นผู้บำเพ็ญเพียรมีคุณสมบัติพิเศษ
๕. เป็นผู้บำเพ็ญเพียรที่สะอาดหรือไกลจากกิเลส
๖. เป็นผู้บำเพ็ญเพียรเพื่อบรรลุธรรมคือพระนิพพาน
๗. เป็นผู้บำเพ็ญเพียรจนมีความรู้พิเศษอย่างมหาศาล (ตรัสรู้)

^{๑๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี, **ริบสร้างบารมีย (บารมีย ๓๐ ทศ)**, (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ๒๕๔๒), หน้า ๑- ๕.

^{๑๘} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, **ทศบารมียในพระพุทธศาสนาเถรวาท**, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๙-๑๑.

^{๑๙} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**, (กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖), หน้า ๖๒๕.

๘. เป็นผู้ประเสริฐ บำเพ็ญเพียรแต่ความดีงาม

๓.๔.๒ อุปบารมี (ชั้นกลาง)

อุปบารมี หมายถึง การบำเพ็ญบารมีชั้นกลาง ทรงบำเพ็ญเพื่อพระโพธิญาณ โดยไม่คำนึงถึงอวัยวะร่างกาย ทรงหวงแหนพระโพธิญาณยิ่งกว่าหวงแหนอวัยวะร่างกาย จึงสละได้แม้กระทั่งอวัยวะร่างกาย ส่วนสาวก พร้อมทั้งทรงฉานโลกีย์ ท่านพวกนี้พอใจในการเจริญกรรมฐาน และทรงฉาน แต่ยังไม่ถึงขั้นวิปัสสนายังไม่พร้อมที่จะไป และไม่พร้อมที่จะยินดีเรื่องนิพพาน แต่มีฉานสมบัติเป็นกำลังเช่น ท่านอุปบารมี ได้แก่ การสละอวัยวะของตน เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ประพันธ์ไว้ว่า อุปบารมี หมายถึง บารมีที่สูงกว่าบารมีธรรมดา เรียกว่า อุปบารมี^{๒๐}

สุชีพ ปุณฺณานุภาพ ได้กล่าวถึง อุปบารมี ไว้ว่า หมายถึง บารมีที่สูงกว่าบารมีธรรมดา เรียกว่า อุปบารมี^{๒๑}

นางไพลิน องค์กรุพรณ อธิบาย อุปบารมี ไว้ว่า หมายถึง การวางเฉยโดยไม่คำนึงถึง การที่ตนจะถูกตัดทำลายอวัยวะในร่างกาย^{๒๒} ความหมายของอุปบารมี แต่ละแห่ง ให้ความหมายว่า การบำเพ็ญบารมีชั้นกลาง ที่สูงกว่าบารมีธรรมดา และการวางเฉยโดยไม่คำนึงถึงจะถูกตัดส่วนใดส่วนหนึ่งในร่างกาย

ความหมายของ อุปบารมี ผู้ศึกษาสรุปได้ ดังนี้

๑. เป็นบารมีชั้นกลางที่ต้องบำเพ็ญเพียรที่สูงกว่าบารมีธรรมดา
๒. เป็นการบำเพ็ญเพียรด้วยการสละสิ่งของภายนอกเป็นทาน
๓. เป็นการบำเพ็ญเพียรด้วยการสละอวัยวะภายในร่างกายของตนเป็นทาน

๓.๔.๓ ปรมัตถบารมี (ชั้นสูงสุด)

ปรมัตถบารมี หมายถึง บารมีชั้นสูงสุด ทรงบำเพ็ญเพื่อพระโพธิญาณ โดยไม่คำนึงถึงชีวิต ทรงหวงแหนพระโพธิญาณยิ่งกว่าหวงแหนชีวิต จึงสละได้แม้กระทั่งชีวิต ส่วนสาวก ในอันดับแรกอาจจะยังไม่มี ความเข้าใจเรื่องนิพพาน พอสัมผัสวิปัสสนาญาณขั้นเล็กน้อย อาศัยบารมีเก่า ก็มีความต้องการพระนิพพาน จะไปได้หรือไม่ในชาตินี้นั้นไม่สำคัญ เพราะการหวังนิพพานจริง ๆ ต้องหวังกันหลายชาติจนกว่าบารมีที่เป็นปรมัตถบารมีจะสมบูรณ์แบบ^{๒๓}

ขุททกนิกาย จริยาปิฎก พระผู้มีพระภาคตรัส ปรมัตถบารมี ไว้ใน อรรถกถาอุทานคาถา ว่าด้วยการวินิจฉัยอุทานคาถา ของพระโพธิสัตว์ หมายถึง การบำเพ็ญธรรมที่ไม่ดำไม่ขาว เพราะบำเพ็ญประโยชน์ด้วยการบรรลุธรรม^{๒๔}

^{๒๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, หน้า ๒๖๐-๒๖๑.

^{๒๑} สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน, หน้า ๖๔๖.

^{๒๒} ไพลิน องค์กรุพรณ, “การศึกษาวิเคราะห์การสร้างบารมีของพระนางพิมพาที่ปรากฏในชาดก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๔๖), หน้า ๑๕๑.

^{๒๓} ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๒๖/๕๔๖.

^{๒๔} ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๓๖/๖๔๖.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้พระนิพนธ์ไว้ว่า บารมี มี ๑๐ คือ ทาน เป็นต้นและบารมีที่สูงขึ้นคือ อุปบารมี และยากที่สุด เรียกว่า ปรมัตถบารมี^{๒๕}

พระธรรมปิฎก ได้กล่าวถึง ปรมัตถบารมี หมายถึง เป็นการบำเพ็ญที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง จุดมุ่งหมายสูงสุดคือพระพุทธเจ้า^{๒๖}

สุชีพ ปุณฺณานุภาพ ได้กล่าวถึง ปรมัตถบารมี หมายถึง เป็นการบำเพ็ญบารมีที่ยิ่งหรือทำได้ยากที่สุด เรียกว่า ปรมัตถบารมี^{๒๗} ความหมายของปรมัตถบารมี แต่ละแห่ง ให้ความหมายว่า การเพียรธรรมไม่ด้าไม่ขาวเป็นบารมีที่สูงกว่าอุปบารมี และเป็นบารมีที่สูงยิ่งจุดมุ่งหมายคือพระพุทธเจ้า

ความหมายของ ปรมัตถบารมี ผู้ศึกษาสรุปได้ ดังนี้

๑. เป็นบารมีขั้นสูงสุดที่สละชีวิตของตนให้เป็นทาน
๒. เป็นการบำเพ็ญบารมีที่ไม่ด้า ไม่ขาว เพราะบำเพ็ญเพื่อบรรลุธรรม
๓. เป็นการบำเพ็ญหวังเป็นพระพุทธเจ้าอย่างเดียว

๓.๕ ลักษณะของบารมี

ก่อนที่จะกล่าวถึงการบำเพ็ญบารมี ผู้วิจัยมุ่งจะกล่าวถึงลักษณะบารมี ๑๐ ประการ แต่ละบารมีมุ่งไปในการเป็นเครื่องช่วยให้ผู้ปฏิบัติสามารถบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณเพื่อประโยชน์ของสังคม บารมีทั้งหลายมีลักษณะร่วมกัน คือการช่วยเหลืออนุเคราะห์ผู้อื่น มีรส คือการกระทำความช่วยเหลือ (อุปการะ) ผู้อื่น หรือรสคือความไม่หวั่นไหว สภาพที่ปรากฏ คือการมุ่งความช่วยเหลือผู้อื่นหรือสภาพที่ปรากฏคือความเป็นพระพุทธเจ้า และมีพื้นฐานคือ มหากรุณา หรือมีพื้นฐาน คือความกรุณาและอุบายโกศล “ในขุททกนิกายชาดก ได้กล่าวถึงการบำเพ็ญบารมี ๑๐) ประการ” มีรายละเอียด ดังนี้

(๑) ทานบารมี คือเจตนาที่จะบริจาคตนเองและอุปกรณ์ต่างๆ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล (ปัญญา) กำกับอยู่มีลักษณะคือ การบริจาค มีรส คือการขจัดโลภะในไทยธรรมมีสภาพปรากฏ คือ ความไม่ยึดติด มีพื้นฐานคือ วัตถุที่ควรบริจาค^{๒๘}

(๒) ศีลบารมี คือความประพฤติทางกาย วาจา ที่มีความกรุณาและอุบายโกศลกำกับอยู่ด้วยการงดเว้นสิ่งที่ไม่ควรกระทำและมีความตั้งใจกระทำสิ่งที่ควรกระทำเป็นต้น มีลักษณะคือ การสมทานมีรสคือ การทำลายความทุกข์ มีรสคือ ความไม่มีโทษ มีสภาพที่ปรากฏคือ ความเป็นของสะอาดมีพื้นฐานคือ หิริโอตตปปะ^{๒๙}

^{๒๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, หน้า ๒๖๐-๒๖๑.

^{๒๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๕๙๕.

^{๒๗} สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน, หน้า ๖๔๖.

^{๒๘} พระเทพเวที.(ประยูรย์ ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ด่านสุทธการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๑), หน้า ๒๔๕.

^{๒๙} อั้งแล้ว.

(๓) เนกขัมมบารมี คือการมีจิตคิดออกจากกามและภพ อันมีการเห็นโทษของกามและภพทั้งหลายก่อน โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ การออกจากกามและภพ มีรสคือการอบรมประกอบด้วย อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตา^{๙๐}

(๔) ปัญญาบารมี คือความรู้สึกลักษณะทั่วไปและลักษณะพิเศษ (รายละเอียด) ของธรรมทั้งหลายโดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ ความเห็นแจ่มแจ้งแทงตลอด สภาวะตามความเป็นจริง หรือการเห็นแจ่มแจ้งแทงตลอดอย่างไม่ผิดพลาด มีรสคือ ความโอภาสในวิสัยเพียงดังประทีปสภาพที่ปรากฏคือ ความไม่หลง มีพื้นฐานคือ สมาธิหรืออริยสัจ ๔

(๕) วิริยบารมี คือการชวนชวนที่จะกระทำประโยชน์ต่อผู้อื่นด้วยกาย และใจโดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ ความพยายาม มีรสคือ ความอุปถัมภ์ มีสภาพที่ปรากฏคือการไม่ย่อหย่อน พื้นฐานคือ เรื่องที่เริ่มทำให้มีวิริยะ หรือความสังเวช

(๖) ชันติบารมี คือการเกิดของจิต (ความตั้งใจ) ที่จะอดทนต่อความผิดอันสัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว มีความไม่โกรธเป็นใหญ่ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ ความข่ม มีรสคือ ความอดทนต่อทั้งสิ่งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ สภาพที่ปรากฏคือ ความอดกลั้นหรือความไม่โกรธ มีพื้นฐานคือ ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

(๗) สัจจบารมี คือการไม่กล่าวคลาดเคลื่อนจากความจริง มีการเว้นกล่าวบางอย่าง เป็นต้น โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ การกล่าวไม่ผิดจากความจริง มีรสคือ การกระทำภาวะตามเป็นจริงให้แจ่มแจ้ง สภาพที่ปรากฏคือ ความดีความถูกต้อง มีพื้นฐานคือความเป็นผู้ยินดีในธรรมอันงาม

(๘) อธิษฐานบารมี คือการตั้งมั่นสมาทานอย่างไม่หวั่นไหว คือความตั้งมั่นที่เป็นไปในอาการต่างๆ อันกำกับด้วยความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ กาดังมั่นในโพธิสมภารทั้งหลาย มีรสคือ การข่มขจัดปฏิกิริยาของโพธิสมภารทั้งหลายเหล่านั้น สภาพที่ปรากฏคือ ความไม่หวั่นไหวในที่นั้น มีพื้นฐานคือ โพธิสมภาร

(๙) เมตตาบารมี คือมีจิตใจไม่ประทุษร้าย มีความปรารถนาที่จะนำประโยชน์สุขมาให้แก่โลกอันมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ ความเป็นไปเพื่อประโยชน์ มีรสคือ การนำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล มีรสคือ การนำออกซึ่งความอาฆาตเบียดเบียน สภาพที่ปรากฏคือ ความน่ารัก มีพื้นฐานคือ การเห็นความพอใจของสัตว์ทั้งหลาย^{๙๑}

(๑๐) อุเบกขาบารมี คือการดำเนินไปสม่าเสมอในความปรุ้งแต่งของสัตว์ ทั้งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ อันขจัดอนุบนยะ (คล้อยตาม) และปกิษะ (ความกระทบ, ติดขัด) โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ การวางเฉยเป็นกลาง มีรสคือ การเห็นความเสมอ มีสิ่งปรากฏคือ การสงบระงับจากความตึงเครียด พื้นฐานคือ การประจักษ์ชัดว่ากรรมเป็นของตน ดังนั้น บารมีแต่ละอย่างจะมีความต่อเนื่องกัน คืออาศัยกันขึ้นไปเป็นลำดับ ความกรุณา

^{๙๐} พระเทพเวที.(ประยูรย์ ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. (กรุงเทพมหานคร: บริษัทด้านสุทธาการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๑), หน้า ๑๐๖-๑๐๗.

^{๙๑} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. (กรุงเทพมหานคร: บริษัทด้านสุทธาการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๑), หน้า ๑๓๖-๑๓๗.

และอุบายโกศล (ปัญญา) จะต้องประสานกันในการบำเพ็ญบารมี กล่าวคือ กรุณาทำให้พระโพธิสัตว์ มุ่งปฏิบัติบารมีเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น ทำให้มีความสำเร็จในพุทธการกธรรม ส่วนปัญญาทำให้เข้าใจว่าบารมีต่างๆ เป็นภาวะที่นำไปสู่โพธิ คือความรู้แจ้ง ทำให้เกิดความสำเร็จแห่งพุทธภาวะ

สรุปได้ว่า พระโพธิสัตว์ยอมข้ามฝั่งแห่งสังสารด้วยปัญญาและยังอื่นให้ข้ามด้วยความกรุณายอมเข้าใจความทุกข์ของผู้อื่นด้วยปัญญา แต่ยอมดับทุกข์ของผู้อื่นได้ด้วยความกรุณาด้วยปัญญาพระโพธิสัตว์เป็นผู้มุ่งหน้าสู่นิพพาน ด้วยความกรุณาพระองค์เป็นผู้ที่บรรลุดุธรรมสูงสุดแล้วจะต้องช่วยเหลือผู้อื่นให้บรรลุดุตามไปด้วย แสดงให้เห็นว่าผู้บรรลุดุธรรมสูงสุดผู้ได้บำเพ็ญบารมีเต็มบริบูรณ์แล้วนี่คือองค์พระพุทธเจ้าผู้ทรงประกาศพระศาสนาและ บารมีทั้งหลายเป็นธรรมที่พระโพธิสัตว์ กำลังยังให้เต็มอยู่ในเวลาเริ่มต้น ความแตกต่างระหว่างบารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมีนั้น แตกต่างกันที่ความสามารถในการปฏิบัติ และความยากง่ายในบารมีนั้น

๓.๖ วิธีการบำเพ็ญบารมีในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

วิธีการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในคัมภีร์มีอยู่มากมายหลายรูปแบบ แต่ทุกวิธีที่ทรงนำมานั้นเป็นวิธีที่เหมาะสมกับบุคคล สภาพ และกาลเวลา นับว่าเป็นบันไดขั้นแรกที่จะนำผู้ฟังขึ้นไปสู่ความรู้ในชั้นสูงๆ ขึ้นไปอีก ดังนั้นผู้วิจัยจะศึกษาเฉพาะการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดก ทั้งระดับต้น ระดับกลาง และระดับสูงสุด อันเป็นไปเพื่อจะเข้าถึงบารมีดังนี้

บารมีธรรมของพระโพธิสัตว์ ผู้วิจัยมุ่งจะกล่าวถึงการบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการแต่ละบารมีมุ่งไปในการเป็นเครื่องช่วยให้ผู้ปฏิบัติ สามารถบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ เพื่อประโยชน์ของสังคม บารมีทั้งหลายมีลักษณะร่วมกัน คือการช่วยเหลืออนุเคราะห์ผู้อื่น มีรส คือการกระทำความช่วยเหลือ (อุปการะ) ผู้อื่น หรือรสคือความไม่หวั่นไหว สภาพที่ปรากฏคือ การมุ่งช่วยเหลือผู้อื่นหรือสภาพที่ปรากฏคือความเป็นพระพุทธเจ้า และมีพื้นฐานคือ มหากรุณา หรือมีพื้นฐาน คือความกรุณาและอุบายโกศล “ในขุททกนิกายชาดก ได้กล่าวถึงการบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการ” มีรายละเอียด ดังนี้

ทานบารมี คือเจตนาที่จะบริจาคตนเองและอุปกรณ์ต่างๆ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล (ปัญญา) กำกับอยู่ มีลักษณะคือ การบริจาค มีรส คือการขจัดโลภะในไทยธรรม มีความปรากฏ คือ ความไม่ติดยึด มีพื้นฐานคือ วัตถุที่ควรบริจาคคือบารมี คือความประพฤติทางกายวาจา ที่มีความกรุณาและอุบายโกศลกำกับอยู่ด้วย การงดเว้นสิ่งที่ไม่ควรกระทำ และมีความตั้งใจกระทำสิ่งที่ควรกระทำเป็นต้น มีลักษณะคือ การสมทาน มีรสคือ การทำลายความทุกข์ มีรสคือความไม่มีโทษ มีสภาพที่ปรากฏคือ ความเป็นของสะอาด มีพื้นฐานคือ หิริและโอตตปปะ

เนกขัมมบารมี คือการมีจิตคิดออกจากกามและภพ อันมีการเห็นโทษของกาม และภพทั้งหลายก่อน โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ การออกจากกามและภพ มีรสคือ การอบรมให้เห็นโทษของกาม และภพนั้นสภาพที่ปรากฏคือ การหลุดพ้น มีพื้นฐานคือ ความสลัดใจ (ในชีวิตที่ประกอบด้วย อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตา)

ปัญญาบารมี คือความรู้ลักษณะทั่วไปและลักษณะพิเศษ (รายละเอียด) ของธรรม

ทั้งหลาย โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ ความเห็นแจ้งแทงตลอดสภาวะตามความเป็นจริง หรือการเห็นแจ้งแทงตลอดอย่างไม่ผิดพลาด มีรสคือ ความโอภาสในวิสัยเพียงดังประทีป สภาพที่ปรากฏคือ ความไม่หลง มีพื้นฐานคือ สมาธิหรืออริยสัจ ๔

วิริยบารมี คือการขวนขวายที่จะกระทำประโยชน์ต่อผู้อื่นด้วยกาย และใจ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ ความพยายาม มีรสคือ ความอุปลัมภ มีสภาพที่ปรากฏคือ ความไม่ย่อหย่อน มีพื้นฐานคือ เรื่องที่ทำให้เริ่มมีวิริยะ หรือความสังเวช

ขันติบารมี คือการเกิดของจิต (ความตั้งใจ) ที่จะอดทนต่อความผิดอันสัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว มีความไม่โกรธเป็นใหญ่ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือความข่ม มีรสคือ ความอดทนต่อทั้งสิ่งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ สภาพที่ปรากฏคือ ความอดกลั้นหรือความไม่โกรธ มีพื้นฐานคือ ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

สัจจบารมี คือการไม่กล่าวคลาดเคลื่อนจากความจริง มีการเว้นกล่าวบางอย่าง เป็นต้นโดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ การกล่าวไม่ผิดจากความจริง มีรสคือ การกระทำสภาวะตามเป็นจริงให้แจ่มแจ้ง สภาพที่ปรากฏคือ ความดีความถูกต้อง มีพื้นฐานคือ ความเป็นผู้ยินดีในธรรมอันงาม

อธิษฐานบารมี คือการตั้งมั่นสมาทานอย่างไม่หวั่นไหว คือความตั้งมั่นที่เป็นไปในอาการต่างๆ อันกำกับด้วยกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ การตั้งมั่นในโพธิสมภารทั้งหลายมีรสคือ การข่มขจัดปฏิบัติกิจของโพธิสมภารทั้งหลายเหล่านั้น สภาพที่ปรากฏคือ ความไม่หวั่นไหวในที่นั้น มีพื้นฐานคือ โพธิสมภาร

เมตตาบารมี คือมีจิตใจไม่ประทุษร้าย มีความปรารถนาที่จะนำประโยชน์สุขมาให้แก่โลกมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ ความเป็นไปเพื่อประโยชน์ มีรสคือ การนำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล มีรสคือ การนำออกซึ่งความอาฆาตเบียดเบียน สภาพที่ปรากฏคือความน่ารัก มีพื้นฐานคือ การเห็นความพอใจของสัตว์ทั้งหลาย

อุเบกขาบารมี คือความดำเนินไปสม่ำเสมอในความปรุงแต่งของสัตว์ ทั้งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ อันขจัดอนุบนยะ (คล้อยตาม) และปกิณะ (ความกระทบ, ตัดขาด) โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ การวางเฉยเป็นกลาง มีรสคือ การเห็นความเสมอ มีสิ่งปรากฏคือการสงบระงับจากความซึ่งเคียด มีพื้นฐานคือ การประจักษ์ชัดว่ากรรมเป็นของตน ๒ ดังนั้น บารมีแต่ละอย่างจะมีความต่อเนื่องกัน คืออาศัยกันขึ้นไปเป็นลำดับ ความกรุณาและอุบายโกศล (ปัญญา) จะต้องประสานกันในการบำเพ็ญบารมี กล่าวคือ กรุณาทำให้พระโพธิสัตว์มุ่งปฏิบัติบารมีเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น ทำให้มีความสำเร็จในพุทธการกรรม ส่วนปัญญาทำให้เข้าใจว่าบารมีต่างๆ เป็นภาวะที่นำไปสู่โพธิ คือความรู้แจ้ง ทำให้เกิดความสำเร็จแห่งพุทธภาวะ

สรุปได้ว่าพระโพธิสัตว์ยอมข้ามฝั่งแห่งสังสารด้วยปัญญาและยังผู้อื่นให้ข้ามด้วยความกรุณาย่อมเข้าใจความทุกข์ของผู้อื่นด้วยปัญญา แต่ยอมดับทุกข์ของผู้อื่นได้ด้วยความรู้ด้วยปัญญาพระโพธิสัตว์เป็นผู้มุ่งหน้าสู่นิพพาน ด้วยความกรุณา พระองค์เป็นผู้ที่บรรลุดุธรรมสูงสุดแล้วจะต้องช่วยเหลือผู้อื่นให้บรรลุดุธรรมด้วย แสดงให้เห็นว่าผู้บรรลุดุธรรมสูงสุด ผู้ได้บำเพ็ญบารมีเต็มบริบูรณ์แล้วนี่คือองค์พระพุทธเจ้าผู้ทรงประกาศพระศาสนาและบารมีทั้งหลายเป็นธรรมที่

พระโพธิสัตว์กำลังยังให้เต็มอยู่ในเวลาเริ่มต้น ความแตกต่างระหว่างบารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมีนั้นแตกต่างกันที่ความสามารถในการปฏิบัติ และความยากง่ายในบารมีนั้น โดยเฉพาะสิ่งจะบารมีจะในเบื้องต้นเป็นการพูดความจริงไม่โกหก ในระดับกลางเป็นการรักษาคำพูดของตนที่ให้ได้ ในระดับสูงเป็นการเสียสละชีวิตเพื่อรักษาสัตย์ของตน ดังได้กล่าวไว้มาแล้ว แต่ในที่นี้มุ่งที่จะกล่าวถึงการบำเพ็ญสัจบารมีที่ปรากฏอยู่ในพระพุทธานุภาพ

๓.๗ เป้าหมายของการบำเพ็ญบารมี

เป้าหมายของการบำเพ็ญบารมีในพระพุทธานุภาพ พระโพธิสัตว์นอกจากจะมีคุณสมบัติที่จะต้องประพฤติเพื่อความเป็นพระพุทธรูปเจ้าในชาติสุดท้ายหรือเพื่อความสมบูรณ์ของพระโพธิสัตว์ มีอยู่สามนัยกล่าวคือ

๑. ธรรมอันเป็นจุดหมายหรือเป็นปัจจัยซึ่งถือว่าเป็นเรื่องปกติที่พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์จะต้องปฏิบัติซึ่งถือว่าเป็นผลต่อความเป็นพระโพธิสัตว์เนื่องจากว่าเป็นเหตุหนุนอุฏมการณ์ของความเป็นพระโพธิสัตว์ ได้แก่ “โพธิ” หรือความรู้ของพระพุทธรูปเจ้า และความกรุณา ธรรมทั้งสองข้อนี้ถือว่าเป็นธรรมพื้นฐานของธรรมหรือเป็นประธานของคุณธรรมอื่น ๆ ที่พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญต่อไป

๒. ธรรมอันเป็นขั้นเตรียมตัวสำหรับพระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญอันเป็นการแสดงจุดยืนหรือเป้าหมายของการบำเพ็ญธรรมะของพระโพธิสัตว์ อันได้แก่ธรรมต่าง ๆ ที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญในช่วงการตั้งปณิธาน ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวไปบ้างแล้วในเรื่องนี้ในข้างต้น

๓. ธรรมอันเป็นเครื่องแสดงออกของความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ และความกรุณา ซึ่งในทางศาสนาเรียกว่า “บารมี” อันเป็นการรวบรวมข้อธรรมต่าง ๆ เช่น ทาน ศีล เป็นต้นซึ่งเป็นการบำเพ็ญเฉพาะสำหรับโพธิสัตว์ในแต่ละชาติ

เป้าหมายของการบำเพ็ญบารมีพระพุทธานุภาพในฝ่ายเถรวาทนั้น เมื่อพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีไปตามลำดับขั้นตอนจนบารมีเต็มเปี่ยมแล้ว ในชาติสุดท้ายนั้นพระโพธิสัตว์ก็จะเสด็จออกบรรพชา บำเพ็ญพรหมจรรย์อันประกอบด้วยธรรมต่าง ๆ มีโพธิปักขิยธรรม เป็นต้น และก็จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เช่น เจ้าชายสิทธัตถะ เป็นต้น ได้กล่าวถึงประเภทของพระโพธิสัตว์ว่ามีอยู่ ๓ ประเภท ซึ่งการแบ่งประเภทของพระโพธิสัตว์ออกเป็นสามดังกล่าวก็ด้วยเหตุผลที่ว่า การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์แต่ละองค์นั้นแตกต่างกันเมื่อสรุปก็คือ ระยะเวลาในการบำเพ็ญบารมีจนกระทั่งได้ตรัสรู้ธรรมเร็วหรือช้ากว่ากัน อินทรีย์ธรรม ที่เป็นตัวนำในการตรัสรู้ธรรมมีมากน้อยแตกต่างกันกล่าวคือ ในด้าน ปัญญา ศรัทธา วิริยะ

๓.๘ สรุปท้ายบท

จากการศึกษาการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทพบว่า คำว่า “การบำเพ็ญบารมี” หมายถึงการกระทำอย่างยิ่งยวดเพื่อบรรลุจุดหมายอันสูงสุด เป็นการปฏิบัติที่ต้องมีหลักธรรมที่สนับสนุนหรือเกื้อหนุนจึงจะถึงเป้าหมาย คำว่า “บารมี” ในที่นี้ไม่ใช่ อานาจาตนาที่จะคุ้มครองและรักษาผลประโยชน์ของตนเองอย่างที่เข้าใจกันในปัจจุบัน หากแต่เป็นคุณธรรมที่นำผู้ปฏิบัติก้าวหน้าไปสู่ความสำเร็จสูงสุดตามที่ตั้งปณิธานไว้ ในการบำเพ็ญบารมีต่าง ๆ เพื่อบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณนั้น มีอยู่ ๑๐ ประการ ได้แก่ ๑) ทานบารมี ๒) ศีลบารมี ๓) เนกขัมมบารมี ๔) ปัญญาบารมี ๕) วิริยะบารมี ๖) ขันติบารมี ๗) อธิษฐานบารมี ๘) สัจจะบารมี ๙) เมตตาบารมี และ ๑๐) อุเบกขาบารมี

การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมได้จะต้องสะสมและบำเพ็ญบารมีเพิ่มบุญเพื่อเป็นกำลังในการประหารกิเลสที่เกาะอยู่ในจิตใจ การเวียนเกิดเวียนตายในแต่ละชาติต้องพยายามทำความดีสั่งสมติดต่อกันมา ต้องฝ่าฟันอุปสรรคต่อสู้กับกิเลสที่อยู่ภายในใจทนลำบากทั้งกายและใจเพื่อความเป็นพระโพธิสัตว์ ในการบำเพ็ญบารมีนั้น บุคคลต้องมีกำลังที่เต็มเปี่ยมที่ต้องการบรรลุ ได้สร้างคุณงามความดี ที่ประเสริฐอย่างยิ่งยวด และไม่ว่าจะบำเพ็ญบารมีข้อไหนจะประกอบด้วยบารมีอีก ๙ ข้อ รวมเป็น ๑๐ เสมอ เพื่อบรรลุเป้าหมายอันยิ่งใหญ่ ดังนั้น การสร้างบารมีเพื่อบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์บุคคล จึงเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับบุคคลมุ่งหวังเพื่อให้ตนเองได้สำเร็จตามความปรารถนา ไม่ว่าจะเป็ณาน อภิญญา มรรค ผล หรือนิพพานก็ตาม จึงทำให้บุคคลผู้มีปัญญาทั้งหลายมีความพยายามแสวงหาสั่งสมบุญกุศลด้วยวิธีการต่าง ๆ เพื่อให้ได้มาซึ่งความสุขหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ไม่กลับมาเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิต่าง ๆ อีกต่อไป

บทที่ ๔

การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ

ในพระพุทธศาสนา นี้ บรรดาสาวกทั้งหลายทั้งที่เป็นบรรพชิตและคฤหัสถ์ ผู้ปรารถนา ความเจริญในธรรม จะต้องมีการประพฤติดีด้วยทางกาย วาจาและใจ ตามหลักในทาง พระพุทธศาสนาที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ดีแล้ว ทั้งในส่วนของศีล สมาธิและ ปัญญา พัฒนาจิต ยกจิตขึ้นสู่ความเป็นพระอรหันต์บุคคล ในชั้นต่าง ๆ มีพระโสดาบันเป็นต้น ด้วย ความสามารถในการปฏิบัติที่ต่างกันไปตามภูมิธรรมที่ได้สั่งสมบารมีมา โดยเฉพาะความเป็นพระ อรหันต์ อันเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ในความเป็นพระอรหันต์นั้นมีอยู่หลาย ประเภทเมื่อกล่าวโดยละเอียด แต่เมื่อกล่าวโดยย่อมี ๒ ประเภทคือ ๑.) แบบสุกขวิปัสสกะ ๒.) แบบ สมถยานิก^๑ ทั้งสองแบบนี้มีสิ่งที่เหมือนกันคือ การกำจัดกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง ไม่ให้กลับมากำเริบ หรือเกิดขึ้นได้อีก ในส่วนที่ต่างกันคือ พระอรหันต์แบบสมถยานิก มีความสามารถพิเศษ ได้แก่ การมีหุทิพย์ และสามารถแสดงฤทธิ์ได้ แต่พระอรหันต์แบบสุกขวิปัสสกะ ไม่มีหุทิพย์ และไม่สามารถแสดงฤทธิ์ได้

พระอสีติมหาสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกองค์ที่บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์คนนับ แต่บรรดามีมาแต่อดีต ล้วนต้องผ่านการฝึกฝนอบรมและการปฏิบัติธรรมรวมถึงการบำเพ็ญบุญบารมี มาด้วยกันทั้งสิ้น พระนาลกเถระ ก็เป็นพระสาวกองค์หนึ่งผ่านการฝึกฝน อบรมภาวนา สั่งสมบุญ บารมีมายาวนาน ด้วยการออกบวชเป็นดาบสบำเพ็ญเพียรตั้งแต่เยาว์วัย จนสามารถบรรลุเป็นพระ อรหันต์ได้ ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาประวัติของท่านจึงได้กำหนดหัวข้อในการศึกษาดังนี้

- ๔.๑ ขาดิภูมิของพระนาลกเถระ
- ๔.๒ การบำเพ็ญบารมีในอดีตชาติของพระนาลกเถระ
- ๔.๓ การบำเพ็ญบารมีในปัจจุบันชาติของพระนาลกเถระ
- ๔.๔ ข้อปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ
- ๔.๕ การวิเคราะห์การบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ
- ๔.๖ การวิเคราะห์ข้อปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ
- ๔.๗ สรุปท้ายบท

๔.๑. ขาดิภูมิพระนาลกเถระ

ในกาลของพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า “ปทุมุตตระ” วันหนึ่งท่านได้เข้าไปเฝ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อฟังพระธรรมเทศนา ท่านได้เห็นภิกษุสาวกรูปหนึ่งประพฤติปฏิบัติโมเนยย ปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเพื่อความเป็นมุนี) จึงหวังเป็นอย่างยิ่งที่จะเป็นภิกษุผู้ปฏิบัติโมเนยยปฏิปทาบ้าง

^๑ ข.ช.อ. (ไทย) ๓๙/๗/๒๕๑.

ในอนาคต นับแต่นั้นท่านก็ได้บำเพ็ญบารมีแสนกัป และตั้งจิตปรารถนาขอให้ได้บรรลุอรหัตผลและเป็นพระมหาสาวก^๒

พระนาลกเถระเป็นพระอรหันตสาวกรูปหนึ่ง และเป็นเพียงรูปเดียวเท่านั้น ที่เป็นผู้บำเพ็ญเพียรใน “โมไนยปฏิบัติ” อย่างอุกฤษฏ์ เป็นผู้ได้รับการจัดไว้ในคณะของพระอสีติมหาสาวก คือพระสาวกผู้ใหญ่ของพระพุทธเจ้า ๘๐ องค์ แม้ว่าท่านจะไม่ได้รับยกย่องให้เป็นผู้เลิศในทางใดก็ตาม แต่ก็เป็นผู้ทรง “อริยมคุณ” อันควรแก่การเคารพสักการะบูชาเป็นอย่างยิ่ง^๓

๔.๒ การบำเพ็ญบารมีในอดีตชาติของพระนาลกเถระ

การสร้างสมบุญกุศลในอดีตชาติของท่าน ๆ ได้สร้างสมมาแต่ครั้งพุทธสมัยของพระปทุมุตตรพุทธเจ้า ถ้าจะนับด้วยระยะเวลาก็นานประมาณได้หนึ่งแสนกัป

สาเหตุที่ชักนำให้ท่านพระนาลกเถระทำความดีมาเป็นเวลานานแสนนานเช่นนี้ตามชีวประวัติของท่านพระนาลกเถระมีกล่าวไว้ในอรรถกถาคัมภีร์ปรมัตถโชติกาที่เป็นอรรถกถาขยายความบาลีนาถสูตร คัมภีร์ขุททกนิกาย สุตตนิบาตว่า ท่านนาลกเถระเจ้าองค์นี้ ในพุทธสมัยของพระปทุมุตตรพุทธเจ้า ท่านได้เห็นพระสาวกของพระปทุมุตตรพุทธเจ้าได้ปฏิบัติข้อปฏิบัติของ “มุนี” หรือ เรียกว่า “โมไนยปฏิบัติ” (โมไนย หรือ โมเนยยะ คือความเป็นปราชญ์หรือคุณธรรมของนักปราชญ์) อย่างยิ่งยวด แล้วได้เกิดความพอใจในข้อปฏิบัติ มีความประสงค์จะเป็นอย่างนั้น จึงตั้งความปรารถนาและได้บำเพ็ญบารมีทั้งหลาย จำเดิมแต่นั้นมาเป็นเวลาแสนกัปแล้วได้เกิดเป็นนาลกมาณพผู้เป็นหลานของอสีตฤาษี หรืออีกชื่อหนึ่งว่า (กาฬเทวิลดาบส)

๔.๓ การบำเพ็ญบารมีในปัจจุบันชาติของพระนาลกเถระ

สมัยพระพุทธเจ้าโคตมะ พระนาลกเถระ เกิดในวรรณะพราหมณ์เมืองกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ซึ่งมารดาของท่านเป็นน้องสาวของพระอสีตดาบส บุโรหิตของพระเจ้าสุทโธทนะ มาก่อน นาลกเถระออกบวชเป็นฤาษีตั้งแต่อายุยังน้อย อสีตดาบสผู้เป็นลุงได้เคยแนะนำไว้ว่า "วันข้างหน้าหากได้ยินเสียงกล่าวว่า พระพุทธเจ้า ให้เข้าใจเถิดว่าพระราชากุมารเสด็จออกบวช และได้ทรงตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว เจ้าจงไปเฝ้าและจงบวชเป็นสาวกของพระองค์เถิด " ฤาษีนาลกเถระรับคำด้วยความเคารพ คอยฟังเสียงคำว่าพระพุทธเจ้าอยู่ตลอด ๓๕ ปี เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงปฐมเทศนา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร โปรตปัญจวัคีย์ ทั้ง ๕ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ จากนั้น ๗ วัน ฤาษีนาลกเถระจึงไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน และสดับธรรม โมเนยยปฏิบัติ คือข้อปฏิบัติของมุนี

๔.๔ ข้อปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ

^๒ ปัญญา ใช้บางยาง, ๘๐ พระอรหันต์ ฉบับสมบูรณ์ (กรุงเทพมหานคร:ธรรมสภา, ๒๕๕๓), หน้า ๖๑.

^๓ จำเนียร ทรงฤกษ์, ชีวประวัติพุทธสาวก (เล่ม ๓). (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา), หน้า ๓๖๙.

เกิดโมเนยยโกลาหล

นาลกดาบสได้เป็นผู้สร้างสมบุญบารมีไว้ รักษาอินทรีรอกอยพระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่ในป่าหิมพานต์^๔ ๗ ปีก่อนที่พระพุทธเจ้าจะตรัสรู้และแสดงโมเนยยปฏิบัติแก่นาลกดาบสนั้น พวกพรหมชั้นสุทธาวาสรู้ล่วงหน้า จึงทอ้งไปในถิ่นมนุษย์ แจ้งว่าอีก ๗ ปี จะมีภิกษุรูปหนึ่งเข้าเฝ้า ทูลถามโมเนยยปฏิบัติ ท่านเรียกกาลเช่นนี้ว่า โมเนยยโกลาหล^๕

เป็นโกลาหลที่เทวดา (หมายถึงพรหม) ทั้งหลายทำการโกลาหล คือ พุดถึงข้อปฏิบัติ โมเนยยปฏิบัติ แต่อรรถกาสุตตนิบาตว่า เกิดก่อนแสดงโมเนยยปฏิบัติ ๗ วัน^๖

นาลกดาบสประพตพรหมจรรย์รอกอยข่าวตรัสรู้อยู่อย่างนั้น แล้วต่อมาได้ฟังเสียงประกาศกีก้องแห่งเทวดาทั้งหลายเที่ยวป่าวร้องกันว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงประกาศพระธรรมจักรอันประเสริฐแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นแล้วในโลกดังนี้ ท่านจึงได้ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ในวันที่ ๗ นับแต่วันที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงธรรมจักรมาแล้ว ก็เกิดความเลื่อมใส แล้วได้กราบทูลถามปฏิบัติอันประเสริฐของมุนีกับพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงเป็นมุนีผู้ประเสริฐว่า

“ข้าพระองค์ ได้รู้ตามคำของอสิตถาชี เพราะเหตุนั้น ข้าแต่พระโคตม ข้าพระองค์ขอทูลถามพระองค์ผู้ถึงฝั่งแห่งพระธรรมทั้งปวง ขอพระองค์จงพระกรุณาตรัสบอกมุนี และปฏิบัติอันสูงสุดของมุนีแก่ข้าพระองค์ผู้ไม่มีเรื่อน ผู้เที่ยวไปเพื่อแสวงหาภิกษุด้วยเถิด พระเจ้าข้า”^๗

๔.๔.๑ โมเนยยปฏิบัติ

ข้อปฏิบัติเมื่ออยู่ในบ้าน

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพยากรณ์ว่า ตถาคตจะบัญญัติปฏิบัติปฏิบัติของมุนีที่บุคคลกระทำ ได้ยาก ให้เกิดความยินดีที่ทำได้ยากแก่เธอ^๘

เธอจงพุงใจขึ้น จงเป็นผู้มีใจมั่นคง เธอพึงกระทำความเป็นเสมอต่อบุคคลผู้ที่ต่ำ และผู้ที่ไหวในบ้าน (ข้อความนี้มีอธิบายว่า จงทำให้เสมอกันต่อผู้ที่ต่ำและผู้ที่ไหว) กล่าวคือ จงเพียรพยายามด้วยตน อาย่าย่อท้อ มีความอดกลั้นต่อความไม่น่ายินดี เมื่อเข้าไปผูกพันกับญาติโยม ก็อย่าปล่อยให้กิเลสเกิดขึ้น ทำจิตอย่าให้ยินดีเมื่อมีคนไหว และอย่ายินร้ายหากมีผู้ต่ำ พึงยังจิตให้สงบ ไม่ลำพอง แม้จะมีพระราชากราบไหว้ก็ตาม

ข้อปฏิบัติเมื่ออยู่ป่า ให้สำรวมอินทรี

พึงรักษาความประทุษร้ายแห่งใจ พึงเป็นผู้สงบไม่มีความเย่อหยิ่งเป็นอารมณ์ ๑ ที่สูง

^๔ อปทาน.อ.๘/๑/๑๑๕/๕-๖.

^๕ ขุททก.อ. (ไทย) ๑/๑๖๖-๗.

^๖ สุตต.อ. (ไทย) ๑/๖/๖๔๓.

^๗ ขุ.สุ.อ. (ไทย), ๔๗/๒/๓๖๙/๕๑๐.

^๘ ขุ.สุ. (ไทย), ๖๖๗/๗๐๗.

และต่ำ อุปมาด้วยเปลวไฟในป่า ย่อมมาสู่คลองจักขุ^๙ เป็นต้น เหล่านารีย่อมประเล้าประโลมมุนี ร้องให้ ทั้งนุ่งผ้าเก่า ๆ ขาด ๆ เป็นต้น นารีเหล่านั้นอย่าพึงประเล้าประโลมท่าน คือแม้จะอยู่ในป่า หรือในสวนก็ยังไม่อาจพบกับอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ (อารมณ์ต่ำ) เช่น เสื่อโครงเป็นต้น และอารมณ์ที่น่าพอใจ (อารมณ์สูง) เช่น เห็นหญิงเก็บฟืนเป็นต้น อามรรมณ์สูงๆ ต่ำๆ เหล่านั้นเป็นเหมือนเปลวไฟ, จังระมัดระวังอาการต่างๆ ของสตรี เช่น หัวเราะ ร้องให้ และแก้ผ้า เป็นต้น อย่าให้นางเข้าไปใกล้

ตรัสให้สำรวมในปาฏิโมกข์

“มุนีละกามทั้งหลายทั้งที่ดีและไม่ดี (กามทั้งหลาย คือกามคุณ ๕) แล้วงดเว้นจากเมถุนธรรมไม่ยินดีในรัยในสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีใจสะดุ้งและใจมั่นคง พึงกระทำตนให้เป็นอุปมาว่าตัวเราก็นั่นใด สัตว์เหล่านั้นก็ฉนั้นนั้น ไม่ฆ่าเอง หรือไม่ใช้ผู้อื่นฆ่า”

(อรรถกถาจารย์อธิบายความตอนนี้ว่า จงอย่ายินดีในพวกของตน จงกระทำสัตว์ทั้งปวงกับตนให้เสมอกันว่า สัตว์ทั้งปวงก็รักชีวิตไม่ยอมตาย รักสุขเกลียดทุกข์ฉนั้นใด เราก็นั่นนั้น เมื่อกำจัดความยินดีในสัตว์ทั้งปวงได้แล้ว จงกำจัดความยินดีในตัวเองให้ได้ ด้วยเห็นว่าสัตว์ทั้งปวงฉนั้นใด เราก็นั่นนั้น และเมื่อเป็นผู้ละความยินดีและยินดีได้แล้ว ก็จะไม่เบียดเบียนสัตว์และไม่ฆ่าสัตว์ทั้งหลาย ทั้งที่มีความสะดุ้งและใจมั่นคงด้วยตัวเองหรือใช้ผู้อื่นกระทำ)^{๑๐}

ตรัสอาชีวะปาริสุทธิ (ความบริสุทธิ์ของการเลี้ยงชีพ)

มุนีละความปรารถนาและความโลภในปัจจุบัน ๔ อย่างที่ปุถุชนข้องอยู่แล้ว เป็นผู้มิจักขุ (ปรีชา คือความรอบรู้ชัดเจน) พึงปฏิบัติปฏิบัติทาของมุนี พึงละความทะเยอทะยานในปัจจุบัน ซึ่งเป็นเหตุแห่งมิจฉาชีพ ที่หมายรู้กันว่านรกนี้เสีย^{๑๑}

(อรรถกถาจารย์ให้ความหมายคำว่านรก ได้แก่ ตัณหา ที่เรียกตัณหาว่านรกเพราะเป็นของกระทำให้เต็มได้ยากเหมือนกัน) กล่าวคือ มุนีต้องพยายามละตัณหาเหตุของมิจฉาชีพ เพราะเป็นความปรารถนาเกินวิสัยอย่างปุถุชนปรารถนาหนึ่งอย่าง แล้วก็ปรารถนาเรื่อยไปไม่มีสิ้นสุด มุนีต้องมีจักขุ คือ ปัญญากำจัดตัณหาที่นั้นจึงจะข้ามนรกอันเนื่องมาจากมิจฉาชีพ

ตรัสโภชนมัตตัญญุตตา

มุนีพึงเป็นผู้มีท้องพร่อง (คือไม่เห็นแก่ท้อง) มีอาการพอประมาณ มีความปรารถนาน้อย ไม่มีความโลภ เป็นผู้หายหิว เป็นผู้ไม่มีความปรารถนาเป็นผู้หมดความต้องการ เป็นผู้ดับความเร่าร้อนได้แล้วทุกเมื่อ^{๑๒}

(อรรถกถาจารย์ อธิบายความในพระคาถานี้ว่า มุนีจะบริโภคอาหารก็บริโภคแต่น้อย ดังที่กล่าวว่ายังมีอีก ๔ หรือ ๕ คำจะอ้อม ให้เลิกเสีย แล้วให้ตีมน้ำแทน คำข้าวเหล่านั้นเท่านั้นเป็น

^๙ ขุ.สุ.อ. (ไทย), ๔๗/๒/๕๒๗.

^{๑๐} ขุ.สุ.อ. (ไทย), ๔๗/๒/๕๒๘.

^{๑๑} ขุ.สุ.อ. (ไทย), ๖๑๒/๖๖๘.

^{๑๒} ขุ.สุ.อ. (ไทย), ๔๗/๒/๓๖๙/๕๑๐-๕๑๑.

พออยู่ได้สบายสำหรับพระภิกษุผู้กระทำความเพียร มิใช่ว่าจะเป็นผู้มีท้องพองขึ้นอืดเหมือนสุบที่เต็มด้วยลม ต้องกำจัดความง่วงเหงาอันเกิดจากความเมืออาหารให้ได้ ผู้มีท้องพองอย่างนั้นแล้ว ก็ดี ต้องรู้จักประมาณในอาหาร คือต้องพิจารณาอาหารให้รู้จักคุณและโทษของอาหารแล้วจึงบริโภคอาหาร ต้องเป็นผู้มีความมกน้อยด้วยความมกน้อย ๔ ประการ^{๑๓} คือ

๑. มกน้อยในปัจจุบัน ๔

๒. มกน้อยในธาตุงค์ (คือไม่ยอมให้มีผู้รู้จัก ได้แก่การไม่ปรารถนาให้มีผู้อื่นล่วงรู้ว่าเรารักษาธาตุงค์)

๓. มกน้อยในปริยัติ (ได้แก่ ไม่ยอมยกให้ใครรู้ว่าตนเป็นพุทธฺร คือศึกษาเล่าเรียนมาก)

๔. มกน้อยในอธิคม (คือ ไม่ยอมยกให้ผู้อื่นรู้ว่าเราบรรลุมานหรือโสดาปัตติมรรค เป็นต้น)

ตรัสรู้ตงค์ การชวนชวายนในฆานและการเข้าสู่บ้าน

มุนีนั่นเที่ยวไปรับบิณฑบาตแล้ว (บิณฑบาตเป็นวัตร) พึ่งไปยังชวายนป่า (อยู่ในป่าเป็นวัตร) เข้าไปนั่งอยู่ที่โคนต้นไม้ (อยู่โคนต้นไม้เป็นวัตร) พึ่งเป็นผู้ชวนชวายนในฆาน (ทั้งโลกียฆานและโลกุตตรฆาน) เป็นนักปราชญ์ ยินดีในป่า พึ่งกระทำจิตให้ยินดียิ่ง เฟงฆานอยู่ที่โคนต้นไม้

ครั้นเมื่อสว่างแล้ว พึ่งควรเข้าไปสู่บ้าน ไม่ยินดีต่อโภชนะที่ยังไม่ได้ ควรนำอาหารออกจากบ้าน (ไม่เข้าไปรับอาหารภายในบ้านที่เขานิมนต์ พึ่งบิณฑบาตไปตามลำดับเรือนโดยไม่เข้าไปภายในบ้าน)

มุนีมาถึงบ้านแล้ว ไม่พึงเที่ยวไปในสกุลโดยรีบร้อน กำลังฉันอยู่ควรหยุดพูด (ไม่เกี่ยวข้องกับผูกพันกับพวกเขา) ตัดถ้อยคำเสียแล้ว (ไม่กล่าววาจาอันเป็นเหตุให้ได้ปัจจัย) ไม่พึงกล่าววาจาเกี่ยวกับการแสวงหาของกิน

มุนีนั่นคิดว่า เราได้สิ่งใดสิ่งหนึ่งก็เป็นการดี ถ้าไม่ได้ก็เป็นการดี เป็นผู้มีใจคงที่ เพราะการได้และไม่ได้ทั้งสองอย่างนั้น ย่อมก้าวล่วงทุกข์เสียได้

เปรียบเหมือนบุรุษแสวงหาผลไม้ เข้าไปที่ต้นไม้แล้ว แม้จะได้หรือไม่ได้ก็ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ วางจิตใจเป็นกลางแล้วกลับไป ฉะนั้น

มุนีถือบาตรเที่ยวไปอยู่ แม้ไม่เป็นใบ้ ก็ควรกระทำเป็นเหมือนคนใบ้ ไม่ควรดูหมิ่นทานว่าเล็กน้อย ไม่ควรดูถูกดูแคลนบุคคลผู้ให้ ก็เป็นปฏิบัติสูงต่ำที่พระพุทธสมณะประกาศไว้แล้ว (หมายถึงมรรคปฏิบัติ, หากปฏิบัติง่ายและรู้เร็ว ก็เรียกว่าปฏิบัติสูง หากปฏิบัติยากและรู้ช้าก็เรียกว่าปฏิบัติต่ำ)

มุนีทั้งหลายย่อมไม่ไปสู่พระนิพพานถึง ๒ ครั้ง^{๑๔} ด้วยมรรคเดียว เช่น โสดาปัตติมรรค เกิดขึ้นละกิเลสเพียงครั้งเดียว โสดาปัตติมรรคจะไม่เกิดขึ้นเป็นครั้งที่สองอีก) พระนิพพานนี้ควรถูกต้องครั้งเดียวเท่านั้นหามิได้

ก็ภิกษุผู้ไม่มีต้นหา ตัดกระแสดกิเลสได้แล้วละกิจน้อยใหญ่ได้เด็ดขาดแล้ว ย่อมไม่มีความเร้าร้อน”

^{๑๓} ขุ.สุ. (ไทย), ๔๗/๒/๕๓๐.

^{๑๔} ขุ.สุ.อ. (ไทย), ๔๗/๒/๓๖๙/๕๑๒.

๔.๔.๒ ข้อปฏิบัติที่ทำได้ยากยิ่งขึ้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ตถาคตจักบอกปฏิบัติปทาของมุนีแก่เธอ ภิกษุผู้ปฏิบัติปฏิบัติปทาของมุนี

ควรเป็นผู้มีคมมีดโกนเป็นเครื่องเปรียบเทียบควรใช้ลั่นกดเพดานไว้ด้วยลิ้นแล้ว

ควรเป็นผู้ไม่ควรเห็นแก่ท้อง” คือ ไม่พึงฉันทอาหารที่ได้มาอย่างไม่ชอบธรรม

พึงขมความอยากในรสด้วยการกดเพดานด้วยลิ้น แม้ได้อาหารมาอย่างชอบธรรมก็พึงบริโภคอย่างระมัดระวังอย่าให้กิเลสเกิดขึ้น เหมือนคนเสียน้ำฝิ่งที่คมมีดโกน เขาต้องเลี้ยวอย่างระมัดระวังเพราะเกรงว่าลิ้นจะขาด

มีจิตใจไม่ย่อหย่อน ย่อท้อ (คือ ไม่คิดมาก เช่นวิตกกังวลถึงญาติ และสภาพอากาศ บ้านเมือง หรือเทวดาเป็นต้น) ไม่ควรมีกลิ่นติดบิ (กิเลส) ไม่ควรอาศัยกิเลส

ควรมีพรหมจรรย์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า (คือไม่ควรมีกิเลส ไม่ควรเกี่ยวข้องกับใคร ๆ ด้วยตัณหา และควรมุ่งเฉพาะต่อศาสนพรหมจรรย์อันรวมลงในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา, มรรค) เป็นที่ไปในเบื้องหน้า

พึงศึกษาเพื่อการนั่งผู้เดียว (นั่งในที่เสียบสังัด) และเพื่อประกอบภาวนาที่สมณะพึงอบรม (เจริญกรรมฐานทั้งหลาย) เธอผู้เดียวจะอภิรมย์ความเป็นมุนีที่ตถาคตบอกแล้วโดยส่วนเดียว

(อรรถกถาจารย์อธิบายว่า การนั่งผู้เดียว คือนั่งในที่เสียบสังัด^{๑๕} แต่ไม่ได้หมายถึงการนั่งอย่างเดียว หมายถึงอิริยาบถ ๔ คำว่า ประกอบภาวนาที่สมณะพึงอบรม ได้แก่การอบรม อารมณ ๓๘ ประการ)

ทิศทั้ง ๑๐ ย่อมปรากฏด้วยเสียงสรรเสริญของนักปราชญ์ทั้งหลาย (คือหากเจริญปฏิบัติเหล่านี้ก็จะมีเกียรติฟุ้งไป ๑๐ ทิศ) เธอได้ฟังเสียงของนักปราชญ์ทั้งหลายผู้เจริญมาน ผู้สละกามารมณ์แล้วจากนั้นพึงกระทำหิริ (ความละอายต่อบาป) และศรัทธาให้ยิ่งขึ้นไป เมื่อเป็นเช่นนี้ก็เป็นสาวกของตถาคตได้

๔.๔.๓ เป็นสมณก็ต้องมีคุณของบัณฑิตด้วย

เธอจะรู้แจ่มแจ้งซึ่งคำที่ตถาคตกล่าวนั้นได้ด้วยการแสดงแม่น้ำทั้งหลาย (คือยกตัวอย่างให้เข้าใจง่าย ๆ เรื่องคนกับน้ำ) ทั้งในเหมืองและหนอง แม่น้ำน้อย ห้วย ย่อมไหลตั้งโดยรอบ ในแม่น้ำใหญ่หรือห้วยน้ำใหญ่อย่อมไหลเสียบ” สิ่งใดพร่อง สิ่งนั้นย่อมมีเสียงดัง (สายน้ำยิ่งเล็กย่อมไหลเสียบเสียงดัง) สิ่งใดเต็มสิ่งนั้นไม่มีเสียงดัง (สายน้ำใหญ่จะไหลนิ่ง) ผู้ไม่นั่งถือว่าพระพุทธรูปเจ้าเป็นของเรา ย่อมฟังชานว่าเราไม่ได้บำเพ็ญปฏิบัติปทาของมุนี สำหรับผู้นับถือพระพุทธรูปเจ้าว่าเป็นของเราย่อมไม่ฟังชาน มีหิริ ศรัทธา และมีจิตสงบ ดุจแม่น้ำใหญ่ไหลเสียบ

“คนพาล (โง่) เปรียบเหมือนหมอน้ำที่มีน้ำครึ่งหนึ่ง ส่วนบัณฑิตเหมือนห้วยน้ำที่เต็มเพราะสงบ^{๑๖}

สมณะกล่าวถ้อยคำใดมาก ที่เข้าถึงประโยชน์ประกอบด้วยประโยชน์ รู้ถ้อยคำนั้นน้อย

^{๑๕} ขุ.สุ.อ. (ไทย), ๔๗/๒/๕๓๖.

^{๑๖} ขุ.สุ.อ. (ไทย), ๔๗/๒/๓๖๙/๕๑๒.

ยอมแสดงธรรม (ทรงต้องการให้รู้ถึงเหตุที่ทรงต้องการแสดงธรรม)

สมณะผู้นั้นรู้ว่าย่อมกล่าวถ้อยคำมาก สมณะใดรู้ที่อยู่ สรรวมตน สมณะนั้นรู้เหตุที่ไม่
นำประโยชน์เกื้อกูลและความสุขมาให้แก่สัตว์ทั้งหลาย ย่อมไม่กล่าวมาก

สมณะผู้นั้นแหละเป็นมุนี ย่อมควรซึ่งปฏิบัติของมุนี สมณะนั้นได้ถึงธรรมะเพื่อเป็น
มุนีแล้ว” (คืออรหันตมรรค)”

(อรรถกถาจารย์ขยายความในตอนนี่ว่า พระพุทธสมณะผู้ประกอบด้วยพระ
สัพพัญญุตญาณอย่างนั้น เมื่อรู้จึงทรงแสดงธรรม เมื่อรู้จึงกล่าวมาก ส่วนผู้รู้ซึ่งธรรมอันพระ
พุทธสมณะนั้นทรงแสดงไว้แล้ว ด้วยความรู้อันเป็นฝ่ายเบื้องหน้าก็สรรวมตน คือการคุ้มครองจิต
คำใดไม่นำมาซึ่งประโยชน์สุขแก่สัตว์ทั้งหลาย เมื่อรู้ซึ่งคำนั้นก็ไม่ว่าพูดมาก

ผู้เป็นเช่นนั้นย่อมสมควรเรียกว่า มุนี ผู้ปฏิบัติเพื่อมุนีเช่นนั้น ย่อมสมควรแก่ข้อปฏิบัติ
ของมุนี และไม่ใช่แต่เพียงสมควรอย่างเดียวก่อนนั้น ยังถึงความเป็นมุนี คือได้สำเร็จจรหดมรรค
ญาณ (ความรู้ในทางปฏิบัติเพื่อบรรลุพระอรหันต์)^{๑๗}

สรุปข้อปฏิบัติของพระภิกษุผู้ประพฤติ “โมโนยปฏิบัติ” หรือ “โมเนยยปฏิบัติ” ตาม
พระพุทธพจน์นั้น ดังนี้

เธอพึงทำจิตใจให้เสมอกัน ทั้งในสัตว์และบุคคลทั้งปวง อย่าเลือกที่รักมักที่ชังต่อ
บุคคล ในโคจรคามที่เธอเที่ยวไปบิณฑบาต

ถึงใครจะด่าว่า ตัดพ้อ เสียดสี ถากถางเธอ เธออย่าโกรธ อย่าโทมนัสขัดเคือง อย่า
เกลียดชังตอบ

ถึงใครจะนบไหว้เอาใจ จะเคารพยำเกรง เธออย่ารักใคร่ เธอจงทำไว้ในใจให้เสมอ
ให้เสมอกัน

เธอพึงรักษาใจให้ปราศจากโทสะ (ความคิดประทุษร้าย, ความฉุนเฉียว)

เธออย่าได้มีอัสสมิมานะ (ถือตัวว่าวิเศษกว่าคนอื่น, การถือเราถือเขา) เมื่อจะเที่ยวไป
ในสถานที่ใด ๆ จงทำใจให้หมดสิ้นจากมานะ (ความสำคัญตัวผิด, การถือตัว)

เธออย่าจงหองฟองชน (แสดงกิริยาเย่อหยิ่ง) กิริยาเย่อหยิ่งจงหองฟองชนนั้น

เธอจงขจัดสลัดออกจากขันธสันดาน

นาลกตาสได้ฟังปฏิบัติของมุนีหรือโมโนยปฏิบัติแล้ว จึงเกิดความเลื่อมใสและได้
กราบทูลขอบรรพชาอุปสมบท ครั้นได้อุปสมบทแล้ว ก็เป็นผู้มีความมักน้อย ๓ อย่าง คือ

๑.) มักน้อยในการเห็น ๒.) มักน้อยในการฟัง ๓.) มักน้อยในการถาม^{๑๘}

ครั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมจบลงแล้ว พระนาลกเถระมีจิตผ่องแผ้วยินดี
กราบถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วก็ไม่กระทำให้เกิดความโลภขึ้นว่า ข้าพระองค์เข้าไปสู่
ป่าแล้ว ขอให้ได้เห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าอีกนี่เรียกว่า “ความมักน้อยในการเห็น”

พระนาลกเถระ ไม่กระทำให้เกิดความโลภว่า ขอให้ข้าพระองค์ได้ฟังพระธรรมเทศนา
อีก นี่เรียกว่า “มักน้อยสันโดษในการฟัง”

^{๑๗} ขุ.สุ.อ. (ไทย), ๔๗/๒/๕๓๙.

^{๑๘} ขุ.สุ.อ. (ไทย), ๔๗/๒/๕๓๙.

พระนาลกเถระ ไม่กระทำให้เกิดความโลภว่า ขอให้ข้าพระองค์ได้ฟังพระธรรมเทศนา
อีก นี้เรียกว่า “มักน้อยในการถาม”

๔.๕ วิเคราะห์การบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ

"พระนาลกะฟังเทศน์แล้วกราบบังคมทูลลาเข้าป่าเลย คนโบราณเขาทำกันอย่างนั้น
ฟังทีเดียวพอเลยรู้หลักว่าปฏิบัติอย่างไรแล้ว ในพระไตรปิฎกกล่าวว่า ท่านบิณฑบาตจากบ้านสู่
บ้าน อยู่อาศัยจากโคนไม้สู่โคนไม้ แปลว่าไม่เคยอยู่ช้ำที่เลย บิณฑบาตจากหมู่บ้านนี้ ฉันทเสร็จก็
หลบไปหาที่เหมาะสมแก่การปฏิบัติได้ร่มไม้ ถึงเวลาเดินต่อไปบิณฑบาตอีกหมู่บ้านหนึ่ง

เมื่อปฏิบัติอย่างอุกฤษฏ์ ไม่กี่วันก็บรรลุอรหัตผล แต่ท่านพิจารณาดูแล้ว ปรากฏว่า
งานอื่นไม่มี ในเมื่อบรรลุแล้วงานอื่นไม่มี ก็เลยส่งจิตไปกราบทูลลาองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธ
เจ้าเพื่อเข้าสู่พระนิพพาน เสร็จแล้วพนมมือน้อมรับมรดกภาพ ท่านก็เลยเป็นพระอรหันต์รุ่นแรก ถาม
ว่าเป็นรุ่นแรกขนาดไหนถ้าเทียบกับพระสาวกทั้งหมด คำตอบก็คือตามหลังกลุ่มพระปัญจวัคคีย์
เลย แต่ท่านไม่ได้มีบทบาทในพุทธศาสนา นอกจากเป็น “เนตติ” คือแบบอย่างที่เราเอาไว้ ให้
เห็นถึงความมักน้อย สันโดษ อย่างเอาจริงเอาจัง

โดยเฉพาะคำว่า มีความปรารถนาน้อยในคำถาม มั่นใจเถอะว่า ถ้าหลักการถูกต้อง
อย่างไรก็ต้องได้ผลแน่ ไม่เสียเวลามาถามเลย ตัดสินใจปฏิบัติตั้งแต่ต้นจนจบ (ม้วนเดียว) แล้ว
ท่านก็เข้าพระนิพพาน นับว่าเป็นบุญของโลกที่มีพระอรหันต์ไปพระนิพพานตั้งแต่แรก ๆ
ขณะเดียวกันก็เป็นแบบอย่างที่เราคนอื่นจะได้ดูปฏิบัติของท่านด้วย

ไม่ห่วงอาลัยที่อยู่ มักน้อย สันโดษ ไม่ติดข้องด้วยตระกูล บิณฑบาตจากบ้านนี้ รุ่งขึ้นก็
อีกหมู่บ้านหนึ่ง รุ่งขึ้นก็อีกหมู่บ้านหนึ่ง ไม่อยู่ช้ำที่ พักโคนไม้ต้นนี้ คั้นถัดไปก็ต้นไม้อีกต้นหนึ่ง คั้น
ถัดไปก็อีกต้นหนึ่ง

ฉะนั้น สิ่งที่ท่านพระนาลกนั้นทำ ตรงกับหลักธรรมขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธ
เจ้าทุกประการเลย ที่ว่าปฏิบัติไปแล้วต้องประกอบด้วย

อัปปิจจตา เป็นผู้มักน้อย

สันตุฎฐิตา เป็นผู้สันโดษ

สัลলেখตา เป็นผู้ตั้งหน้าขัดเกลากาย วาจา ใจของตน

ปวิเวกตา หลีกออกจากหมู่ ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ

จะเห็นว่าท่านเองทำตรงหลักการทุกอย่าง ทั้งที่พระพุทธเจ้าท่านยังไม่ได้บัญญัติ
หลักธรรมทั้งหลายเหล่านี้ในช่วงนั้น

ปรินิพพาน

ท่านว่า หากภิกษุผู้ปฏิบัติโมเนยยปฏิบัติทาอย่างสูงสุด (ชั้นอุกฤษฏ์) ก็จะมีชีวิตอยู่ได้
เพียง ๗ เดือนเท่านั้น หากปฏิบัติอย่างปานกลางจะมีชีวิตอยู่ได้เพียง ๗ ปี หากปฏิบัติอย่างอ่อน
(ขั้นต่ำ) จะคงมีชีวิตอยู่ได้เพียง ๑๖ ปี

ส่วนพระนาลกเถระ ได้บำเพ็ญในปฏิบัติของมุนีหรือโมเนยยปฏิบัติชั้นอุกฤษฏ์ คือ
สูงสุด เพราะฉะนั้นท่านจึงมีชีวิตอยู่ได้เพียง ๗ เดือนเท่านั้น ครั้นพอสิ้น ๗ เดือนแล้ว ท่านก็รู้ว่า

อายุสังขารของท่านหมดสภาพที่จะคงทนต่อไปได้ จึงได้สรงน้ำชำระกายและนุ่งห่มผ้าไตรจีวรให้เรียบร้อย แล้วหันหน้าไปทางพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ กราบด้วยเบญจางคประดิษฐ์ ได้แก่ กราบด้วยการตั้งองค์ ๕ จดลงกับพื้น คือหน้าผาก ๑ ฝ่ามือทั้ง ๒ เข้าทั้ง ๒ แล้วลุกด้นขึ้นยืน ประนมมือนับชั้นอธิษฐานโดยยืนฟังภูเขาหิมาลัยบรรพตนั้นอย่างสงบ^{๑๙}

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงทราบด้วยพระพุทธานุภาพ จึงเสด็จพร้อมด้วยพระภิกษุสาวกทั้งหลายไปยังภูเขาหิมาลัย ทรงกระทำฌานปณิกจรสรีระศพของพระนาลกเถระ เสร็จแล้วโปรดให้สร้างพระเจดีย์บรรจุอัฐิธาตุของท่านไว้ ณ ภูเขาอันเป็นสถานที่ดับขันธ์แห่งนั้น ถ้านึกถึงพระอรหันต์ที่ไปพระนิพพานเป็นองค์แรก ๆ ในพระพุทธานุภาพของเราขณะนี้ ต้องนึกถึงพระนาลกเถระที่เป็นหลานของอสิตดาบสหรือกาฬเทวิลดาบส" ผู้ปฏิบัติโมเนยยปฏิบัติบาทแต่เพียงรูปเดียวในกาลของพระสมณโคตม สัมมาสัมพุทธเจ้า

การที่มีบันทึกไว้ว่า “ในพระศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง จะมีพระสาวกผู้บำเพ็ญโมเนยยปฏิบัตินี้เพียงรูปเดียวเท่านั้น”^{๒๐}

๔.๖ วิเคราะห์ข้อปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ

การดำเนินชีวิตแบบฤๅษี เป็นแบบชีวิตที่มีมานานอย่างหนึ่ง เป็นเรื่องที่น่าประหลาดแต่โบราณกาล ทั้งในอียิปต์ ปาเลสไตน์ ซีเรีย และประเทศทางตะวันออกหลายประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือประเทศอินเดีย กล่าวกันว่าการดำเนินชีวิตแบบฤๅษี น่าจะเป็นรูปแบบของการใช้ชีวิตทางศาสนาที่เก่าแก่ที่สุด

คัมภีร์อาร์ณยกะของพราหมณ์กล่าวว่า พราหมณ์อยู่ป่าเรียกว่า “วนปรสเถ” มีหน้าที่ศึกษาคัมภีร์ ประกอบพิธีบูชาขีณ สวดมนต์และทำสมาธิ แต่ไม่ได้กล่าวถึงการบำเพ็ญตบะใดๆ ไว้

คำว่า “มุนี” คำว่า “ดาบส” ในขั้นแรกหมายถึงผู้อยู่ป่าและบำเพ็ญตบะด้วยวิธีการต่าง ๆ คัมภีร์อุปนิษทกล่าวว่า การบำเพ็ญตบะและการสละกามวัตถุ เป็นวิธีการปฏิบัติให้เข้าถึงฐานะที่สูงที่สุดและกล่าวว่านักปฏิบัติมี 2 อย่าง คือ

นักปฏิบัติประจำหมู่บ้าน ทำการบูชาขีณ บำเพ็ญตบะ ชักชวนชาวบ้านทำงานที่เป็นสาธารณประโยชน์ เช่น ขุดบ่อน้ำ สร้างหนทางเป็นต้น แม้จะปฏิบัติในขั้นสูง ๆ ก็กลับมาใช้ชีวิตทางโลกได้อีก

นักปฏิบัติที่ออกอยู่ป่า มีศรัทธามั่นคง ถือสัจจะ บำเพ็ญตบะ เพื่อไปสู่เทวโลกตามทางที่เรียกว่า เทวยาน ไม่กลับมาয়ังโลกนี้อีก ประเภทหลังนี้เรียกว่า “สันยาสิน” ส่วนใหญ่ใช้ชีวิตในการออกจาริกจากหมู่บ้านสู่หมู่บ้าน จากแคว้นสู่แคว้น ดำรงชีวิตด้วยภิกขาจารมาปรากฏชัดเจนในเรื่องอาศรมของฮินดูว่า ประเภทหลังนี้เป็นนักบวชสละโลกโดยสิ้นเชิง

คำว่า “มุนี” ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง “ผู้ได้อบรมตนทางกายวาจาใจแล้ว” ปรากฏในคัมภีร์นิเทศ 6 ประเภท คือ

- ๑) อาคารมุนี มุนีครองเรือน เป็นผู้รู้และปฏิบัติตามคำสอน แต่ใช้ชีวิตทางโลก

^{๑๙} ชุ.สุ.อ. (ไทย) ๔๗/๓๘๙/๖๖๑.

^{๒๐} สุตต.อ. (ไทย) ๑/๖/๖๓๑-๖๖๑., อปทาน.อ. ๘/๑/๑๑๖.

- ๒) อนาคตามุนี มุนีผู้ไม่ครองเรือน เป็นผู้สละโลกตรงกันข้ามกับอย่างอื่น
- ๓) เสขมุนี มุนียังต้องศึกษา หมายถึงผู้ได้บรรลุมรรคผลในขั้นต้น ๆ
๔. อเสขมุนี มุนีที่ไม่ต้องศึกษา หรือ จบการศึกษาคือ พระอรหันต์
๕. ปัจเจกมุนี มุนีคือ พระปัจเจกพุทธเจ้า ผู้ที่ตรัสรู้ธรรมเฉพาะตน
๖. มุนิมุนี หรือ มหามุนี หมายถึงจอมมุนีคือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

โดยนัยนี้คำว่า มุนี จึงหมายถึง นักปราชญ์ ส่วนคำว่า “ดาบส” แปลว่า “ผู้มีตบะ” หมายถึงผู้บำเพ็ญตบะต่าง ๆ ใช้หนังสือต่าง ๆ เช่น หนังสืออรรถกถา และยังมีหมายถึงนักบวชเปลือยกายอีกด้วย ในทางพระพุทธศาสนาเรียกผู้กำจัดกิเลสได้ว่า “ดาบส” ในความหมายว่า ทำลายกิเลสได้ เป็นที่น่าสังเกตว่า ศัพท์เหล่านี้ที่ศาสนาต่าง ๆ ในอินเดียใช้อยู่แล้ว เป็นที่ปรากฏแพร่หลายในหมู่ชนหรือเป็นที่รู้จักในหมู่ชน พระพุทธเจ้าทรงนำมาใช้ในพระพุทธศาสนา ด้วยการให้ความหมายใหม่หรือกำหนดหลักเกณฑ์ใหม่ ช่วยให้มีความรวดเร็วในการสื่อสารรับรู้เป็นวิธีการเหมาะสมอย่างยิ่งในการประกาศศาสนาขึ้นมาใหม่ แม้คำว่า “ฤๅษี” พระองค์ก็อยู่ในฐานะ “มหาฤๅษี” แปลว่า “ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่” การที่พระพุทธเจ้าทรงนำศัพท์เก่ามาใช้ เช่นนี้ ไม่ปรากฏกล่าวถึงว่าเป็นการเสียเกียรติเสียศักดิ์ศรีแต่อย่างไร น่าจะถือเป็นวิธีการอันฉลาดของนักการสอนอย่างยิ่ง

คัมภีร์มัชฌิมนิกาย กล่าวว่า พรหมณ์ฤๅษี ดำเนินชีวิตอยู่ในป่า มีทรรศนะว่าโลกสวรรค์สามารถบรรลุได้ในชาติหน้า ด้วยการบำเพ็ญตบะและบูชาโยนิ ทำให้คนทั่วไปเชื่อตามว่า ความบริสุทธิ์หรือโมกษะ หรือที่เรียกกันทั่วไปว่าสวรรค์นั้น เป็นรากฐานที่จะเข้าถึงได้ด้วยการปฏิบัติทรมาณตัวเท่านั้น วิธีการดังกล่าวนี้ในปฐมเทศนาคือ “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า “อตตกิลมถานุปรโยค”^{๒๑} คือการทำความเพียรทรมาณตัวว่า ไม่ใช่ทางโมกษะว่า ไม่ใช่ข้อปฏิบัติของภิกษุ ไม่ใช่ข้อปฏิบัติของนักบวช เป็นวิธีการปฏิบัติที่ตึงเกินไป ไม่ประเสริฐ ไม่ได้ประโยชน์ที่ประสงค์ไม่ใช่ทางให้บรรลุอริยสัจได้ จึงตรัสกับนักบวชว่าไม่พึงปฏิบัติ

การปฏิบัติทรมาณตนที่พระพุทธศาสนากล่าวถึง ส่วนใหญ่เป็นวิธีการปฏิบัติของพวกเขา ปริพาชก และนักบวชบางนิกายนอกพระพุทธศาสนา ตัวอย่างเช่น “นิครนถนาฏบุตร” ถือว่าความสุขความทุกข์เกิดขึ้นอยู่กับกรรมในอดีตชาติ การบำเพ็ญตบะทรมาณตัว เป็นวิธีการกำจัดกรรมเหล่านั้นให้หมดไป ทั้งเป็นวิธีการป้องกันกรรมใหม่ไม่ให้เกิดขึ้นด้วย การที่จะหยุดกระแสกรรมได้อย่างสมบูรณ์จะต้องรู้จักทุกข์มาก่อน ถ้าปราศจากทุกข์เสียแล้วเวทนาจึงไม่ได้ เมื่อไม่มีทุกข์เวทนาแล้วจะถึงที่สุดทุกข์ได้อย่างไร การบำเพ็ญตบะต่าง ๆ จึงเป็นวิธีการสำคัญตามหลักการของนิครนถนาฏบุตร

๔.๖.๑ วิธีการบำเพ็ญตบะที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

หลายแห่งตามที่กล่าวถึงบุคคลในเรื่องนั้น ๆ ประมวลมากกล่าวไว้โดยย่อในที่นี้ ดังนี้ โยคีบางท่านถือการเปลือยกายเป็นวัตร คือเป็นข้อปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ปรากฏในศาสนาเซน นิกายหนึ่งเรียกว่า “นิกายที่ข่มพร” แปลว่า ทุ่งลมหม่มฟ้า อเจลก บางท่านไม่ปฏิบัติตามหลักของ

^{๒๑} ที.สี. (ไทย) ๘/๑๗๕ - ๑๗๗/๕๘/๒๔๗.

สังคม เช่น

รับอาหารด้วยการเลียมือ

ไม่รับอาหารที่เขาเชื้อเชิญ

ไม่รับอาหารจากสตรีมีครรภ์

ไม่รับอาหารจากบุคคลที่มีสุนัขเฝ้ามองอยู่

บางพวกถือรับอาหารจากบ้านเดียว สองบ้าน สามบ้าน อย่างมาก ๗ บ้าน

บางพวกถือรับอาหารจำกัดประมาณ คือรับอาหารเพียงคำเดียว สองคำ สามคำ หรือ เจ็ดคำ เป็นอย่างมาก

บางนิกายถือรับอาหารผัก ผลไม้หรือถือไม่รับอาหารเลย

บางพวกใช้แผ่นหนังนุ่มห่ม หรือใช้ผ้าที่ทำด้วยผมนมนุษย์ ทำด้วยขนสัตว์ ขนนก

บางพวกถือวิธีการถอนผมและหนวดโดยห้ามโกนอย่างเด็ดขาด

บางพวกถือการนั่งบ่าเพื่อบูชิตบะด้วยท่าทางที่แปลก ๆ

บางพวกถือการนอนกลางแจ้ง

บางพวกถือการนอนหวมทรมาณตัว

บางพวกถือการชำระบาปด้วยการอาบน้ำ

บางพวกถือการไม่อาบน้ำเป็นข้อปฏิบัติ

บางพวกถือหลักถือสังฆาอย่างเคร่งครัด มีความระมัดระวังอย่างยิ่งในการที่จะไม่ฆ่า สัตว์ แม้ว่าเป็นเป็นระดับจุลินทรีย์ก็ตาม

บางพวกถือการเดินทางไกลโดยไม่มีการอาบน้ำเพื่อไม่ต้องทำร้ายสัตว์ในการอาบน้ำ

บางพวกนิยมอยู่อาศัยตามคอกวัว เลี้ยงชีวิตด้วยผลไม้เพียงเล็ก ๆ วันละหนึ่งผลเป็นต้น

เหล่านี้คือการบำเพ็ญตบะต่าง ๆ ของนักบวชนานานิกายที่พระพุทธศาสนากล่าวถึงใน

ในพระไตรปิฎก

เป็นที่น่าสังเกตว่า พระพุทธเจ้าตรัสเล่าไว้ในบางสูตรว่า ก่อนตรัสรู้พระองค์เคย บำเพ็ญตบะมาอย่างไรบ้าง เป็นที่ปรากฏว่า พระองค์ทรงปฏิบัติตบะมาหลายอย่าง การบำเพ็ญ ตบะ^{๒๒}เหล่านั้น คือการพิสูจน์ว่าจะเป็นการให้บรรลุธรรมที่สูงที่สุดหรือไม่ พระองค์ไม่ได้ปฏิบัติตบะ เหล่านี้ไปอย่างมกมาย เมื่อทรงปฏิบัติสูงสุดและเป็นที่รับรองแน่ชัดว่าไม่มีใครเสมอเหมือนและ ไม่บรรลุผลสำเร็จ จึงทรงเปลี่ยนแปลงหาวิธีการอย่างอื่นต่อไป ตามที่กำหนดว่าจะให้สำเร็จได้ ดังนั้น การที่พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธการปฏิบัติบางอย่างว่าไร้ประโยชน์นั้น เป็นการปฏิเสธที่มี หลักฐานอ้างอิงไม่ใช่เป็นการปฏิเสธอย่างเลื่อนลอย แม้การยืนยันข้อปฏิบัติใด ๆ ว่าให้ผลได้จริงก็ เช่นเดียวกัน ข้อนี้เป็นตัวอย่างที่ดีของพุทธศาสนิกทั่วไป เพราะเป็นวิธีการที่เหตุผล วิธีการเหล่านี้ มาในสมัยหลังเรียกว่า วิธีการทางวิทยาศาสตร์ อย่างไรก็ตาม การบำเพ็ญตบะนั้น พระพุทธเจ้า ไม่ได้ปฏิเสธว่าใช้ไม่ได้ไปเสียทุกอย่าง ทรงปฏิเสธตบะบางอย่าง และทรงยืนยันตบะอย่างว่า ถูกต้อง เช่น การถือศีลอุโบสถเป็นตบะ เป็นต้น

พระพุทธเจ้า ตรัสไว้ในกัสมปมหาสีหนาทสูตร ที่มณิกาย สิลขันธวรรคว่า พระองค์

^{๒๒} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๙๕ - ๓๙๖/๑๖๕/๒๔๗.

ไม่ได้กำหนดบะป๋ไปเสียทั้งหมด เพราะตบะที่เป็นกุศลก็มี ทรงทราบดีว่าผู้บ๋าเพ็ญตบะบางท่านตายไปแล้วเกิดในภพภูมิที่สูงขึ้นก็มี แต่ก็มีนักบ๋าเพ็ญตบะในทางผิด ๆ

คัมภีร์มหานิทเทส ได้กล่าวถึงชาวอินเดียแสวงหาความบริสุทธิ์ ด้วยการบ๋าเพ็ญตบะ บางประการ เช่น การถือศีลอย่างเคร่งครัด การให้ชีวิตทานแก่ช้าง ม้า วัว เป็นต้น แม้ในชาดกก็กล่าวถึงดาบสบ๋าเพ็ญตบะด้วยวิธีการต่าง ๆ ซึ่งจะไม่นำรายละเอียดมากกล่าวในที่นี้ เพียงแต่ต้องการกล่าวให้เห็นว่า การบ๋าเพ็ญตบะต่าง ๆ นั้นเป็นที่ปฏิบัติกันอย่างแพร่หลาย แม้ว่าหลักการและขั้นตอนต่าง ๆ จะไม่ได้กล่าวไว้ชัดเจนก็ตาม^{๒๓}

๔.๖.๒ พุทธสาวกประเภทอรรถกถาญาณุโยค

พุทธสาวกกลุ่มที่มีวิถีชีวิตอยู่ในข้างสุดโต่ง โดยเฉพาะการประพฤติทรมาณตนในแบบอรรถกถาญาณุโยค และการเสพกามสุขในแบบกามสุขัลลิกานุโยคอย่างพร้งพร้อม ประกอบด้วยวรรณะพราหมณ์ที่ประพฤติพรตออกบวช เล็งผลจากการปฏิบัติตนเพื่อหลุดพ้นและอีกกลุ่มหนึ่งเป็นวรรณะแพศย์ คือ เป็นบุตรของมหาเศรษฐีที่มีวิถีชีวิตอยู่ในโลกียสุขอย่างบริบูรณ์ ต่อมาได้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา แล้วได้รับฟังคำสอนเกี่ยวกับหลักมัชฌิมาปฏิปทาโดยตรง มีดังนี้

พระปัญจวัคคีย์ประกอบด้วย พระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นหัวหน้า และบุตรพราหมณ์อีก ๔ เป็นต้น ท่านเป็นผู้เดียวที่อายุมากที่สุด ออกบวชเป็นฤๅษีติดตามอุปัฏฐากพระพุทธเจ้า เมื่อพระพุทธเจ้าบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว จึงได้ฟังธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ได้บรรลุธรรมเป็นกลุ่มแรก^{๒๔} พระนาลกะเป็นอีกรูปหนึ่งที่ตั้งอยู่ในกลุ่มพระสาวกที่ปฏิบัติแบบอรรถกถาญาณุโยค (โมเนยยปฏิปทา) ที่เกิดความเลื่อมใส จึงทูลขออุปสมบท แล้วทูลลาพระพุทธเจ้าเข้าป่าปฏิบัติในโมเนยยปฏิบัติอย่างเคร่งครัด คือขั้นสูงสุด และได้บรรลุพระอรหันต์

ปัจจัยสนับสนุนการบรรลุธรรม เป็นการวิเคราะห์คำสอนที่ใช้เพิกถอนทิวฐิของพุทธสาวกและปัจจัยสนับสนุนการบรรลุธรรม คำสอนเพื่อเพิกถอนทิวฐิ แบบอรรถกถาญาณุโยคคือ

หลักมัชฌนธรรมหรือหลักมัชฌิมาปฏิปทา (อริยมรรค ๘) มีพุทธสาวก จำนวน ๗ องค์ที่ได้รับคำสั่งสอนหรือได้ปฏิบัติโดยคำสอนที่กล่าวถึงทางปฏิบัติสุดโต่งสองข้าง ประกอบด้วยพระปัญจวัคคีย์ มี พระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นต้น พระโสณโกฬิวิสะ พระสุภูติและอีก ๑ องค์คือพระนาลกะ ในฐานะผู้ปฏิบัติโมเนยยปฏิปทา พุทธสาวกที่ได้รับคำสั่งสอนว่าด้วยทางสายกลางนี้ มีคุณลักษณะที่คล้ายกัน คือ มีทิวฐิเชื่อมั่นในการทรมาณตนอย่างสุดโต่ง และเคยเป็นผู้มีประสบการณ์ รับรู้ทางสุดโต่งข้างใดข้างหนึ่งหรือทั้งสองข้างมาแล้วเป็นอย่างดีพุทธสาวกกลุ่มแรกที่ได้สดับธรรมเทศนาว่าด้วยหลักทางสายกลาง คือ พระปัญจวัคคีย์ มีพระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นหัวหน้า ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ โดยได้แสดงปฐมเทศนาชื่อว่า “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” ความว่า “ที่สุด ๒ อย่างที่บรรพชิตไม่ควรเสพ คือ การพัวพันด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย และการประกอบความเหน็ดเหนื่อยแก่ตน เป็นความลำบาก ปฏิปทาสายกลางไม่เข้าไปใกล้ที่สุด ๒ ข้าง

^{๒๓} รัต.สุวรรณ เพชรนิล, พุทธปรัชญาเบื้องต้น (215828).

^{๒๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒/ ๑๔.

นั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบเพื่อความรู้อย่าง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ปฏิปทาสายกลางนั้น ได้แก่อริยมรรค มืองค์๘ คือ ปัญญาอันเห็นชอบ ความดำริชอบ เจรจาชอบ การงานชอบ เลี้ยงชีวิตชอบ พยายามชอบ ระลึกชอบ ตั้งจิตชอบ ทุกขอริยสังข์ คือ ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้ก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ ความประจวบด้วยสิ่งที่ไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปราศจากสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ ทุกขสมุทัยอริยสังข์ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีกประกอบด้วยความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิน มีปกติเปลิดเพลินในอารมณ์นั้นๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ทุกขนิโรธอริยสังข์ คือ การดับตัณหานั้น โดยไม่เหลือด้วยมรรค คือ วิราคะสละ สละคืน ปล่อยไป ไม่พัวพัน ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ คือ อริยมรรคมืองค์ ๘ คือ ปัญญาเห็นชอบ ตั้งจิตชอบ^{๒๕} โดยสรุป ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร มีเนื้อหาจัดแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน ดังนี้

๑. พระพุทธเจ้าทรงแสดงกิจที่นักบวชไม่ควรทำ ๒ ประการ คือ การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข เรียกว่า “กามสุขัลลิกานุโยค” และการทรมานตนเองให้ลำบาก เรียกว่า “อัตตakilมณานุโยค” ซึ่งเป็นทางสุดโต่ง เนื่องจากการหมกมุ่นอยู่กับความสุขเป็นกิจกรรมของปุถุชนผู้ครองเรือน เป็นความสุขโต่งในทางหย่อนยานส่งเสริมให้หลงใหลใฝ่ต่ำในกามคุณ ส่วนการทรมานตนเองให้ลำบาก เป็นทางสุดโต่งที่ตั้งเคร่งเกินไปเปล่าประโยชน์ ในเนื้อหาส่วนนี้ พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้โทษของทางสุดโต่งทั้งสองข้าง ซึ่งพระองค์ได้เคยประสบมาแล้วทั้งสิ้น และเห็นว่ามิใช่หนทางที่นำไปสู่ความหลุดพ้นที่แท้จริง ซึ่งทางทั้งสองข้างนี้พระปัญจวัคคีย์ โดยเฉพาะพระอัญญาโกณฑัญญะ มีความเข้าใจในหลักการปฏิบัติเป็นอย่างดี เนื่องจากเป็นผู้เคยอุปฐากพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา และทิวฐิตุความเชื่อของท่านที่ว่า การทรมานร่างกาย คือ หนทางแห่งการบรรลุธรรมตามความเชื่อถือที่พัฒนาขึ้นในต้นยุคอุปนิษัฏ ภายหลังการแตกตัวทางความคิดของพวกเขาพราหมณ์ที่เชื่อว่า การทรมานตนเองด้วยวิธีการต่างๆ คือหนทางที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นจากกิเลสหรือความชั่วร้ายที่ติดตัวมนุษย์ และจากผลของการทรมานร่างกายจนถึงที่สุดก็จะทำให้ประสบกับอมตธรรมสูงสุด พระพุทธเจ้าจึงเสนอทางเลือกใหม่ที่ดีกว่าทางสุดโต่งทั้งสองข้างนั้น

๒. พระพุทธเจ้าทรงนำเสนอการปฏิบัติทางสายกลาง หรือ มัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งเป็นหนทางใหม่ที่พระพุทธองค์แนะนำแก่พระปัญจวัคคีย์ การดำเนินสู่ทางสายกลาง คือ การปฏิบัติในมรรคมืองค์๘ ประกอบด้วย สัมมาทิฐิ(ความเห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (การงานชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) สัมมาวายะ (เพียรชอบ) สัมมาสติ(ระลึกชอบ) และสัมมาสมาธิ(ตั้งใจชอบ) พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เห็นว่าทางสายกลางนี้ทำให้พระองค์บรรลุธรรมและตรัสรู้อริยสังข์ ๔ เป็นทางนำไปสู่ความสงบและความหลุดพ้นที่แท้จริง

๓. พระพุทธเจ้าทรงแสดงอริยสังข์ ๔ คือ ความจริงอันประเสริฐของชีวิตที่เมื่อรู้แล้วจะนำไปสู่ความหลุดพ้นจากอำนาจของกิเลส

หลักการปฏิบัติความเป็นมุนี ตัวอย่างคือ พระนาลกะ ท่านได้ฟังเทศนาธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงถึงการปฏิบัติธรรมอย่างอุกฤษฏ์ในพระพุทธศาสนา ท่านเป็นหลานชาย

^{๒๕} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๒๓/๑ ๒๕.

ของอสิตดาบส ซึ่งเฝ้ารอการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า หลังจากบวชเป็นดาบสหรือฤๅษีได้ ๓๕ ปีเมื่อท่านทราบข่าวการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า จึงเดินทางไปเฝ้ากราบทูลถามข้อปฏิบัติของการเป็นมุนี พระพุทธองค์ทรงทราบอุปนิสัยของท่าน จึงทรงตรัสแสดงโมเนยยปฏิบัติปา^{๒๖} คือ ข้อปฏิบัติของมุนี ความว่า “ปฏิบัติของมุนีที่บุคคลทำได้ยาก คือ พึงกระทำการต่ำและการไหว้ในบ้านให้เสมอกัน พึงรักษาความประทุษร้ายแห่งใจ พึงเป็นผู้สงบ ไม่มีความเย่อหยิ่งเป็นอารมณ์ อารมณ์ที่สูงต่ำมีอุปมาด้วยเปลวไฟในป่า ย่อมมาสู่ครองจักษุเป็นต้น เหล่านารีย่อมประเล้าประโลมมุนี นารีเหล่านั้น อย่าพึงประเล้าประโลม มุนีละกามทั้งหลายทั้งที่ติแล้ว งดเว้นจากเมถุนธรรม ไมยินดียินร้าย ในสัตว์ทั้งหลายผู้สะดุ้งและมันคง พึงกระทำตนให้เป็นอุปมาว่า เราฉันทใด สัตว์เหล่านี้ก็ฉันทนั้น สัตว์เหล่านี้ ฉันทใด เราก็ฉันทนั้น ดังนี้แล้ว ไม่พึงฆ่าเอง ไม่พึงใช้ผู้อื่นให้ฆ่า มุนีละความปรารถนาและความโลภในปัจจุบันที่บุุชชนข้องอยู่แล้ว เป็นผู้มีจักษุ พึงปฏิบัติปฏิบัติของมุนี พึงข้ามความทะเยอทะยานในปัจจุบัน ซึ่งเป็นเหตุแห่งมิจฉาชีพที่หมายรู้กันว่ารกนี้เสีย พึงเป็นผู้มีท้องพร่อง (ไม่เห็นแก่ท้อง) มีอาหารพอประมาณ มีความปรารถนาล้นน้อย ไม่มีความโลภเป็นผู้หายหิว ไม่มีความปรารถนาด้วยความปรารถนา ดับความเร่าร้อนได้แล้วทุกเมื่อ มุนีนั่นเที่ยวไปปรับบิดนทบาทแล้ว พึงไปยังชายป่า เข้าไปนั่งอยู่ที่โคนต้นไม้ พึงเป็นผู้ชวนชายในฌาน เป็นนักปราชญ์ ยินดีแล้วในป่า พึงทำจิตให้ยินดีถึง เพ่งฌานอยู่ที่โคนต้นไม้ ครั้นเมื่อล่วงราตรีไปแล้ว พึงเข้าไปสู่บ้าน ไมยินดีโทษขณะที่ยังไม่ได้ และโทษขณะที่เขานำไปแต่บ้าน ไปสู่บ้านแล้ว ไม่พึงเที่ยวไปในสกุลโดยรีบร้อน ตัดถ้อยคำเสียแล้ว ไม่พึงกล่าววาจาเกี่ยวกับการแสวงหาของกิน มุนีนั่นคิดว่า เราได้สิ่งใดสิ่งนี้ยังประโยชน์ให้สำเร็จ เราไม่ได้ก็เป็นความดี ดังนี้แล้ว เป็นผู้คงที่ เพราะการได้และไม่ได้ทั้งสองอย่างนั้นแล ย่อมก้าวล่วงทุกข์เสียได้ เปรียบเหมือนบุุชแสงหาผลไม้ เข้าไปยังต้นไม้อแล้ว แม้จะได้ แม้ไม่ได้ ก็ไม่ยินดี ไม่เสียใจ วางจิตเป็นกลางกลับไป ฉะนั้น มุนีมีบาตรในมือเที่ยวไปอยู่ไม่เป็นไข ก็สมมุติว่าเป็นไข ไม่พึงหมิ่นทานว่าน้อย ไม่พึงดูแคลนบุคคลผู้ให้ ก็ปฏิบัติสูงต่ำ พระพุทธสมณะประกาศแล้ว มุนีทั้งหลาย ย่อมไม่ไปสู่นิพพานถึงสองครั้ง นิพพานนี้ควรถูกต้องครั้งเดียวเท่านั้นห้ามไว้ก็ภิกษุผู้ไม่มีตัณหา ตัดกระแสดกิเลสได้แล้ว ละกิจน้อยใหญ่ได้เด็ดขาดแล้ว ย่อมไม่มีความเร่าร้อน ภิกษุผู้ปฏิบัติปฏิบัติของมุนี พึงเป็นผู้มีคมมิตโกนเป็นเครื่องเปรียบ กตพदानไว้ด้วยลิ้นแล้วพึงเป็นผู้สำรวมที่ท้อง มีจิตไม่ย่อหย่อน และไม่พินิจคิดมาก เป็นผู้ไม่มีกลิ่นติดบ อันตัณหาและทริฐิไม่อาศัยแล้ว มีพรหมจรรย์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า พึงศึกษาเพื่อการนั่งผู้เดียว และเพื่อประกอบภาวนาที่สมณะพึงอบรม ท่านผู้เดียวแล จักอภิรมย์ความเป็นมุนีที่เราบอกแล้วโดยส่วนเดียว ที่นั่นจงประกาศไปตลอดทั้งสิบทิศ ท่านได้ฟังเสียงสรรเสริญของนักปราชญ์ทั้งหลายผู้เพ่งฌาน ผู้สละกามแล้ว แต่นั้นพึงกระทำหิริและศรัทธาให้ยิ่งขึ้นไป เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็เป็นสาวกของเราได้ ท่านจะรู้แจ่มแจ้งซึ่งคำที่เรากล่าวนั้นได้ ด้วยการแสดงแม่น้ำทั้งหลาย ทั้งในเมืองและหนอง แม่น้ำห้วยย่อมไหลดั่งโดยรอบ แม่น้ำใหญ่ย่อมไหลนิ่ง สิ่งใดพร่อง สิ่งนั้นย่อมดั่ง สิ่งใดเต็ม สิ่งนั้นสงบ คนพาลเปรียบด้วยหมอน้ำที่มีน้ำครึ่งหนึ่ง บัณฑิตเปรียบเหมือนห้วงน้ำที่เต็ม สมณะกล่าวถ้อยคำใดมากที่เข้าถึงประโยชน์ประกอบด้วยประโยชน์ รู้ถ้อยคำนั้นอยู่ ย่อมแสดงธรรมสมณะผู้นั้นรู้อยู่ ย่อมกล่าวถ้อยคำมาก สมณะใดรู้ที่อยู่ สำรวมตน สมณะนั้นรู้เหตุที่ไม่นำประโยชน์

^{๒๖} ชู.อิตติ.อ. (ไทย) ๔๖/๒๔๕/๔๑๒/๗๔๒

เกื้อกูล และความสุขมาให้แก่สัตว์ทั้งหลาย ย่อมไม่กล่าวมาก สมณะผู้นั้นเป็นมุนี ย่อมควรซึ่งปฏิบัติของมุนี สมณะนั้นได้ถึงธรรมเครื่องเป็นมุนีแล้ว”^{๒๗}

โมเนยปฏิบัติ มีเนื้อหาจัดแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน ดังนี้

๑. พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักการปฏิบัติของผู้เป็นมุนี ได้แก่ การวางตนเสมอทั้งคนที่ต่ำและคนที่ไหว้ ไม่มีจิตคิดร้าย ไม่เยอหยิ่ง งดเว้นจากเมถุนธรรม ไม่ฆ่าสัตว์หรือใช้ให้ผู้อื่นฆ่า ละตัณหาและความโลภ ไม่เห็นแก่ปากท้อง บริโภคอาหารพอประมาณ มีความปรารถนาน้อย รับประทานอาหารแล้วยังขวยปลา นั่งอยู่ที่โคนต้นไม้บำเพ็ญฌาน ไม่ยินดีโภชนะที่ยังไม่ได้ไม่พูดเพื่อการได้มาซึ่งอาหารหรือกระทำการเพื่อได้หรือไม่ได้สิ่งใด เปรียบเหมือนคนไปเก็บผลไม้ แม้จะได้หรือไม่ได้ ก็ไม่ยินดี ไม่เสียใจ วางใจเป็นกลาง เมื่อเที่ยวภิกขาจาร ไม่พูด ไม่ดูหมิ่นทานน้อยและผู้ให้

๒. พระพุทธเจ้าทรงแสดงข้อปฏิบัติของมุนีว่า เป็นผู้ปฏิบัติอย่างเฉียบคมเหมือนใบมีดโกน กตพदानด้วยสิ้นสำรวมระวังท้อ มีจิตไม่ท้อถอย ประพฤติพรหมจรรย์ดำรงอยู่ผู้เดียว ประกอบภavana มีหิริและศรัทธา ทรงเปรียบเทียบด้วยน้ำในห้วยหนองย่อมไหลตั้งส่วนแม่น้ำใหญ่ ย่อมไหลหนึ่งสิ่งใดพร่องสิ่งนั้นย่อมตั้งสิ่งใดเต็มสิ่งนั้นสงบคนโง่เปรียบเหมือนหม้อน้ำที่มีน้ำครึ่งหนึ่ง บัณฑิตเปรียบเหมือนห้วงน้ำที่เต็ม สมณะรู้เหตุที่มีประโยชน์ย่อมกล่าวถ้อยคำมากส่วนสมณะรู้เหตุที่ไม่มีประโยชน์ย่อมกล่าวถ้อยคำน้อย โดยสรุป ข้อปฏิบัติในความเป็นมุนีนั้นมี ๓ ประการ คือ

๑. กายโมเนยยะ คือ ธรรมที่ทำให้เป็นมุนีทางกาย ได้แก่ความเป็นมุนีทางกาย เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เว้นขาดจากการลักทรัพย์ เว้นขาดจากกรรมอันเป็นข้าศึกแก่พรหมจรรย์

๒. วจีโมเนยยะ คือ ธรรมที่ทำให้เป็นมุนีทางวาจา ได้แก่ความเป็นมุนีทางวาจา เว้นขาดจากการพูดเท็จ เว้นขาดจากคำส่อเสียด เว้นขาดจากคำหยาบ เว้นขาดจากคำเพ้อเจ้อ

๓. มโนโมเนยยะ คือ ธรรมที่ทำให้เป็นมุนีทางใจ ได้แก่ความเป็นมุนีทางใจ การทำให้แจ้งชัดซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในปัจจุบัน ๖ พระนาลกะได้นำโมเนยปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าแสดงแล้วไปปฏิบัติ โดยตั้งใจยึดถือตาม หลักการปฏิบัติเป็นผู้มีก่น้อย ๓ ประการ คือ

๑. มักน้อยในการเห็น ไม่ปรารถนาว่า เมื่ออยู่ป่าแล้วขอให้ได้พบพระพุทธเจ้าอีก

๒. มักน้อยในการฟัง ไม่ปรารถนาว่า เมื่ออยู่ป่าแล้วขอให้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าอีก

๓. มักน้อยในการถาม ไม่ปรารถนาว่าเมื่ออยู่ป่าแล้วขอให้ได้ทูลถามข้อปฏิบัติของมุนี

อีก พระนาลกะปฏิบัติในโมเนยปฏิบัติอย่างเคร่งครัดมาก คือ ไม่อยู่ป่าแห่งเดียวกันถึง ๒ วัน ไม่นั่งที่โคนต้นไม้ต้นเดียวถึง ๒ วัน ไม่บิณฑบาตบ้านเดียวถึง ๒ วัน ทำให้ท่านต้องเดินทางรอนแรมไปยังสถานที่ต่างๆ อยู่ตลอด ถึงแม้ว่าโมเนยปฏิบัติ คือ ข้อปฏิบัติของมุนี จะมีหลักปฏิบัติที่ใกล้เคียงกับอรรถกถาโมเนยปฏิบัติ คือ การทำความลำบากในการดำรงชีวิต แต่มีลักษณะแตกต่างกันมาก เนื่องจากหลักอรรถกถาโมเนยปฏิบัติเน้นความสุดโต่งอย่างอุกฤษฏ์เช่น การอดอาหาร กลั้นลมหายใจเข้า ออก การทำร้ายร่างกายให้ได้รับความเจ็บปวด ไม่สวมเครื่องนุ่งห่ม เป็นต้น ส่วนการปฏิบัติแบบโมเนยปฏิบัติเน้นความมักน้อยหรือความพอดีเป็นหลักทางสายกลาง ซึ่งผู้ปฏิบัติจะต้องมีทิวฐิที่ถูกต้อง คือเป็นผู้ไม่มีทิวฐิยึดติดในสัสสตทิวฐิและอุจเฉททิวฐิ อย่างไรก็ตามการ

^{๒๗} ชุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๓๓/๑๘๒.

ปฏิบัติเช่นนี้ย่อมมีผลกระทบต่อสุขภาพร่างกาย ถึงแม้พระนาลกะจะมีความคุ้นเคยในการปฏิบัติ เช่นนี้จากวิถีชีวิตแบบดาบส ซึ่งบำเพ็ญพรตในป่ามานาน แต่หลังจากบรรลุอรหัตผลแล้วก็มีชีวิตอยู่ไม่นานท่านดำรงชีวิตอยู่ได้เพียง ๗ เดือนก็นิพพาน

๔.๗ สรุปท้ายบท

จากการศึกษาประวัติการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ พบว่า บรรดาสาวกทั้งหลายทั้งที่เป็นบรรพชิตและคฤหัสถ์ ผู้ปรารถนาความเจริญในธรรม จะต้องมีการประพฤติดีด้วยทางกาย วาจาและใจ ปฏิบัติตามหลักในทางพระพุทธศาสนาที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ดีแล้ว ทั้งในส่วนของศีล สมาธิและปัญญา พัฒนาจิต ยกจิตขึ้นสู่ความเป็นพระอริยบุคคล ในชั้นต่าง ๆ มีพระโสดาบันเป็นต้น

โดยสรุปข้อปฏิบัติในความเป็นมุนีนั้นมี ๓ ประการคือ

๑. กายโมเนยยะคือธรรมที่ทำให้เป็นมุนีทางกายได้แก่ความเป็นมุนีทางกายเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์เว้นขาดจากการลักทรัพย์เว้นขาดจากกรรมอันเป็นข้าศึกแก่พรหมจรรย์

๒. วจีโมเนยยะคือธรรมที่ทำให้เป็นมุนีทางวาจาได้แก่ความเป็นมุนีทางวาจาเว้นขาดจากการพูดเท็จเว้นขาดจากคำส่อเสียดเว้นขาดจากคำหยาบเว้นขาดจากคำเพ้อเจ้อ

๓. มโนโมเนยยะคือธรรมที่ทำให้เป็นมุนีทางใจได้แก่ความเป็นมุนีทางใจการทำให้แจ้งชัดซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองในปัจจุบัน

พระนาลกะได้นำโมเนยปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าแสดงแล้วไปปฏิบัติโดยตั้งจิตยึดถือตามหลักการปฏิบัติเป็นผู้มีกนน้อย ๓ ประการคือ

๑. มีกนน้อยในการเห็น ไม่ปรารถนาว่าเมื่ออยู่ป่าแล้วขอให้ได้พบพระพุทธเจ้าอีก
๒. มีกนน้อยในการฟัง ไม่ปรารถนาว่าเมื่ออยู่ป่าแล้วขอให้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าอีก
๓. มีกนน้อยในการถาม ไม่ปรารถนาว่าเมื่ออยู่ป่าแล้วขอให้ได้ทูลถามข้อปฏิบัติของมุนี

อีกพระนาลกะปฏิบัติในโมเนยปฏิบัติอย่างเคร่งครัดมาก คือไม่อยู่ป่าแห่งเดียวกันถึง ๒ วันไม่นั่งที่โคนต้นไม้ต้นเดียวถึง ๒ วันไม่บิณฑบาตบ้านเดียวถึง ๒ วันทำให้ท่านต้องเดินทางรอนแรมไปยังสถานที่ต่างๆ อยู่ตลอด ถึงแม้ว่าโมเนยปฏิบัติ คือข้อปฏิบัติของมุนี จะมีหลักปฏิบัติที่ใกล้เคียงกับอัสตติกสมณานุโยค คือการทำความลำบากในการดำรงชีวิต แต่มีลักษณะแตกต่างกันมาก เนื่องหลักอัสตติกสมณานุโยคนั้น เน้นความสุดโต่งอย่างอุกฤษฏ์ เช่น การอดอาหาร กลั่นลมหายใจเข้า-ออก การทำร้ายร่างกายให้ได้รับความเจ็บปวด ไม่สวมเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น ส่วนการปฏิบัติแบบโมเนยปฏิบัติท่านั้น เน้นความมีกนน้อยหรือความพอดีเป็นหลักทางสายกลาง ซึ่งผู้ปฏิบัติจะต้องมีทิวฐิที่ถูกต้อง คือเป็นผู้ไม่มีทิวฐิยึดติดในสัสสตทิวฐิ และอุจเฉททิวฐิ อย่างไรก็ตามการปฏิบัติเช่นนี้ ย่อมมีผลกระทบต่อสุขภาพร่างกาย ถึงแม้พระนาลกะจะมีความคุ้นเคยในการปฏิบัติเช่นนี้จากวิถีชีวิตแบบดาบส ซึ่งบำเพ็ญพรตในป่ามานาน แต่หลังจากบรรลอรหัสผลแล้ว ก็มีชีวิตอยู่ไม่นาน

“โมเนยโนยปฏิบัติ”^{๒๘} นี้ใช่จะปฏิบัติได้เพียงองค์เดียวหรือคนเดียว คนอื่นๆ ปฏิบัติไม่ได้ ไม่ใช่เช่นนั้น เพราะคำสอนของพระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงสั่งสอนผูกขาดเฉพาะแก่ผู้ใดผู้หนึ่ง แต่พระพุทธองค์ทรงเปิดกว้างสำหรับผู้มีศรัทธาเลื่อมใสทั่วไป ใครจะนำมาประพฤติปฏิบัติก็ได้ ยิ่งคำสอนที่มีคุณค่าต่อตัวเองและสังคม เช่นโมเนยปฏิบัตินี้ ก็ยิ่งทวีความจำเป็นแก่บุคคลโดยทั่วไป ที่ควรจะนำมาประพฤติในชีวิตประจำวัน เพื่อขัดเกลาจิตใจที่มีสิ่งไม่ดีทั้งหลายให้เบาบางหรือหมดไป ซึ่งจะก่อให้เกิดศานติสุขแก่สังคม

^{๒๘} จำเนียร ทรงฤกษ์, **ชีวประวัติพุทธสาวก** (เล่ม ๓). (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา,)
หน้า ๓๘๓.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่อง การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระนาลกเถระ ผู้ศึกษาได้กำหนดวัตถุประสงค์ของการศึกษาไว้ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาการบรรลุนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ๓) และเพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีและบรรลุนิพพานของพระนาลกเถระ ในการศึกษาครั้งนี้ เป็นการศึกษาเอกสารเชิงคุณภาพ (Documentary Research) โดยศึกษาข้อมูลจากเอกสารจากคัมภีร์พระพุทธานุสวาท ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี และภาษาไทยทั้งอรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส และรวมทั้งตำรา เอกสารงานวิทยานิพนธ์ หรืองานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาเรียบเรียงนำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา โดยมีผลสรุป และข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๑ สรุปผลการศึกษาวิจัย

จากการศึกษาการบำเพ็ญบารมี และการบรรลุนิพพานของพระนาลกเถระ ในเบื้องต้นพบว่า การบรรลุนิพพาน หมายถึง หมายถึงการเข้าโลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๕ นิพพาน ๑ อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดรู้ กาย เวทนา จิต และธรรม ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้า ดำเนินไปตามวิปัสสนาวิถิ ผู้ปฏิบัติสามารถละสังโยชน์และอนุสัยต่าง ๆ ได้ ตามกำลังของมรรค สามารถบรรลุนิพพาน คือ มรรคผลนิพพาน สำเร็จเป็นพระอรหันต์ สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ในพระพุทธศาสนาเริ่มตั้งแต่ชั้นเบื้องต้น คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี จนถึงที่สุดแห่งพรหมจรรย์ คือพระอรหันต์ตามลำดับ

๕.๑.๑ ผลการศึกษาการบรรลุนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การบรรลุนิพพาน หมายถึง สำเร็จหรือถึงจุดหมายปลายทางในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ คือระดับโลกียะจนถึงการเข้าใจถึงธรรมในระดับมรรคผล คือระดับโลกุตตรธรรม หลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนาทั้งหมด เป็นกระบวนการฝึกพัฒนามนุษย์ ดังนั้น คนที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้ว ย่อมประสบผลสำเร็จ คือ เข้าถึงจุดหมายในระดับต่าง ๆ กันไป ผลของการปฏิบัติธรรมจะค่อย ๆ ปรากฏขึ้นไปโดยลำดับ ๆ ตั้งแต่ระดับต่ำ ไปจนถึงระดับสูงสุด คือ การบรรลุนิพพาน ระดับการบรรลุนิพพานนั้นมี ๔ ระดับ คือ

๑. พระโสดาบัน ผู้เข้าถึงกระแส ท่านผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วสามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส

๒. พระสกทาคามี ผู้กลับมาอีกครั้งเดียว ท่านผู้บรรลุสกทาคามีผลแล้ว สามารถทำสังโยชน์ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ให้หมดสิ้นไป และยังทำราคะ

โทษะ โมหะ ให้เบาบางลง

๓. พระอนาคามี ผู้ไม่เวียนกลับมาอีก ท่านผู้บรรลุอนาคามีผลแล้ว สามารถละกามราคะและปฏิฆะได้

๔. พระอรหันต์ ผู้ควรรับทักษิณาทาน ควรบูชา ควรให้การต้อนรับ ควรแก่การอัญชลี และสามารถละกิเลสได้อีก ๕ อย่าง คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทัจจะ และอวิชา

การบำเพ็ญเพื่อการบรรลุธรรมนั้น หากขาดหลักธรรมคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ที่จัดว่าเป็นหลักธรรมที่สำคัญ ที่นำไปสู่มรรคผล ได้แก่ โทษะ ปกิยธรรม หมายถึง ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายของการตรัสรู้ คือ เกื้อกูลแก่การตรัสรู้ ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค โทษะ ปกิยธรรม ๓๗ ประการ ย่อมไม่บรรลุถึงจุดหมายปลายทางได้

การบำเพ็ญเพื่อการบรรลุธรรมจะไม่สามารถก้าวหน้าได้ หากพบปัญหาอุปสรรคที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม อันได้แก่ อันตราย ๕, อุปสรรค ๖, เครื่องกั้น ๕, และวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ล้วนเป็นเหตุปัจจัยสำคัญที่เป็นเครื่องขัดขวางความเจริญก้าวหน้าในการบรรลุธรรม ต้องอาศัยการศึกษาและตั้งใจในการปฏิบัติอย่างจริงจังและต่อเนื่อง จึงจะสามารถข้ามพ้นอุปสรรคทั้งหลายเหล่านั้นได้ วัตถุประสงค์หรือจุดหมายของการของการบรรลุธรรม เมื่อก้าวโดยสรุปมีดังนี้ คือ

- ๑) เพื่อให้จิตสงบจากกิเลส จิตมีความบริสุทธิ์ผ่องใส
- ๒) เพื่อให้หลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ทำให้รู้เห็นและเข้าใจตามความเป็นจริงในทุกข์ตามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงสอนว่า ชีวิตของมนุษย์ผู้ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดนั้นเป็นทุกข์

๕.๑.๒ ผลการศึกษาการบำเพ็ญบารมีในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การบำเพ็ญบารมีในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท หมายถึงการประพฤติปฏิบัติอย่างยิ่งยวด ความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษ เพื่อบรรลุซึ่งจุดหมายอันสูงสุด บุคคลที่ต้องการบรรลุธรรมอันใด ต้องบำเพ็ญบารมีอันเป็นเหตุให้บรรลุผลอันนั้น การบำเพ็ญบารมีสำหรับนัยของพระพุทธศาสนาแล้ว ไม่ใช่เรื่องมงาย ไม่ใช่เรื่องของอำนาจวาสนา ที่จะคุ้มครองและรักษาผลประโยชน์ตนเองอย่างที่เขาใจกันโดยทั่วไป หากแต่เป็นคุณธรรมที่นำผู้ปฏิบัติก้าวไปสู่ความสำเร็จสูงสุด ตามที่ตั้งปณิธานไว้แล้ว การบำเพ็ญบารมีจึงหมายถึง ระดับขั้นของภูมิธรรมที่มีอยู่ในจิตใจของผู้ที่บำเพ็ญความดีมาโดยตลอด เพื่อข้ามไปสู่ความหลุดพ้นจากโลกียวิสัย ในการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณนั้น มีอยู่ ๑๐ ประการ เรียงตามลำดับดังนี้

- ๑) ทานบารมี การบำเพ็ญทานโดยการให้สิ่งที่ควรให้
- ๒) ศีลบารมี การบำเพ็ญศีลโดยการรักษากาย วาจา ให้ปกติ
- ๓) เนกขัมมบารมี การบำเพ็ญบารมีโดยการออกบวช
- ๔) ปัญญาบารมี การบำเพ็ญปัญญาบารมีโดยการถามบัณฑิต
- ๕) วิริยะบารมี การบำเพ็ญเพียรให้ถึงที่สุด
- ๖) ขันติบารมี การบำเพ็ญความอดทนให้ถึงที่สุด
- ๗) อธิษฐานบารมี การบำเพ็ญบารมีโดยการตั้งใจให้มั่นคง
- ๘) สัจจะบารมี การบำเพ็ญความจริงให้ถึงที่สุด
- ๙) เมตตาบารมี การบำเพ็ญความรักให้ถึงที่สุด และ

๑๐) อุเบกขาบารมี การบำเพ็ญบารมีโดยการวางเฉยในโลกธรรมทั้ง ๘ ประการ

บารมี มี ๒ ประเภท ได้แก่

๑) โภธิสัตว์บารมี คือ การบำเพ็ญความเพียร เพื่อที่จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

๒) สวากบารมี คือ การบำเพ็ญความเพียรเพื่อที่จะตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้า

สวากบารมี มี ๓ ประเภท คือ

๑) อัครสวากบารมี หมายถึง ผู้เลิศกว่าพระสาวกทั้งปวง

๒) มหาสวากบารมี หมายถึง สาวกผู้ใหญ่

๓) ปกติสวากบารมี สาวกทั่วไปนอกจากอัครสาวกและมหาสาวก

ผู้ที่บำเพ็ญบารมีทั้งสามประเภทรูปนั้น ต้องมีจิตใจมุ่งตรงต่อมรรค ผล นิพพาน มีการบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการ คือ ทานบารมี, ศีลบารมี, สัจจะบารมี, วิริยะบารมี, เนกขัมมะบารมี, ปัญญาบารมี, ขันติบารมี, เมตตาบารมี, อธิษฐานบารมี, อุเบกขาบารมี, บารมีทั้งหมดนี้เป็นบันไดในการบำเพ็ญในพระพุทธศาสนา การที่สั่งสมบารมีใด ๆ ให้เต็มได้นั้นจะต้องสละแม้ชีวิตตามความปรารถนาไว้จะสำเร็จได้ขึ้นอยู่กับ การบำเพ็ญบารมีจะต้องเข้มข้น ให้เหมาะสมกับความปรารถนาด้วย ถึงจะบรรลุสำเร็จดังเป้าหมาย

๕.๑.๓ ผลการศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุของพระนาลกเถระ

จากการศึกษาข้อมูลใน บทที่ ๔ พบว่า ประวัติพระนาลกเถระ ท่านเกิดในสกุลพราหมณ์ เมื่อกบิลพัสดุ์ เป็นหลานชายของท่านอสิตพราหมณ์ หรืออสิตฤๅษี (กาฬเทวิลดาบส) ท่านออกบวชเป็นดาบสประพฤติตามลัทธิของพราหมณ์ รอคอยการตรัสรู้ของพระพุทธองค์ตามคำขอร้องของอสิตฤๅษีผู้เป็นลุง เมื่อพระมหาบุรุษออกผนวชได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว จึงได้เข้าเฝ้ากราบทูลถามปัญหาในโมเนยยปฏิบัติพา พระพุทธองค์ทรงพยากรณ์แล้วเกิดความเลื่อมใส จึงกราบทูลขอบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ปลีกตัวออกไปบำเพ็ญเพียรปฏิบัติโมเนยยปฏิบัติ อย่างอุกฤษฏ์ หลังจากนั้นไม่นานก็ได้บรรลุพระอรหัตผลต่อมาท่านชีวิตอยู่ได้เพียง ๗ เดือน ก็ดับขันธปรินิพพาน

การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนาลกเถระ จากการศึกษพบว่า ท่านได้ขอโมเนยยปฏิบัติตามคำของลุง(อสิตดาบส) พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาเรื่องปฏิบัติของมุนีและทรงประทานโมเนยยปฏิบัติเป็น ๔ บาทพระคาถาว่า "อย่าเที่ยวภิกขาจารในที่เดิมซ้ำ อย่างอนในที่เดิมซ้ำ เพื่อไม่ตัดสินว่าใครดีชั่ว เพื่อไม่พิจารณาว่าที่นี้หยาบปราณีต " เมื่อพระนาลกเถระได้รู้โมเนยยปฏิบัติแล้ว จึงขอประทานการอุปสมบท พระนาลกเถระครั้งตั้งจิตยึดถือตามหลักมกน้อย ๔ ประการนี้แล้ว ก็ทูลลาพระพุทธเจ้าไปอยู่ที่เชิงเขา ตามลำพัง ท่านปฏิบัติตามข้อปฏิบัติของมุนีอย่างเคร่งครัด คือไม่อยู่ในป่าแห่งเดียวถึง ๒ วัน ไม่นั่งที่โคนต้นไม้ต้นเดียวกันถึง ๒ วัน ไม่บิณฑบาตที่บ้านเดียวถึง ๒ วัน ดังนั้นท่านจึงออกจากป่าโน้นไปยังป่านี้ ออกจากต้นไม้ไปยังต้นไม้โน้น และได้ประพฤติโมเนยยปฏิบัติ อย่างอุกฤษฏ์ ๕ ประการ คือ ๑.ไม่ยึดติดสนิทสนมต่อบุคคล ๒.ไม่ยึดติดถิ่นสถานที่อยู่ ๓.เป็นผู้สันโดษในการเห็น ๔.เป็นผู้สันโดษในอันที่จะฟัง ๕.เป็นผู้สันโดษในอันที่จะถาม เป็นเวลา ๗ เดือนจึงได้บรรลุพระอรหัต

โมเนยปฏิบัติภา หรือข้อปฏิบัติของมุนีเพื่อความเป็นมุนีผู้หนึ่งเจียบนั้น ถือได้ว่าเป็นวิธีปฏิบัติที่เป็นอรรถกถาญาณโยค คือทำตนเองให้ลำบาก แต่เพราะเหตุที่ผู้ปฏิบัติไม่ยึดติดใน สัสสททิวฐิและอุจเจททิวฐิ ตรงกันข้ามกลับมีความเข้าใจถูกต้องที่ปฏิบัติเพื่อให้หลุดพ้นจาก ความเกิดความแก่ และความตาย พระพุทธเจ้าจึงทรงอนุญาตให้ปฏิบัติ..เพราะเหตุที่โมเนยปฏิบัติภาเป็นวิธีปฏิบัติแบบอรรถกถาญาณโยคดังกล่าว จึงมีผลอย่างสำคัญต่อสุขภาพ กล่าวคือ ผู้ที่ปฏิบัติเคร่งครัดขั้นต้นหลังจากบรรลอรหัตผลแล้ว จะมีชีวิตอยู่ได้ ๑๖ ปี ผู้ปฏิบัติเคร่งครัดขั้นกลางหลังจากบรรลอรหัตผลแล้ว จะมีชีวิตอยู่ได้ ๗ ปี ส่วนผู้ที่ปฏิบัติเคร่งครัดขั้นสูงสุด หลังจากบรรลอรหัตผลแล้วจะมีชีวิตอยู่ได้ ๗ เดือนพระนาลกะปฏิบัติโมเนยปฏิบัติภาอย่างเคร่งครัดขั้นสูงสุด เพราะฉะนั้นหลังจากบรรลอรหัตผลแล้ว ท่านจึงมีชีวิตอยู่ได้เพียง ๗ เดือนเท่านั้น เนื่องจากร่างกายบอบช้ำหนักนั่นเอง

หลักในการบำเพ็ญบารมี บุคคลนั้นต้องมีกำลังที่เต็มเปี่ยมที่ต้องการบรรลุ ได้สร้างคุณงามความดีไว้ ที่ประพุดอย่างย้งยวด และไม่ว่าจะบำเพ็ญบารมีข้อไหนจะประกอบด้วยบารมีอีก ๙ ข้อ รวมเป็น ๑๐ เสมอ เพื่อบรรลุเป้าหมายอันยิ่งใหญ่ เช่น ความเป็นพระพุทธเจ้า และความเป็นมหาสาวกหรือมหาสาวิกา ต้องทำให้ครบทั้ง ๓ ชั้น คือ บารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมี สำหรับพระโพธิสัตว์จะได้ตรัสรู้ริยสัจเป็นพระพุทธเจ้า และต้องเคยได้รับการพยากรณ์ จะได้เป็นพระพุทธเจ้า ส่วนพระสาวกได้รับฟังคำสั่งสอน และปฏิบัติตามคำสั่งสอน จนบรรลุตามพระศาสดา

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

ก. ข้อเสนอแนะในการนำข้อมูลไปใช้

ในการศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาการบำเพ็ญบารมี และการบรรลุธรรมของพระนาลกะเถระ เชิงคุณภาพ ซึ่งเป็นการรวบรวม และเรียบเรียงจากคัมภีร์ หรือตำราวิชาการเท่านั้น ยังขาดการศึกษาที่ลงสู่ภาคปฏิบัติ คือ การนำผลการศึกษาไปใช้จริง ดังนั้น ผู้ที่มีความต้องการนำผลการศึกษาไปใช้ควรฝึกปฏิบัติโมเนยปฏิบัติภาลองดู ไม่ว่าจะเป็นการปฏิบัติอย่างอ่อน อย่างกลาง หรืออย่างอุกฤษฏ์ ในระยะเวลาานานเท่าใดก็ตามก็คาดว่าน่าจะเห็นผลและเป็นประโยชน์ต่อผู้ปฏิบัติและยังเป็นแนวทางล่งถึงพระนิพพานได้ในที่สุด

ข. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

หากมีการศึกษาเรื่องเดียวกันนี้ ผู้ศึกษาควรที่จะศึกษาในเชิงความสัมพันธ์ หรือความเกี่ยวข้องกับหลักธรรมอื่น ๆ ในประเด็นดังต่อไปนี้

- ๑) ศึกษาการปฏิบัติโมเนยปฏิบัติภาในนาลกะสูตร
- ๒) ศึกษาโมเนยยะปฏิบัติภาเพื่อการบรรลุธรรมในพุทธศาสนาเถรวาท
- ๓) ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนามหายาน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources)

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____ คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทยพร้อมอรรถกถาแปลชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระพุทธรูปโสภณ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

พระธัมมपालมหาเถร. ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมคคมหาฎีกา ภาค ๑ ภาค ๒ ภาค ๓. อาจารย์สิริเพ็ชรไชย ป.ธ. ๙ แปล. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส แอนด์ กราฟฟิค จำกัด. ๒๕๕๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary source)

(๑) หนังสือ:

จัญญุธรรมาดา, วิปัสสนาธุณี, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์ ๒๕๕๓), หน้า ๓๘๖.

ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนานิยม. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

บรรจบ บรรณรุจิ, อีสติมหาสาวก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: กองทุนพุทธสถาน, ๒๕๓๗), หน้า ๓๐๐.

ปัญญา ใช้บางยาง, ๘๐ พระอรหันต์ ฉบับสมบูรณ์, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๓), หน้า ๖๑. พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๓๕๑.

พระคันธสาราภิวังศ์, โภธิปักขิยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด ๒๕๕๕), หน้า ๔๒.

พระธรรมธรรมาชามหานี, หลักปฏิบัติสมณะวิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๓๑).

พระธรรมมงคลอาจารย์ (ทอง สิริมจกุล), ทางสายเอก, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (เชียงใหม่: ดาราวรรณการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๙๓.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ มหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๘๑๒.

พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อ.จ. อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพฯ มหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๘๕๒.

พระศาสนโสภณ (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), บทอบรมกรรมฐานหลักสูตร ๑๕ วัน ตอนที่ ๒, (กรุงเทพฯ: บริษัทชวนพิมพ์ ๕๐ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๒๑๐.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิงค์ (กรุงเทพฯ มหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๖๐๕.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, วิธีสร้างบุญบารมี, พิมพ์ครั้งที่ ๒๖, (กรุงเทพฯ มหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๒๖.

สมบุรณ์ ตาสนธิ, พระอรหันตสาวกบรรลุธรรมได้อย่างไร, (นนทบุรี: ธิงค์ ปียอนด์ บุ๊คส์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๖๑.

_____ . สติปัญญาสำหรับทุกคน จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในวันมรณภาพครบรอบ 3 ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาสภมหาเถร) มุลนิธิ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นดี, ๒๕๓๕.

ปัญญา ใช้บางยาง. ธรรมาธิบาย หลักธรรมในพระไตรปิฎก. กรุงเทพฯ มหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๘.

พระกัมมัญฐานนาจริยะ พระปัญหิตาภิงค์. รู้แจ้งในชาตินี้. แปลโดยพระครูปลัดประจาก สิริวณฺโณ และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพฯ มหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒.

พระคันธสาราภิงค์. โพธิปักขิยธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ มหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๕.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). วิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ มหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘.

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี). อานาปานสติภาวนา. กรุงเทพฯ มหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

พระครูธรรมธรไพฑูริย์. คู่มือขั้นสูงภาวิธรรมิกะตรี. กรุงเทพฯ มหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๙.

พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช) ป. ๓. ๙ ราชบัณฑิต. พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด, วัดราชโอรสาราม กรุงเทพฯ มหานคร: ๒๕๔๘.

_____ . พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, วัดราชโอรสาราม กรุงเทพฯ มหานคร: ๒๕๔๘.

พระมหาพุทธโฆสเถระ. วิสุทธิ ญาณ นิเทศ. ธนิต อยู่โพธิ์ แปลและเรียบเรียงจากคัมภีร์วิสุทธิมรรค ปริเฉทที่ ๑๘-๒๓. กรุงเทพฯ มหานคร: ๒๕๒๕.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ). คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน. กรุงเทพฯ มหานคร: บริษัท ประยูรวงค์ พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๓.

_____ . หลักปฏิบัติสมถกรรมฐานวิปัสสนากรรมฐาน. กรุงเทพฯ มหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

- _____ . **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒ ว่าด้วยมหาสติปัฏฐาน**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘.
- พระธรรมมงคลอาจารย์ (ทอง สิริมงคล). **ทางสายเอก**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. เชียงใหม่: ห้างหุ้นส่วนจำกัด. ดารารวรรณการพิมพ์, ๒๕๕๓.
- พระธัมपालมहाเถระ. **ปรมัตถมัญจุสา วิสุทธิมัคคมหาฎีกา ภาค ๑. ภาค ๒. ภาค ๓**. แปลโดยสิริ เพ็ชรไชย. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพลส แอนด์ กราฟฟิค จำกัด, ๒๕๕๕.
- พระบวรปริณัติวิธาน. **แสงสว่างทางปฏิบัติ**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพลส จำกัด, ๒๕๕๑.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๔๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๘.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๖.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๖.
- พระภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณาจริยะ. **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**. ชลบุรี: วัดภัททันตะอาสภาราม, ๒๕๑๓.
- _____ . **๑๐๐ ปี อัครมหาภิกษุญาณาจริยะ**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔.
- พระมหาพุทธโฆสเถระ. **วิสุทธิ ญาณ นิเทศ แปลและเรียบเรียง โดยธนิต อยู่โพธิ์**, ๒๕๒๕.
- พระธรรมสุทธิกวี (พิจิตร จิตตวณโณ). **วิปัสสนาภาวนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.
- _____ . **อนุப்புฬกถาที่ปณี ภาค ๔ โทษของกาม**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดชวนพิมพ์, ๒๕๔๗.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**. แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- _____ . **ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร**. แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓.
- _____ . **มหาสติปัฏฐานสูตร**. แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- _____ . **วิปัสสนาขุณี**. แปลโดยจรัญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐.
- _____ . **วิปัสสนานัย เล่ม ๑. เล่ม ๒** แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๐.
- _____ . **อนัตตลักษณะสูตร**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูร-สาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๖.
- _____ . **นิพพานกถา**. แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ์. นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗ จุฬากฎอรรถมิกะโท.**
พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๕๐.

พระอนุรุทธาจารย์และพระญาณชดเชย. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี.** แปลโดย พระคันทสราภิกวงศ์.
พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์,
๒๕๕๒.

วศิน อินทสระ. **อริยสัจ ๔.** พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๕๔.

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (สเมตต์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวงศ์ปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่ง
พระอริยเจ้า.** กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถระ).
สัมมาทิฎฐิ.ตามพระเถรอธิบายของท่านพระสารีบุตรเถระ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. เชียงใหม่:
นันทพันธ์, ๒๕๕๕.

สยาดอกัททันตวิโรจนะ. **วิธีเจริญมหาสติปัฏฐาน เล่ม ๑.** แปลโดยเมฆวดี. กรุงเทพมหานคร:
ดีเอ็มจี, ๒๕๕๖.

_____. **วิธีเจริญมหาสติปัฏฐาน เล่ม ๒.** แปลโดยเมฆวดี. (แม่ชีเกสร เมฆวดี). กรุงเทพมหานคร:
ดีเอ็มจี, ๒๕๕๖.

สุภีร์ ทุมทอง. **การพัฒนาอินทรีย์สังวร.** กรุงเทพมหานคร: ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้น จำกัด, ๒๕๕๔.

_____. **สติปัฏฐาน ๔.** กรุงเทพมหานคร: บริษัท ฟองทองเอนเตอร์ไพรส์ จำกัด, ๒๕๕๘.

(๒) วิทยานิพนธ์:

นางสาวศิริกาญจน์ ทศนีย์ไตรเทพ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องฆาตกรกับการบรรลุปะเป็นพระ
อรหันต์: ศึกษาเฉพาะกรณีพระองค์คุณคฤบาลเถระ”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาศาสนศา
สตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.,
๒๕๕๐).บทคัดย่อ.

พระครูมนสิทธินิการ (มโนรม มโนจโร), “การศึกษาเรื่อง การบรรลุดุธรรมของพระรัฐบาล
เถระ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

พระปลัดปรีชา คนธโก (จุลโพธิ์) “ศึกษาการเจริญโพชฌงค์ที่มีผลต่อการบรรลุดุธรรมในคัมภีร์
พระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิปัสสนา
ภาวนา**, (บัณฑิตวิทยาลัย:มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๖),
บทคัดย่อ.

พระมหาบุญธรรม ปุณฺณมโม (ธูปจันทร์), “ศึกษาการบรรลุดุธรรมด้วยการกำหนดรู้เวทนาใน
คัมภีร์พระพุทธานุสสาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**, (สาขาวิชา
วิปัสสนาภาวนา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๘๑.

พระมหาวรณวัฒน์ ชุตติปัญญา (ปัสคำ), “ศึกษาเรื่องศึกษาโยนิโสมนสิการเพื่อการบรรลุธรรม
ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์มปริญญาพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**,
(บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.
พระอธิการดิเรก ธีรญาโณ (สีหะ), “ศึกษาการบรรลุธรรมของวิปัสสนาญาณิกบุคคล”,
วิทยานิพนธ์มปริญญาพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ-ฉายา/นามสกุล : พระวิญญู ฎริปญฺโญ (สีวงค์ดี)
- วัน/เดือน/ปี เกิด : วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๔
- ภูมิลำเนา : ๒ หมู่ที่ ๒ ตำบลหนองบัว อำเภอบ้านฝาง จังหวัดขอนแก่น
- การศึกษาทางโลก
- พ.ศ. ๒๕๔๗ : ปริญญาตรี ศิลปศาสตรบัณฑิต (ศศ.บ.) สาขาพัฒนาชุมชน
มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา ศูนย์ให้การศึกษาวัฒนธรรมมงคล
- การศึกษาทางธรรม
- พ.ศ. ๒๕๕๓ : นิกธรรมชั้นเอก
สำนักเรียนคณะเขตตองเมือง-หลักสี่ แขวงทุ่งสีกัน
เขตตองเมือง กรุงเทพมหานคร
- ประสบการณ์การทำงาน
- พ.ศ. ๒๕๓๕ : ครูพระสอนพระปริยัติธรรมวัดไผ่เงิน แขวงบางโคล่ เขตบางคอแหลม
กรุงเทพมหานคร
ครูพระสอนจริยธรรมในโรงเรียน ประจำเขตบางคอแหลม
พระวิทยากรอบรมค้ำยพุทธบุตรประจำเขตบางคอแหลม
- บรรพชา/อุปสมบท : ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๔
- สังกัดวัด : วัดไผ่เงินโชตนาราม แขวงบางโคล่ เขตบางคอแหลม กรุงเทพมหานคร
- ตำแหน่งหน้าที่ : ผู้ช่วยเจ้าอาวาส ; วัดไผ่เงินโชตนาราม แขวงบางโคล่ เขตบางคอแหลม
กรุงเทพมหานคร
- ปีที่เข้าศึกษา : ๒๕๕๖
- ปีที่สำเร็จการศึกษา : ๒๕๕๙
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดไผ่เงินโชตนาราม แขวงบางโคล่ เขตบางคอแหลม กรุงเทพฯ ๑๐๑๒๐
- โทรศัพท์ : ๐๘๕-๙๑๓-๙๙๓๐
- E-mail : uri.vinyu@gmail.com